

БАШИЛАНЫ С. КЪ., ЖАРАШЫУЛАНЫ З. КЪ.

МАЛКЪАР
ТИЛНИ
ШКОЛ
ФРАЗЕОЛОГИЯ
СЁЗЛЮГЮ

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 1994

Илму редактору Отарланы И. М.,
филология илмуланы кандидаты

*Къабарты-Малкъар Республиканы
Халкъгъа билим берген министрствосу
къабыл этгенди*

Б 4306020000-050
М125(03)-94

ISBN 5-7680-0873-X

© «Эльбрус» китап басма, 1994

Привычка вдумываться в язык и в его выразительные средства абсолютно необходима, чтобы научиться писать грамотно в широком смысле слова, т. е. правильно строить фразы и подбирать такие слова, которые наилучшим образом выражают данную мысль.

Л. В. Щерба.

АЛ СЕЗ

Къарачай-малкъар тилни фразеология айланчлары, чамлары, кёчюрюлген магъанада айтылгъан, жаз тил бла сёлешинген айтылыулары эм нарт сёзлери бизни ана тилибизни болмагъанча шатык, ётгюр эм эмоция сезимли этедиле. Ол къауум айтылыула бизни тилибизни башха тиллени арасында бай эм уллу эстетика кючю болгъан тилге санатадыла.

«Малкъар тилни школ фразеология сёзлюгю» орта школну окъуучуларына тёреленип жазылады. Болсада, бу сёзлюк бла башхала да хайырланыргъа бол-лукъдула: жазуучула, устазла, студентле, радиола, телевиденияда ишлегенле д. а. к. Бу сёзлюк ана тилни терен билирге сюйген, сёлешгенде эм жазгъанда шатык эм ётгюр сёзле бла хайырланыргъа итинген окъуучулагъа болушлукъ этерикди, аланы тил культураларын айнытыркъды, малкъар тилни фразеологиясы бла шагъырей этерикди, аны ангыларгъа эм аны бла хайырланыргъа юйретирикди.

Фразеология — грек сёздю: *phrasis* — айтылуу (выражение), *logos* — билим (учение), эки баш магъанада жюрюйдю:

1) фразеология — тилни бёлюмю, бирикген сёз тутушланы эм конструкцияланы юсюнден билим. (*Фразеологияны устасы*);

2) тилни фразеология байлыгъы. (*Малкъар тилни фразеология байлыгъы*).

Къарачай-малкъар тилни фразеология байлыгъын бу иште биз «фразеология айланчла» деп белгилерикбиз; бир фразеология айтылыуну энчи кёргюзтюр ючюн а «фразеологизм», «идиома», «фразеология айтылуу», «тутушхан (бирикген) фраза» деген терминлени бири бла хайырланыркъбиз.

Фразеология айланчланы асламысы затха багъа бичиу халда къуралгъандыла, ала адамны ахшылыгъын, аманлыгъын, халын, сыфатын; затны, ишни халын, энчилигин, болумун эмоция кюч бла эседе къалырча чертедиле, жамауат жашауну шартларын сакълайдыла. Фразеологизмлени ол энчиликлерини юсюнден инглиз тилни белгиле алыми Логан Смит былай айтханды: «Идиомала тилибизге жашау эм къаруу берген жилтинчикледиле, ала бизни ашыбызны татымлы эм къыйматлы этген витаминдеге ушайдыла; идиомасы болмагъан сёлешуу мутхуз, татыусуз эм эригнулю болады»¹.

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка. М: Русский язык, 1975, с. 787.

Фразеология айланчла къралыуларына, маъаналарына эм жюрютюлюулерине кёре тилде эркин жюрюген сёзледен, сёз тутушладан, айтымладан энчи шартла бла айырыладыла. Аладан баш белгилеге бу затланы санаргъа боллукъду:

1. Фразеологизмде эки неда андан кёп сёз бирге тутушуп, байланып жюрюйдюле: *къол жетдирирге, ат башындан сёлеширге* д. а. к. Ала асламысына сёз тутушлача къраладыла, алай аланы чеклери бош эм къош айтымгъа дери баргъанлары да тюбейди.

Отдан келек кнерге (*ким?*).
Эки ёлкеси бирге сыйырмазгъа.
Сен сен эсенг, мен да — менме.

2. Фразеологизмде ненча сёзден къралсала да, маъана бирлик жюрютедиле, башхача айтханда, фразеологизмни маъанасы аны бир-бир сёзлерини маъаналарындан къралмай, арталлы да башха, битеу фразагъа аталгъан маъанада жюрютюлюнеди. Сёз ючюн: «Таякъ тюбюнден тизилирге» деген фразеологизмни маъанасы «ант этерге» деген маъана бла бир тюрюю байламлыгъы болмагъанын кёребиз, алай муну тилге къалай киргенини юсюнден аны тарыхы хапарлайды. (Сёзлюкню ахырында «Фразеологизмлени этимологияларындан» деген къошакъгъа къара.) Алай бла, бу фразеологизмни сёзлерини аны бусагъатда жюрюген маъанасы бла бир тюрюю байламлыкълары жокъду, аны себепли ала сёз маъаналарын тас этгендиле эм башха маъанада жюрюйдюле. Быллай фразеологизмде *идиомала* да дейдиле.

Бирси къауум фразеологизмлени да маъаналары кесин кърагъан сёзледен чыкъмай, кёчюрюлген маъанада, жаз тил бла ангылашынадыла. Сёз ючюн: «Жастыгындан жиян чыгъаргъа» деген фразеологизм «жууукъ адамындан хата чыгъаргъа» деген маъанада жюрюй эсе, быланы да сёзлерини бир тюрюю байламлыкълары жокъду, алай жастыкълары адам башыны тюбюне салганы бла эм жиянны огъурсуз болгъаны бла быланы тенгледиргенде, халкъ жангы маъана кърагъанды, бирини белгисин бирине кёчюрюп, андан эсе ётгюр, сезимли сёз алгъанды.

Алай бла, малкъар тилни сёзлерин барысын да билсенг да, фразеологизмни жашырын, жаз тил бла айтылгъан маъанасын билик тюйюлсе. Дагъыда юлгю. Эртте бир жаш бла къарт киши жолоучу болгъандыла. Къарт жашха: «Жол кес, жаш»,— дегенди. Жаш, уллу бичагъын чыгъарып, жолну ары-бери ызлап башлагъанды. Къарт аны ангыламагъанын эсле, «жол кес» десе, жолоучуну хапар, жомакъ айтып мулжут, эрикмесча эт деп ангылатханды. Бир талай баргъандан сора къарт: «От чакъ да, суусуз къазан ас»,— дегенди. Жаш аны да «юлlege тютюн кърюп, къабындырып бер» дегенин ангыламагъанды.

Школ программагъа кирген литература чыгъармалада быллай, маъаналары кеслерин кърагъан сёзледен ангылашынмагъан, энчи маъанада жюрюген фразеология айтылыула кёп тюбейдиле. Аланы маъаналарын ангылатыу эм окъуучулары фразеология илмуну энчиликлери бла шагъырей этиу бу Сёзлюкню баш борчуду.

Фразеологизмлени жаз тил маъаналары асламысында айтымда бир сёзю, сёз тутушну маъанасы бла келишедиле:

Жол кесерге — мулжутургъа (*эрикдирмезге*);
Къундуз ийлеуон берирге — бек тюерге (*ырмах этерге*);
Къабыргъасын берирге — жарашып жашаргъа д. а. к.

3. Фразеологизмле къуралгъан заманларындача, сёзлерин тюрлендирмей, аланы жерлерин алышындирмай, бир халда айтылгъанлай турадыла. Ол а фразеологизмни магъана байламлыгъын сакъларгъа болушады: фразеологизмни магъана байламлыгъы къаллай бир къаты болса, аны къурагъан сёзлени тилде эркин жюриген магъаналары аллай бир мутхузланады неда тас болуп къалады, аны себепли уа фразеологизмле башха магъанада жюриюдюле.

Сёз ючюн, «Ере отха олтуртмазгъа» деген фразеологизмни сёзлерин башха сёзле бла кесибиз суйгенча жангыдан къуаргъа неда сёзлерини жерлерин алышындиргъа эркин туюлбюз, не ючюн десенг, ол заманда аны фразеология магъанасы бузулукъду, экинчиси уа — бу тутушда сёзле башха тюрлю формада жюриемейдиле. Бу фразеология айтылуу «биреуге тынчлыкъ бермезге» (бир ишни этгинчи) деген магъанада къуралгъанды. Алай бла, жангыдан къуралгъан магъана ариу, ётгюр айтылгъанындан сора да, тилге жангы магъана кийиреди, аны байыкдырады, стиль онгла бла кенг хайырланьыргъа онг береди. Биринчи фразеологизм сёлешиу тилни стилине тап келише эе, аны жангы магъанасы уа литература тилни стилинде эркин жюриюдю.

4. Фразеологизмле сёлешген заманда жангыдан къуралмай, биринчи къуралгъанларыча, тюрленмей, къайтарылгъанлай турадыла, фразеология магъаналарын сакълайдыла.

Сёз ючюн, «бек ачыуланады» деген эркин сёз тутушну орунуна, аны магъанасында жюриген, ётгюр, жютю айтылгъан «къапы къартыкыгъа сыйынмайды» деген хазыр фразаны эсибизге келтирип айтабыз. Ол а тилге халкъ медицинаны юсю бла киргенди. «Къаны къартыкыгъа сыйынмайды» деген фразеологизм жашауда тюбеген затны юсю бла къуралгъан эсе, «Ийне кёзюнден чыгъарыгъа» деген фразеологизм а, жашауда тюбемей эсе да, тилге уа юй жашауну юсю бла киргенди, адамны «бек къыйнайды, жунчутады» деген магъанада жюриюдю.

5. Фразеология айланчла хар миллетни энчи тил хазнасы болгъанлары себепли, ала фразеология магъанада башха тилге хазна кёчюрюлмейдиле. Сёз ючюн, «Къалияр къазаргъа» деген фразеологизм бизни тилде «жарлы жашаргъа» деген магъанада жюрию эсе, аны орус тилге «копать черемшу» деп кёчюргенликге, оруслу аны не ючюн айтылгъанын биллик туюлду.

6. Фразеологизмлени синтаксис къуллукъларыны эм морфология энчиликлерини юсюнден бу затлагъа эс бурургъа керекди: фразеологизмле, тилни эркин сёзлери, затны атын, сыфатын, ишин, болумун, турушун кёргозтедиле эм тилни баш, тюрлениучю (эм тюрленмеучю) кесеклерини орунларында жюриюдюле, алача тюрленедиле. Ю л г ю л е:

1) атны орунунда жюригенле адамны, затны, табийгъат болумланы кёргозтедиле: *къуйрукълу къагъыт, сууукъ къонакъ, къыш чилле*;

2) сыфатны орунунда къуралгъан эм жюриген фразеологизмле затны, адамны, табийгъатны сыфатларын, белгили шартларын кёргозтедиле: *къоюн жюрекли [адам], агъачдан тухтуй туюген [адам]; аман акъыллы*;

3) санауну орунунда жюриген фразеологизмле адамны, затны кёплюгон, азлыгъын кёргозтедиле: *дуния (эл) бла бир, мачадан бири артыкъ, кёзге къуарыкъ чакълы бир, тырнакъ къарасы чакълы* д. а. к.;

4) этим орунунда жүрюген фразеологизмде адамны, затны ишин, затха не болганын кёргюзтедиле, тилде кёп жүрюгенлери эм морфология тюрлениулеге кыйналмай бой салганылары бла энчиленидиле: *кёол жетдирирге, аякз урдурмазгъа, жагъасындан (бойнундан) алыргъа*.

5) сёзлеу тилни баш, тюрленимечю кесегиди. Сёзлеу магъанада жүрюген фразеологизмде ишни кылай, кыайда, кыачан этилгенин кёргюзтедиле: *аякз баса, кёз кыса, жерни жети кыатысында, эртте кечден*.

6) модалъ фразеологизмде адамны айтылгъан затха кёз кыарамын билдиредиле: *аллах, сен жарат деп; айтдырмай кёоймай эсенг*.

7) междометие магъаналы фразеологизмде да айтымны члени болмаидыла, алай тилде улуу суратлау, эмоция кычлери барды: *«Сау кёрейим!»* д. а. к.

7. Малкъар тилде фразеологизмде морфология амалланы кычю бла тилни тюрлю-тюрлю кесеклерини кыулукъларын толтурургъа боладыла. Сёз ючюн: не? — мыллык атыу — *ат*; кыалай? — мыллык атып — *сёзлеу*; не этди? — мыллык атды — *этим*; кыаллай? — мыллык атычу [адам] — *сыфат*.

Быллай тюрлениулеге артыгыракъда этим магъанада кыуралгъан фразеологизмде аслам бой саладыла. Аны себепи уа ала кёбюсюнде айтымны тюрлю-тюрлю членлерини кыулукъларын толтурадыла. Сёз ючюн, «кыара таныргъа» деген этим магъаналы фразеологизм айтымда, морфология тюрлениулени болушлугъу бла айтымны кыайсы членини кыулугъун толтурургъа да болукъду.

Башчы — Кыара таныгъанла бирсилге болушадыла.

Хапарчы — Биз юч айгъа кыара таныгъанбыз.

Толтуруучу — Кыара таныгъанлагъа жангы иш бердиле.

Айгъакълаучу — Санга теркирек кыара танытырча адам тапханма.

Болум — Оюс кесин ингилизча кыара таныгъанча кёргюзтюрге кюрешеди.

Болсада, тилни хар тюрлениучю кесегича кыуралгъан фразеологизмледен кыаллай структура кыуаргъа да болукъду дерге жарамайды.

Башда кёргюзтюлгенича, тилни тюрлениучю кесеклерини орунларында жүрюген фразеологизмде, тутушхан фразала болсала да, айтымны бирси сёзлери бла, жангыз сёзлеча, синтаксис жорукълагъа бой салып жүрююдюле, келишиу, тагъылыу, кыысылуу байламлыкъ жүрютедиле. Сёз ючюн: *«Сабийле аппаны айтханын жерге салмайдыла»* — келишиу. *«Ынна туудугъун кёзюне-бурнуна сугъады»* — тагъылыу. *«Жашла кыоян согъанчакъ этдиле»* — кыысылуу.

Фразеология айланчланы юсюнден илмуда айтылгъаннга кёре, кыайсы фразеология айланчны алсакъ да, аны тюз айтылыуу, фразеология кыуралыуу эм магъанасы, синтаксис кыулугъу жаланда айтымда, контекстде толу ачыкъланганын бек керекли шартха санайдыла. Анга керти шагъатлыкъ кёп магъаналы фразеологизмде этедиле. (Кёп магъаналы фразеологизмлени берилиулер деген бёлюмге кыара).

Малкъар тилни фразеологиясыны дагъыда бир энчилиги барды. Башда айтылгъаныча, малкъар тилни фразеологизмлери морфология кыуралыулары, синтаксис кыулукълары, айтымны бирси сёзлери бла байланыулары бла бирси тиллени фразеологизмлеринден эсе кенг эм эркин онглары болганын энчи айтырчады.

Сёз ючюн: орус тилде «сломя голову» деген фразеологизм кѳуралыу халына кѳре «мыллык атып» деген фразеологизмге ушайды дерге боллукѳбуз. Алай айтымда кѳуллукѳлары бла уа аланы онглары бирча тѳююлдѳ. «Сломя голову» деген айтымда жаланда болумну орнунда жѳрюѳ эсе, «мыллык атып» «мыллык атаргѳа» деген фразеологизмни бир тѳюрлѳсѳдѳ, ол а айтымны кѳайсы члени болуп да тѳубейди:

Ашха мыллык атыу — учузлукѳду (*башчы*).

Малла жашыл кырдыкга мыллык атдыла (*хапарчы*).

Биз финишге мыллык атхан сабийлени терк жетдик (*айгѳакѳлаучу*).

Асхат топха мыллык атханны хорлады (*толтуруучу*).

Назир, киштик чичханнга мыллык атханча, чабып жетди (*болум*).

Окѳуучула быллай затлагѳа тѳуберге боллукѳдула. Сёз ючюн, фразеологизмни эм эркин сёз тутушладан кѳуралгѳан айтымланы сёзлери бирча болуп, аладан бири фразеология магѳанада, экинчиси уа сёзлени кеслерини магѳаналарында жѳрюгенлери тѳубейди. Бир юлгѳ. Кеси магѳанасында жѳрюген сёзледен «Сууукѳ кѳол жетди» деген айтым кѳуаргѳа боллукѳду («Мени бетиме сууукѳ кѳол жетди»,— дегенде). Бу айтымда хар сёз айтымны бирер члени болады: кѳол — *башчы*, жетди — *хапарчы*, сууукѳ — *айгѳакѳлаучу*. Ол юч сёзден кѳуралгѳан фразеологизм а «Биченнге сууукѳ кѳол жетди» дегенде, айтымны жангыз бир членини — *хапарчыны* кѳуллугѳун толтурады, «урланды» деген магѳанада келеди.

«Башына ат ургѳанды» деген айтым жашауда кеси магѳанасында тѳуберге да боллукѳду (биреунѳ башына ат урса), фразеология магѳанада уа ол бир сёзѳ — «жангылгѳанды» дегени орнунда бериледи д. а. к.

Бу затланы ангылѳу окѳуучулары кѳп халатладан сакѳларыкѳды, малкѳар тилни фразеологиясыны энчиликлерин, кѳуралыу эм тѳюрлениу жорукѳларын, тилни фразеология хазнасыны магѳанасын билгенден сора да, аланы тилде жѳрюѳ жолларын билирге, грамматика эм синтаксис анализлерин илму жорукѳлагѳа тийишли бардыргѳа болушурукѳду.

«Малкѳар тилни школ фразеология сёзлѳгѳ», фразеология айланчланы юсюнден илму билим бергенден сора да, бу затланы этерге болушурукѳду:

1. Малкѳар тилни окѳуу китапларында эм литературадан дерсиклеринде тѳубеген фразеологизмлени магѳаналарын ангыларгѳа.
2. Фразеологизмлени морфология, синтаксис, стиль энчиликлерин билирге.
3. Фразеологизмлени айтымда башха сёзле бла келишиулерин ангыларгѳа.
4. Фразеологизмлени синоним, антоним, вариант эм кѳп магѳана жѳрѳтѳу энчиликлерин билирге.
5. Фразеологизмлени грамматика тѳюрлениулерине кѳре, тилде жѳрѳтѳлѳулерин, синтаксис кѳуллукѳларын ангыларгѳа д. а. к.

Орта школну бошагѳан жаш адам, бек аздан алгѳанда, бу Сёзлѳкде берилген фразеологизмлени магѳаналарын билирге, ала бла ушакѳда, сѳлешии тилде, жазмада, окѳулгѳан литература чыгѳармаланы хапарын сюзгенде, хайырлана юйренирге эм билирге керекди.

Сёзлюкде хар фразеологизм бир статья къралды. Статьяны къралыуу структурасына бу затла киреде:

1. Фразеологизм, уллу харфла бла жазылып, жангы тизгинден бериледи.

КЕЛЮ АМАН ЭТЕРГЕ

2. Фразеологизмни биргесине аны лексика эм морфология вариантлары, факультатив сёзлери бериледи:

Кагы (бозасы, бастасы) болмагъан жерге къалагъын сутъаргъа;

Жюрегин жазаргъа (жапсарыргъа, чёкдюрюрге);

Ал этегин арт (арт этегин ал) этерге.

3. Фразеологизмни ызындан аны магъанасын ангылатхан сёзле бериледи. С ёз ю ч ю н, «Жерге кирлик болургъа» деген фразеологизмни магъанасы «бек уялыргъа» деген сёзле бла бериледи.

4. Фразеологизмни морфология, синтаксис эм стиль энчилигин белгилеген кёрюзтюле экиге юлешинеди: сол жанына эм онг жанына. Сол жанында фразеологизм айтымны къайсы члени болургъа боллугъу эм стиль белгиси бериледи; онг жанында — тилни къайсы кесеги бла жюрюрге боллугъу, къллай синтаксис конструкция къраргъа боллугъу жазылады.

ЖАЛАРЫГЪЫ (КИРИ) БОЛГЪАН [адам] — ырысхылы, бай [адам]

Айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким къллай

Сёл. тил

адамды?

5. Фразеология статьядан сора аны тилде жюрюгенине шагъатлыкъ этген, айтымда магъанасын ачыкълагъан, суратлау литературадан, фольклордан эм сёлешиу тилдан алынган юлгюле бериледи. *Беш тау элде атлары айтылгъан эки хапарчы киши болгъандыла. (Залиханланы Ж.)* □ — Тюнене бир чапыракъгъа тюкюрюп жашагъан тенгле бюгюн жау болдукъ, — деп сагъышланады Махмут. *(Жантуудуланы М.)* □ Адам, тюш да жауурлукъ кендир десе, атдан тюшеди, ат жерни жауурлугъун, терилигин жаяды, кёпчегин башына салады, олтурады, — дегенди къатыны. *(КъНТ)* Ичгичилени юсюнде итни сыйы кълмагъанды.

6. Фразеологизм статьяны ахырында анга синоним эм антоним болгъан фразеологизмле бериледи. Ол Сёзлюк бла ишлегенлени фразеологизмлени бир бирлери бла келишиулерин билирге, аланы магъаналарын терен ангыларгъа болушурукъду. Синонимни аллында ≈ белги, антонимни аллында ∪ белги салынады.

Фразеологизмлени берилиу формалары

Фразеологизмлени асламысы этим магъаналы бирлешледи. Ала, илмуда тохташдырылгъанына кёре, этимни белгисиз формасында бериледи:

Къанат битерге;

Ийне топха не болмазгъа.

Ат, сыфат, алмаш магъаналы фразеологизмле бирлик санда, баш болушда, велички формада (неда олсуз) бериледи:

Чабыр бау кысхан [адам];
Атхан огъу жазмагъан [адам];
Бармагъындан бал тамгъан, чындысындан жау тамгъан [адам] д. а. к.

Тилни баш кесеклерине тийишли фразеологизмде бирлик эм кеплюк санда да жюригенлери бирлик санда бериледиле, юлгюдеде уа кеплюк санлары да тюбейди:

Къол аязда ёсдюрюге (жюриютюрге, тутаргъа) — биреуню сыйлы кёрюге. Чапаевни дивизиясыны аскерчилери Василий Ивановични *къол аязларында жюриютгендиле*.

Хар заманда да бирлик санда жюриген фразеологизмле жюригенлерича жазыладыла:

Карка шабат кюн;
Жер жахан, таш-топуракъ.

Къуру да кеплюк санда жюриген фразеологизмле жюригенлерича бериледиле:

Араларына къара киштик (жилян) кирирге;
Кёзлерин тулукъ этерге;
Доттулары (эбизеле) кеслери къошларына чапханлай.

Сёзлеу, междометие, модалъ магъаналы фразеологизмле, тилни тюрленмечю кесеклерича, жюриген формаларында бериледиле:

Аякъ баса, кёз кыса;
Жерни жети къатысында;
Къарап-къарагъынчы;
Айтхан жерден керн болсун!
Аллах, сен жарат деп!

Сёзлюкде аслам жерни тенгешдириучю (компаратив) бирлешле аладыла. Ала морфология амал бла -лай/-лей, -ча деген жалгъаулары болушлукълары бла эм *кибик* деген сёз къошулуп къураладыла. Сёзлюкде тенгешдириучю бирлешле тилде аслам халда тюбеген формасында бериледиле, алай бирси формалары да арсарсыз хайырланыргъа боладыла, аны себепли юлгюдеде тюбейдиле:

Къумукълу харбыздан чыкъгъанча;
От, окъ айырмагъан ушкок кибик;
Айыу къулагъына от салгъанлай.

Кёп магъаналы фразеологизмлени берилиулери

Эки, юч эм андан кёп магъанада жюриген фразеологизмле сёзлюкде былай бериледиле:

1) фразеологизм кеси уллу харфла бла жазылады. Аны магъаналары араб тарыхла бла бериледиле. Биринчи магъана фразеологизмни ызындан, бирси магъанала уа жангы тизгинден башланып жазыладыла. Хар магъанагъа юлгюле бериледиле. Сёз ючюн: БАШ УРУРГЪА

1. намыс этерге, багъаларгъа. (юлгю)
2. саламлашханын башы бла билдирирге. (юлгю)
3. къызын тепсерге чакъыргъан белги. (юлгю)
4. ёлген адам бла айырылгъан белги. (юлгю)
5. теке къалкъыу этерге. (юлгю)
6. биреуге бойсунургъа, айтханын шашдырмай этерге. (юлгю).

«Къол кётюрюрге», «Сын къатдырыргъа», «Аягъы басханын кёзю кёрмегге», «Басар ташын танымазгъа», «Жолун кесерге», «Сыртдан салыргъа», «Тил тутаргъа», «Шии турургъа» деген фразеологизмлени бир къауум магъаналары мында берилгендиле, болсада тилде андан да кёп магъанада жүрюгенлери тюбейди.

Стиль белгилени берилуелери

Белгиленича, фразеологизмле тилни къурулуш материалыдыла, тилни тюрлю-тюрлю стиллеринде тюбейдиле. Сёлешиу тилде (*сёл. тил*) деген белги суратлау литературада да, сёлешиу тилде да эркин жүрюген фразеологизмлеге салынады. Бош тилде андан сансызракъ, учузуракъ, асламысында юй жашауда жүрюген фразала магъаналарына кёре, адетни, динни, масхаралауу, алгъышны, къаргъышны, эскире баргъан фразаланы кёрюзтедиле. Была сёлешиу тилде эмоцияны (адамны сезимни) бийик даражасына тийишли фразаладыла. Аллай фразеологизмлеге сёзлюкде къысхартылгъан стиль белгиле салынадыла. Стиль белгиле фразеологизм статьяны грамматика белгилеринден сора бериледиле.

Байрым адакъа кибик *сёл. тил* (масхара);
 Гырмык ийген кибик *бош тил*;
 Жёрмеге жеталмагъан киштик кибик *сёл. тил* (масхара);
 Зылды бодуркъу кибик *бош тил* (масхара);

Стиль белгиледен сора къарачай тилден алыннган фразеологизмле (*къарач.*) деп белгиленедиле.

Бир шайын да жоймаз, ашамай да къоймаз *сёл. тил* (*къарач.*).

Фразеологизм эркин сёз тутуш бла бир сёзледен къурала эсе, аланы башхалыкъларына эс бурдурур ючюн (!) белги салынады.

Жагъасын жыртдырыргъа (!) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа — *жашчыкъ туююшгенде жагъасын жыртдырды.*

Сёзлюкню ахырында алты къошакъ бериледи.

1. Фразеологизмлени тизмеси
2. Фразеологизм вариантла
3. Фразеологизм синонимле
4. Адамны халы, адамлыгъы
5. Затны болуму, халы
6. Фразеологизмлени этимологияларындан

СӨЗЛÜКДЕ БЕРИЛГЕН ҚЫСХАРТЫУЛА

айгъакъл. — айгъакъллаучу

аслам. — асламысында

б. б. — башхалары
д. а. к. — дагъыда аны кирик
«Ком. жол» — «Коммунизмге жол» газет
къарач. — къарачай тилден
КъНТ — «Къарачай нарт таурухла»
МХЖ — «Малкъар халкъ жомакъла»
межд. — междометие
сёл. тил — сёлением тил
толт. — толтуруучу
тюрленм. — тюрленмеди

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН ФРАЗЕОЛОГИЯ СЕЗЛЮКЛЕ

БЫСТРОВА Е. А., ОКУНЕВА А. П., ШАНСКИЙ Н. М. Учебный фразеологический словарь русского языка. — Ленинград: Просвещение, 1984.

ЖУКОВ В. П., ЖУКОВ А. В. Школьный фразеологический словарь русского языка. — Москва: Просвещение, 1989.

ТЕКЕЕВ И. Къ. Къарачай тили фразеология сёзлюгю. — Черкесск, 1984.

АЛФАВИТ

А	НГ
Б	О
В	П
Г	С
Д	Т
Е	У
Ё	Ф
Ж	Х
З	Ч
И	Ш
К	Ы
Къ	Э
Л	Ю
М	Я
Н	

А

АГЪАЧ (КЪАРА) АТХА МИНДИРИРГЕ биреуню бедишлик этерге, башын айыпдан кѣтюртмезге.

Аслам. хапарчы, болум
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни агъач (къара) атха не ючюн
миндиреди?

Агъач атха миндирселе да, мен кесим айтханны этмей къоярыкъ туююлме. («Заман».) □ Ханипаны къоншу къатынлары **къара атха миндирип**, эшикте чыкъмазча этгенди. □ Бирле кѣрселе, ъмюрден ахыргъа **агъач атха миндирип** айланырла.

○ Акъ (агъырыкъ) атха миндирирге. Атын беш тау элге (дуннягъа) айтыргъа. Тау бла тенг этерге. Кѣкге, жерге жетдирмезге. Кѣкге чыгъарыргъа. (!) Быллай эркин сѣз тутуш бла къатышдырмазгъа: жашчыкъ агъач (чыбыкъ) атчыгъына минип чабады.

АГЪАЧ АТХА МИНЕРГЕ ълюрге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
агъач атха минди?

Хасан, харип, жашлай **агъач атха минди**.

АГЪАЧ КИШИ уллу, къарыулу адам (агъачны «неси»).

Аслам. башчы
Сѣл. тил.

Этим бла жюрюйдю: агъач киши не
этеди?

Бурун заманлада адамла сабан скоре билмегенди. Сабан ишни усталыгъын билген жалан **агъач киши** болгъанды. (*Улакъланы 3.*)

АГЪАЧДАН ТЮЙМЕ (ТУХТУЙ) ТЮЙГЕН [адам] къолдан уста [адам]

Аслам. айгъакъл., толт.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: жаш,
къыз къаллай адамды?

Назирни къолу неге да бирча жарашады: **агъачдан туюме туюген** деп аллай адамгъа айта болурла. □ Минат къолдан бек уста кызыды: **агъачдан тухтуй туюген**.

АДАМ АШАУЧУ КИБИКДИ эриши, къутсуз адамны юсюнден

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жюрюйдю
ким къаллай адамды, къаллайды?

Ол мен кѣрген тиширыу адам ашаучу кибики.
○ Атлыла атдан тюшген, жаяула атха минген (тиширыу).
Бетине кюн тиймеген. Суу сурат кибики. Тамагында ичген сууу танылган (тиширыу).

АДАМ КЪАТЫНДА ЁСМЕГЕН [адам] кесин жашаугъа кѣре жюрюталмаган (адам).

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил къаллай адамды?

Тахир, адам къатында ёсмеген кибики, таулу адетлени билмейди.
≈ Адам къуранына къошулмаган. Жашаудан артха къалган.
Уруда туруп чыккан.

АДАМ КЪУРАНЫНА КЪОШУЛМАГЪАН [адам] кесин жашаугъа кѣре жюрюталмаган [адам].

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил къаллай адамды?

Алыкка ол адам къуранына къошулмаган адамды.
≈ Адам къатында ёсмеген. Жашаудан артха къалган. Уруда туруп чыккан.

АДАМ ТЕМИР АШАЙДЫ ДЕСЕ ИЙНАНДЫРЛЫКЪ [адам].

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил къаллай адамды?

Алий аллай адамды: адам темир ашайды десе ийнандырлыкъ;
ёмюрюнде эталмазлыкъ иши бла ышандырмаз, айтса уа — ёлсе да айтханын толтурмай къоймаз.

○ Антын бла хантын тенг ашаган. Ары — оракъ (къайракъ), бери — чалгы (билеу). Эки жанына кеснучю бичакъ (къама, оракъ). Ётюркден тюбю болмаган.

АДАМНЫ ЭКИ КЕЗЮНДЕН СОРА (АНДА) БОЛМАГЪАН ЖОКЪДУ бек кѣп ырысхы, харакет болган жер.

Аслам. хапарчы. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю:
Сѣл. тил къайда кимни неси барды?

Сафарны юйюнде адамны эки кезюнден сора болмаган жокъду: харакет, хапчук, хрустальмы дерсе; ариу столла, шинтикле, шифоньерле, люстрала кюмюшча жылтырайдыла.

АЙ БЛА КЮН КИБИК АЧЫКЪ БОЛУРГЪА ишни кертиси баям, ачыкъ болургъа.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ай
Сѣл. тил бла кюн кибики, кимни иши ачыкъ болганды?

Жыйылыуда ишни болуму ай бла кюн кибики ачыкъ болду. □
Сени халкыгъа этген хыйлаларынг бир кюнде ай бла кюн кибики ачыкъ болурла. (Гуртуланы Б.)

АЙ БЛА КҮН КИБИК АЧЫКЪ ЭТЕРГЕ жашырын, хыйла
ишни адамлагъа ачыкъларгъа, баям этерге.

Аслам. хапарчы. Ат бла, алмаш бла жүрөйдю:
Сёл. тил биреуню терслигин, тюзлюгюн ай
бла күн кирик ким ачыкъ этеди?

Биз ол от салгъанны ким эсе да, ай бла күн кирик ачыкъ этер-
биз. (Гуртуланы Б.)

АЙ КЕРГЕН ЭБИЗЕ КИБИК асыры сейирсингенден аууз
ачып къарап турууну юсюнден.

Болум. Ат бла, алмаш бла, этим бла
Сёл. тил жүрөйдю: ким ай кёрген эбизе
кирик сюеледи?

— Ай кёрген эбизе кирик, ауузунгу ачып турма да, бар, кюлун
тут, къучакъла; къарындашынг келгенин кёрмеймисе?

АЙДАН-ЖЫЛДАН БИР [келирге, барыргъа] кёп-кёп туруп
[келирге, барыргъа].

Аслам. болум. Этим бла жүрөйдю: ким къалай,
Сёл. тил къачан келеди, барады?

Сен айдан-жылдан бир келесе да, ол газетинги тагъаса да кете-
се, бизни уа жашауубуз былайды. (Хубийланы О.)

АЙРАНДАН (ГЫРЖЫНДАН) ЭСИРГЕН [адам] байлыкъдан
эсирик болгъан [адам].

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Айрандан эсирген адамны аязгъаны кыйын болады деп,
бурунигула бошуна айтхан болмазла.

≈ Ашагъанын кётюралмагъан. Ашагъаны ичине сыйырмагъан.
Тамырдан тойгъан эшекча.

АЙРЫ КЕРЮРГЕ биреуню бирсиледен бырнав, сансыз этерге

Аслам. хапарчы, болум. Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
Сёл. тил кимни айры кёреди?

Анасы Зулкъайны бирси сабийлеринден айры кёреди: юсю-башы
кир, кийими эски, чурукъларыны ауузлары ачылып.

АЙТДЫРМАЙ КЪОЙМАЙ ЭСЕНГ кертисин билирге сюе
эсенг деген магъанада.

Модалъ фраза. Айтымда кириш сёзча жүрөйдю.
Бош тил (хыны)

— Айтдырмай къоймай эсенг, сени кириклени ол тенгнге
тутаргъа да кюсемеучюдю: бир күн кийгенин бир күн киймейди,—
деди Кезлеу. (Шауланы Х.)

АЙТХАН (АЙТЫЛГЪАН) ЖЕРДЕН КЕРИ БОЛСУН! биз
аллай кыйынлыкъгъа тюбемейик!

Уруш башланса уа, айтхан жерден кери болсун, аны ауурлугуу, кыарындашчыгым, сенича жашларыбызгъа тиерикди. (Гуртуланы Э.)

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү:
айтхан сёзүне ким табылады?

○ Етюрюкден туюбу болмазгъа. Киштиги къоян тутаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

○ Ётюрюкден туюбу болмазгъа. Киштиги къоян тутаргъа.

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдү: ким
кыаллай адамды?

○ Антына ёлмеген. Антына табылгъан. Бир сёзю, бир башы болгъан.

АЙТХАНЫ ЗАҚОН БОЛУРГҒА биреуню айтхан сёзю жашауда бардырылыргъа, толургъа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Жора не айтса да, айтханы закон болады атасына, анасына. Бирсилеге уа нек болмайды? (Төппеланы А.)

АЙТХАНЫ (СЭЗЮ) ЧАПЫРАКЪДАН ЁТМЕЗГЕ биреуню оюмун жүкүгъа тергемезге.

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: кимни айтханы (сёзю) чапыракъдан ётмейди?

...алыкыа бизникиле айтхан чапыракъдан ётмейди. (Боташла-
ны И.) □ Хажибекирни сёзю чапыракъдан ётмей къалды.

Айтханы закон болургъа.

АЙТХАНЫН ЖЕРГЕ ЖЕТДИРМЕЗГЕ (САЛМАЗГҒА, ТЮШОРМЕЗГЕ) биреуню айтханын мычымай, терк толтургҒа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким айтханын жерге жетдирмей (салмай) толтурады?

Мен энди Фаризатны бир айтханын жерге салмам. (Залиханланы Ж.) □ Ишчиле Жансуратны айтханын жерге жетдирмей этедиле. □ Халимка да эрини айтханын жерге тюшормезча кёрюнеди. (Шауаланы Х.)

АЙТХАНЫН (СЁЗЮН) ЭКИ ЭТМЕЗГЕ биреу сёзюне кертичи болургҒа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: айтханын (сёзюн) эки ким этмейди?

Бийни уа сёзю — сёздю, бир айтханын эки этмегенди. (Таумурзаланы Д.) □ Къанамат Ислам айтханын эки этмейди. (Токумаланы Ж.) □ Анасына айтханын анасыны жүрегине жетсе да, сёзюн эки этмейди. (Токумаланы Ж.)

○ Етюрюкден тюрю болмазгҒа. Киштиги къоян тутаргҒа.

АЙТЫП АЙТМАЗЧА [зат] 1. бек сейирлик, тамашалыкъ [зат].

Аслам. айгҒакъл., болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш, этим бла жүрөйдю: зат къаллайды? Иш, зат къалай этиледи?

Быйыл бизни бригада айтып айтмазча бай тирлик жыйгҒанды. □ Кюнден кюннге игиди колхоз жашауубуз, адам айтып айтмазчад ма бизни жашауубуз. (Къулийланы Х.) Бизни хоккейчилерибиз шайбаны адам айтып айтмазча уста сюредиле.

2. бек уллу, къыйын [зат, иш].

1944 жылда малкъар халкъгҒа жетген кёчгюнчюлюк айтып айтмазча къыйынлыкъ бергенди.

АЙТЫРЫН-КЪАЙТЫРЫН БИЛМЕЗГЕ оюмсуз сёлеширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: айтырын-къайтырын ким билмейди?

Идрис айтырын-къайтырын билмейди, ауузун бек оздурады. □ Сен сабийсе, айтырынгы-къайтырынгы билмейсе. (Хучиналаны А.)
○ Сатмай сёзюн бермезге.

АЙЫБЫН-ГЮНЯХЫН БОЙНУНА АЛЫРГҒА биреуню терслиги ючюн жууаплы болургҒа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрөйдю: ким кимни айыбын-гюняхын бойнуна алды?

Мен сау элни айыбын-гюняхын бойнума алама, халкъымы огъурлулугуна ийнанама. (Хубийланы О.)

АЙЫЛЫ ТЫЙМАГЪАН [адам] тутхучсуз, женгил [адам]

Аслам. айгъакъ.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жюрюйдю: ким къаллай адамды?

Боттай бек тутхучсуз, айылы тыймагъан адам болуп тюбеди да, битеу къоншуланы къыйнап жашайды.

АЙЫПДАН-ГЮНЯХДАН ЧЫГЪАРГЪА 1. биреуге ишни ахыры неге жетиширин айтып, борчдан чыгъаргъа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
айыпдан-гюняхдан чыкъды?

— Бизни къарт аталарыбыздан къалгъан жерни чачма деп, санга айтыр ючюн къалгъанмем? Мен айыпдан-гюняхдан да чыкъгъанма,— деди Абдуллах Байрумукъгъа. (Залиханланы Ж.)

2. адам салынган борчну тынгылы толтурургъа

Аслам. хапарчы.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
айыпдан-гюняхдан чыкъды?

Сабийлени ёсдюрдюм, кесим тенгли адамла этдим. Энди уа айыпдан-гюняхдан чыкъдым деп тургъанлай, бу иш болду.

АЙЫУ КУРКАСЫНА ҚИРГЕНЧА (-ЛЕЙ, ҚИРГЕН КИБИК)
къуру да бир жерден чыкъмай турууну юсюнден.

Болум
Сёл. тил, масхара

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жюрюйдю: ким къалай турады?

— Айыула куркаларына киргенлей, бери кирип нек турасыз? (Залиханланы Ж.) □ Орта Азияда адамла, жай кызыугъа тезалмай, айыула куркаларына киргенча, юйлеринде кечинедиле.

АЙЫУГЪА НАМАЗ ЮЙРЕТГЕН КИБИКДИ зырафына къорагъан къыйынны юсюнден айтылады

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жюрюйдю: не зат, не иш итге намаз
юйретген кибикди?

Харуннга ахшылыкъ этгенинг айыугъа намаз юйретген кибикди, игиликни ангыламагъан адамды.

АЙЫУ КЪУЛАГЪЫНА ОТ САЛГЪАНЧА (-ЛАЙ, САЛГЪАН КИБИК) адамны терк къозугъанын кёргюзтюр ючюн айтылады

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жюрюйдю: ким къалай этди?

— Оллахий, Чомартбий, айыу къулагъына от салгъанлай этдинг. (Гуртуланы Б.) □ Тели болма, Гюлжан, жукъ айтма, айыу къулагъына от салгъанча болур да къалыр Архот. («Заман».)

АҚЪ (АГЪЫРЫҚЪ) АТХА МИНДИРИРГЕ биреуню сыйын, намысын кётюрюрге, ыспасын чыгъарыргъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни акъ (агъырыкъ) атха мин-
дирди?

Сен неге махтанып айланаса? Аны ючюн сени **агъырыкъ атха миндирмейдиле**. □ **Акъ атха миндирдиле** жашны асыры махтагъандан.

○ Агъач (къара) атха миндирирге. Къара (тешикли) ташха тагъаргъа. Аман бетли (эл бедишлик) этерге. Башын сёзге къалдырыргъа. Итден алып, итге салыргъа.

(!) Быллай эркин тутуш бла къатышдырмазгъа: Халимни акъ атха миндирди атасы, суу бойнуна ийди.

АКЪГЪА ҚЪАРА ДЕРГЕ ишни терсинден, чюйреден тутаргъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

акъгъа къара дейди?

— Кёрюгюз муну айтханын! Да **акъгъа къара дей** тургъан адам бла даулашмай не этгин? (*Гуртуланы Б.*) □ **Хамит акъгъа къара** деучюдю, даулашма.

АКЪДАН ҚЪАРА ТАНЫРГЪА окъуй юйренирге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

акъдан къара таныйды?

Акъдан къара таныдыла ингирлик школлада окъугъан адамла.

АКЪЫЛ ТЕБЕДИ [адам] биреу эслиди, акъыллыды

Аслам. хапарчы

Ат, бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллайды?

Абдул, саулай элге оноу этерча, **акъыл тѣбеди**. (*Байчорланы М.*)

○ Башы жетмеген (жетишмеген). От къошунча (къошун кирик). Бокъдан (кирден) ийис аңгыламагъан [адам].

АКЪЫЛДАН ШАШАРГЪА (ЧЫГЪАРГЪА) тели болургъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

акъылдан шашханды (чыкъгъанды)?

Хамзат аурупду, башы чайкъалып, **акъылдан шашханды**. (*Гуртуланы Э.*) □ Қъоншу жашыбыз жыгъылгъанлы **акъылдан чыгып** къалгъанды.

АКЪЫЛЫН АУУЗУНА АШАРГЪА тапсыз сѣлеширге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

не этеди?

— Рамазан, ол **акъылын ауузуна ашады** эсе, сен а не этесе? (*Семенланы М.*)

○ Сатмай сѣзюн бермезге.

Мен Мухтарны халын беш бармакны билгенча билеме,
Разият Сафарны аллахны бирлигин билгенча билип тургъанлай,
дагъыда анга кызын берди.

АЛЛАХНЫ СЮЙГЕН (СЫЙЛЫ, ТЮЗ) ҚЪУЛУ тюз ниетли,
арну халли [адам]

Башчы, толт., хапарчы
Сёл тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кьаллайды?, кимди?

Аллахны сүйгөн кѳулу, эфенди, адамлагъа иги кесек ариу сѳлешди. Аллахны сыйлы кѳулун сѳймегенле да болур эдиле. (Гуртѳланы Э.) □ Жагъафар Аллахны тюз кѳулуду.

АЛЛАХХА, АДАМГЪА ДА (НЕ АЛЛАХХА, НЕ АДАМГЪА)
УШАМАГЪАН [иш, сёз д. а. к.] тапсыз айтылган сёз, терс
этилген [иш]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла, этим бла
Сёл. тил жюрюйдю: не къаллайды?

— Не Аллахха, не адамгъа ушамагъан ишни этерге жарамайды. (Залиханланы Ж.) □ — Сен терссе,— деди Расул Магометович,— Аллахха, адамгъа да ушамагъан сѣз айтханса.

АЛЛЫ БЛА ЧЫПЧЫКЪ ЁТМЕГЕН [кыыз] намысына кыаты
[кыыз]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кьаллай кьызды?

— Жашым, билирге сую эсенг, аллы бла чыпчыкъ ётмеген деп аллай кыызгъа айтадыла, — деди анасы. (*Хубийланы О.*)

(1) Эркин сёз тутуш бла кыатышдырмазгъа: кызыны аллы бла чыпчыкъ (учуп) ётмезге.

АЛЛЫНДАН КИЙИК АТЛАМАГЪАН [адам] уста мараучу,
уучу [адам]

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай уучуду, адамды?

— Ол кюн болмаса, гитче жашны аллындан кийик атламагъан эди. («МХЖ»).

АЛТЫ АЯҚЪЛЫ БОЛСА ДА ... не бек кюрешсе да (болмаз-
лыкъ ишни юсюнден айтылады)

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жюрюйдю: ким не этсе да боллукъ
түйюлдю?

Зурият алты аякълы болса да, къызы шахаргъа кетмей
къаллыкъ туююлдо.

АЛТЫ КЪЫНГЫР (ТЕРТ ГУППУР) БОЛУП [ишлерге] бек
кыйналып, кеп ишлерге

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жюриюдю: ким кылай ишлейди?

— Жазны бурну къарагъанлы, алты кынгыр болуп ишлейме, алгъаным а — сомла, — деди Солтан. □ Тамара, эри ёлюп, беш сабийин тёрт гуппур болуп ёсдюргенди.

АЛТЫН КЪОЛЛУ [АДАМ] хунерли, къолдан уста [адам]

Аслам. айгъакъл., Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
хапарчы къаллай адамды? Ким къаллайды?
Сёл. тил

Азретге алтын къоллу адамды деп бош айтмайдыла. (*Къудайланы Х.*) Эльдар алтын къоллу жашды.

~ Ийнеге халы сууура (эски жамай) билмеген.

АЛТЫННЫ ЖУРУНУДУ [адам] бек иги адамды деген магъанада

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил къаллайды?

Павел алтынны журунуду, иги жюрекли адамды. (*Байчораланы М.*)

АМАЛНЫ ТАҚЪАЛГЪА ЖАЛГЪАП [жашаргъа] къарыусуз мадарла бла кыйналып [жашаргъа]

Болум Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил къалай жашайды?

Амалны такъалгъа жалгъап жашагъанла бусагъатда кёпдюле.

АМАН АҚЪЫЛЛЫ [адам, жаныуар] хыйлачы, акъылын кишиге билдирмеген [адам, жаныуар]

Аслам. айгъакъл., Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким,
хапарчы не къаллай [адамды, жаныуарды?]
Сёл. тил Ким, не къаллайды?

— Бойнакъ айыу огъурсуз, аман акъыллы болады, — деди Жолай. (*Бабаланы С.*) — Жаш аман акъыллыды, сиз анга ышанмагъыз, — деди Болат.

~ Аллахны суйген (сыйлы, тюз) къулу. Алтынны журуну.

АМАН АУУЗ АЧАРГЪА ишни аманнга жораларгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимге, неге аман аууз ачады?

— Кет, танг аласына аман аууз ачаса, — деди Мырза. □ Аман аууз ачылгъа эди ол урушну ачханлагъа. (*Залиханланы Ж.*)
~ Иги аууз ачаргъа. Иги къууум этерге.

АМАН БЕТ БЛА (КЕЗ БЛА, КЕЗДЕН) КЪАРАРГЪА биреуню суймезге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимге аман бет бла (кёз бла, кёзден) къарайды?

— Адамла уа сени кертти да акъла жанлы болгъан сунуп, санга **аман бет бла къарарла**, алай кертисин билселе уа, алгъыш этерле. (*Залиханланы Ж.*) □ Ол тюз ниетли адам туююлдо, кеси да **аман кёзден къараучуду**.

АМАН БЕТЛИ (ЭЛ БЕДИШЛИК) БОЛУРГЪА айышлы иш этерге, бедишли болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким не ючюн аман бетли (эл бедишлик) болду?

— Бир уручуну хатасындан барыбыз да **аман бетли болдукъ**. □ Кесини хатасындан Алибек эл **бедишлик болду**. □ — Угъай, айтыр ючюн кёймагъанма. Жамауатдан айырылып, **аман бетли болурсуз** деп кюрешгенме,— деди Махмут. (*Токумаланы Ж.*) □ — **Аман бетли болгъандан эсе, ёлгеним игиди**,— деди Буттукъ эгечине. □ — Жашла, иги сагъыш этигиз энтда, ансы **аман бетли болуп къалырсыз**,— деди Мазан кёйчулагъа. □ **Эл бедишлик болуп тургъандан эсе, ёлген игиди**.

≈ Аты аманнга чыгъаргъа. Жер бла тенг болургъа. Багъыр шайгъа саналмазгъа. Гурошха (капекге, къара сомгъа) тиймезге.

АМАН БЕТЛИ (ЭЛ БЕДИШЛИК) ЭТЕРГЕ биреуню намысын сындырыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким кимни аман бетли (эл бедишлик) этгенди?

— Аминни школдан кыстаргъа эркин туююлбюз. Ангыладыгъызмы?! Бир киши да эркин туююлдо аны **аман бетли этерге** (*Шауаланы Х.*) □ — Бизни **аман бетли этип**, кесин къаукъалакълагъа кёргюзтеди. (*Шауаланы Х.*) □ **Эл бедишлик этип** биреуню сабийин, гюнях алгъандан аман зат болмаз.

○ Акъ (агъырыкъ) атха миндирирге. Атын беш тау элге (дуниягъа) айтыргъа. Тау бла тенг этерге.

АМАН КЮН БАШЫНА КЕЛИРГЕ чексиз кыйналыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: кимни аман кюн башына келгенди?

Хасанны уа **аман кюн башына келгенди**: бир палахдан къутулуп, экинчиге башы тюшгенди. □ Къыралны аллында планларыбызны толтуралмай, **аман кюнубюз башыбызгъа келип** айланган заманда, сен а ... клуб деп айланаса. (*Токумаланы Ж.*)

АМАН КЪАН тапсыз адам (асламында сабийни юсюндей айтылады)

Аслам. башчы, хапарчы
Сёл. тил (хыны)

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким? Аман къан. Кимди? Аман къанды.

— Ол **аман къан** бери бир келсин, мен аны букъусун къагъарма,— деп жаныйды Жюнюс Аминни. □ — Идрисни **аман**

къандан болгъаны белгили болуп турады: осал адамды,— деди Қъазий Хасаннга. □ — Мурадин, къозугъан этме,— деди Идрис.— Оллахий, была аман къандыла, къозусанг, къаядан секиртирле. (Шауаланы Х.)

(!) Бузугъан къан деген магъанадагъы аман къан деген эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа.

АМАН ҚЪАРЫНЛЫ [адам] кёп ашаучу [адам]

Аслам. башчы, айгъакъл.
Сёл. тил

Ат, алмаш бла жүрюйдю: аман къарынлы не этеди? Ким къаллай адамды?

Аман къарынлы жыйылгъан жерде да кесин тыялмайды.

□ Аман къарынлы адам бек эриши кёрюнеди къайда да.

АМАН ҚЪУУУМ ЭТЕРГЕ ишни аманнга жораларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким аман къууум этеди?

— Ханипа неге да аман къууум этеди, сиз анга тынгыламагъыз,— деди эгечи.

○ Иги жора (къууум, ышан) этерге. Иги аууз ачаргъа.

АМАН САГЪАТЛЫ (КЮНЛЮ) БОЛУРГЪА чексиз къыйналыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрюйдю: ким аман сагъатлы (кюнлю) болгъанды?

— Да сора не аман кюнлю болгъанса да, кесинги башынга аллай къыйынлыкъны алып,— деп урушду анасы жашына. □

— Ары бла бери кёчюп, нек аман сагъатлы болуп айланабыз?— деди бир акъыллы адам. (Шауаланы Х.)

АМАНЫНА ТАЯНЫРГЪА (ҚЪАЛЫРГЪА) къарыусуз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: аманына ким таяннганды (къалгъанды)?

Ханафий сокъур чегисин алдыргъанлы аманына таяннганды. □
Махти аманына къалып тургъанлыкъгъа, ашын къоймайды.

АНТЫН ХАНТЫ БЛА ТЕНГ АШАГЪАН [адам] ётюрюкчю [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат, алмаш бла жүрюйдю: ким къаллай адамды? Ким къаллайды?

Антын бла хантын тенг ашагъан эр кишиге саналмайды. □
Сени жашынг санга аман кёрюннгенликге, ол антын ханты бла ашагъанладан туююдю. (Хубийланы М.) □ Оюс бу жол антын ханты бла ашагъанды.

○ Адам темир ашайды десе ийнандырлыкъ. Антына ёлмеген (табылгъан). Айтханы бла этгени бир болгъан. Бир сёзю, бир башы болгъан.

АНТЫНА ЁЛМЕГЕН (ТАБЫЛГЪАН) [адам] керти сёзлю [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким къаллай адамды?

Мазан антына ёлмеген адамды. □ Алий антына табылгъан жашды, айтхан эсе, этерикди.

○ Антын ханты бла тенг ашагъан. Ары оракъ (къайракъ), бери чалгъы (билеу). Эки жанына кесиучю бичакъ (къама, оракъ). Ётюрюкден тюбю жокъ.

АРАЛАРЫ АЙРЫ БОЛУРГЪА экеуленни араларында шуёхлукъ бузулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: кимлени аралары айры болгъанды?

— Сарбий бла Рашидни **аралары айры болгъанды** да, не этерге билмейме,— деп жарсыды Солтан. □ **Аралары айры болуп тургъанлы** Хажи-Османны бла Ахматны, эки жыл озду.

○ Аралары бла къыл ётмезге. Бал бла жау кибик жашаргъа. Бир бири ауузларына тюкюрюп (сенса, менсе деп) жашаргъа. Бир чапыракъгъа. тюкюрюрге. Жан бла тёммек (жан-тёммек, жан татах) болургъа.

АРАЛАРЫ АТЛЫ БЛА ЖАЯУ (КЁК БЛА ЖЕР) КИБИК экеуленни, эки затны арасында башхалыкъ бек уллуду

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат, алмаш бла жүрюйдю: кимлени аралары атлы бла жаяу (кёк бла жер) кибик узакъды?

— Сафият бла Лейляны не тенглешидиресе: **аланы аралары атлы бла жаяу кибик** бек узакъды,— деди Фатимат. □ — Ол эки эгечни халлары **кёк бла жер кибикдиле**.

○ Бир итни киридиле. Кёлек бла кёнчекдиле.

АРАЛАРЫ БЛА КЪАРА КИШТИК (ЖИЛЯН) ОЗАРГЪА (ЕТЕРГЕ) экеуленни арасында шуёхлукъ бузулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрюйдю: кимлени аралары бла къара киштик озгъанды (ётгенди)?

Не болгъанды сизге? Аллаи халал тенгле болуп туруп, энди арагъыз **бла къара киштикми озгъанды?** □ — Аралары бла **жилян ётюп турмай эсе билмейме**, къызла бир бирге сёлешмегенча кёрюнедиле,— деп жарсыды Мёлек.

○ Аралары бла къыл ётмезге. Бал бла жау кибик жашаргъа. Бир бири ауузларына тюкюрюп (сенса, менсе деп) жашаргъа. Бир

чапыракъгъа тюкюрюрге. Жан бла тёммек (жан-тёммек, жам татах) болургъа.

АРАЛАРЫ БЛА КЪЫЛ ЕТМЕЗГЕ адамла бир бирлери бла татлы жашаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю:
кимлени аралары бла къыл ёт-
мейди?

— Бизнича шуёхла кёп болгъа эдиле,— деди Мухтар, ёхтем-
ленип.— Алыкъа арабыз бла къыл ётмегенди.

○ Аралары айры болургъа. Аралары бла къара киштик (жилян)
озаргъа (ётерге). Араларына къара жин (сууукъ сёз, шайтан)
кирирге. Арт айырыргъа. Тыр-мыр болургъа. Ит бла бёрю (киштик)
кибик болургъа. Салам къагъышыргъа. Чёп юзюп айырылыргъа.
Эт бла бичакъ болургъа. Харам-халал деп сюелирге. Харамгъа-
халалгъа жетиширге (жетерге).

АРАЛАРЫ ИТ БЛА БЁРЮ КИБИКДИ къанлы жаудула

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю:
кимлени аралары ит бла бёрю
кибикди?

Ислам. бла аланы аралары ит бла бёрю кибикди. (Токума-
ланы Ж.)

АРАЛАРЫНА КЪАРА ЖИН (СУУУКЪ СЕЗ, ШАЙТАН)
КИРИРГЕ экеуленни араларында шуёхлукъ бузулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю:
кимлени араларына къара жин
(сууукъ сёз, шайтан) кирди?

— Бир заманда бек улму шуёхла эдик, энди уа Бекболат бла
арабызгъа къара жин кирди,— деп ахтынды Инал. □ Татлы
шуёхланы араларына сууукъ сёз киргенли, ала бир бирге сёлеш-
мейдиле. □ Тюйме: Биягъы сизни арагъызгъа къайсы шайтан
киргенди? («Минги Тау»).

АРГЪЫ ДУНИЯГЪА БАРЫП КЪАЙТХАН [адам] бек ауруп
сау болгъан [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

— Ол заманда ёлмеген, энди бир заманда да ёлмем: аргъы
дуниягъа барып къайтхан адам экинчи бара болмаз, таланнган,—
деди аппа. □ Алимни саулугъун бир да сорма: ол аргъы дуниягъа
барып къайтханды.

АРИУ ТИЛЛИ [адам] кимге да ариу сёлешиучю, жумушакъ
[адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Гюлханум чырайлы тишируу болуп кьалмай, кьолдан уста, **ариу тилли**, этими болгъан адам эди. (*Улакъланы З.*) □ Зухура Жашуевна окъуучулагъа **ариу тиллиди**, адамлыкъ даражаларын багъалайды, алагъа суймеклиги уллуду. (*Шауаланы М.*)

АРКЪА ЖИКЛЕРИ (ШЕШИЛЕРИ) КЪАЛТЫРАРГЪА (ТИТИРЕРГЕ) кьоркыгъандан онгсуз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: кимни аркъа жиклери (шешилери) кьалтырайдыла (титирейдиле)?

— Къачан эсе да Аманкъол агъач а мени да бек суйген жерим эди. Энди уа айтылса да, **аркъа шешилерим кьалтырайды**,— деди ол. (*Шауаланы М.*) □ — Кече асыры кьоркыгъандан, юйде киши болмай, **аркъа жиклерим титирей** чыкыгъанма,— деп тарыкыды Годай кьоншусуна.

АРКЪАМ БЛА ТАШ (СУУ) ТАШЫСАМ ДА ... не бек кыйналсам да

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: мен не затны этерик туююлме, аркъам бла таш, суу ташысам да?

— Мен **аркъам бла таш ташысам да**, Мадинаханнга жалынырыкъ туююлме,— деди Сафият. □ Ол затны, **аркъам бла суу ташысам да**, мен этерик туююлме!— деп жияды Зайнаф.
(!) Эркин сёз тутушдан айырыргъа: аркъасы бла таш (суу) ташыргъа тюшгенде...

АРКЪАСЫНДАН (СЫРТЫНДАН) КЪАЙИШЛИК АЛЫРГЪА (КЪОБАРЫРГЪА) биреуге зарауатлыкъ этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кимни аркъасындан (сыртындан) къайишлик алады (къобарады)?

— Энди Мазан алай этсе, биз аны **сыртындан къайишлик алырбыз**,— деп жаныйдыла жашла. □ — Бизге ким къатылса да, аны **аркъасындан къайишлик къобарлыкъбыз**,— деди Мажит.

АРТ (АРТЫН) АЙЫРЫРГЪА 1. биреу бла мюлк, хакъ юлешип айырылыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кимден арт айырды?

Эки къарындаш да бир бирден **арт айырдыла**. □ Тейри, туюбу бла окъуна кечюргендиле, жашы Алий атасындан **арт айырып** кьойгъанды, эшитгенмисе аны? (*Байрамукъланы Х.*)

2. шухълукъдан айырылыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кимден (арт) артын айырды?

28

— Мен жаратылгъанлы да ачыкъ сёзлюме. Ары оракъ, бери чалгъы адам къайдан болайым. (Шауаланы М.) □ Мурат ары къайракъ, бери билеудю, сёзюне турмаучуду.

○ Адам темир ашайды десе, ийнандырлыкъ. Айтханы бла этгени бир болгъан. Антына ёлмеген (табылгъан). Бир сёзю, бир башы болгъан.

АРЫГЪАН ЁЛГЕННГЕ МИННГЕНЛЕЙ (КЪОНАКЪ БОЛГЪАНЛАЙ) кесинден къарыусуздан болушлукъ излегенлей

Болум

Этим бла жүрюйдю: ким къалай жашайды?

— Къой, харип, къой, арыгъан ёлгеннге миннгенлей, сен не болушлукъ излейсе Суратхандан. □ ... арыгъан ёлгеннге къонакъ болгъанлай, бизден онглу жерлери жокъ эди аланы да, уруш барыбызны да бир кибик онгубузну алгъан эди. (Гадийланы И.)

АРЫСЫ-БЕРИСИ (ТАРТЫ-СОЗУ) БОЛМАГЪАН (ЖОКЪ) [адам] жумушакъ халлы [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким къаллай адамды? Ким къаллайды?

Мажит арысы-бериси болмагъан, бек огъурлу адамды. □ Иналны арысы-бериси жокъду, тынч сабийди. □ Масхут тарты-созу жокъ адамды.

○ Айылы тыймагъан. Ичер сууунда ит ёлтюрген. Къадыр кылыкълы. Къарамы къар жаудургъан.

АТАЙПЫСНЫ БАСАРГЪА (БЕРИРГЕ, КЪУЯРГЪА) бек урушургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (къарач.)

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрюйдю: ким кимге атайпысны басханды (къуйгъанды, бергенди)?

Ахмат жашына атайпысны къуйду. □ Сизден айырылгъандан ары жетгинчи Шамайыл Асланнга атайпысны басханлай барды. (Аппаланы Х.) □ Мен ауузуму ачхынчы, Солтан манга атайпысны берди.

○ Атанг, ананг (тейри сени урсун) демезге.

АТ БАШЫНДАН (КЪОЛ СЫРТЫНДАН) КЪАРАРГЪА (СЕЛЕШИРГЕ) бир затны сансыз этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрюйдю: ким неге, кимге ат башындан (къол сыртындан) къарайды, сёлешеди?

Жомалай совхозда къуллукъчу болуп тургъанлай, ишге асыры ат башындан къарайды деп, кабинетинден айырып, тауда бир фермагъа тамата этгенди. (Хубийланы М.) □ Ол энтда да ишине ат башындан къарагъанын къоймагъанды. □ Къыралны

ишине кѳол сыртындан кѳарамай, тынгылы этерге керекди. □
Аслан эсирик болгъанды да, ат башындан сѳлешеди.

АТДАН ТЮШЮП ЭШЕКГЕ МИНЕРГЕ биреу кесини дара-
жасына келишмеген ишни этерге

Аслам. хапарчы
Сѳл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
атдан тюшюп эшекге минди?

— Оу кюнюм, Алий кѳалай этип кѳойду ол кесине келишмеген
ишни: атдан тюшюп эшекге минди да,—деп жиямсырады Сураг. □

— Атдан тюшюп эшекге минип, атамы, анамы жүреклерин жарсы-
тып, мен кѳалай этдим ол аман ишни, ол нек болду алай, ким
башымы кѳатышдырды мени,—деп, ичинден кюе, жаш кече
арагѳа дери жукѳлаялмай, кѳп сагѳыш этди.

АТАМЫ ЭТИН АШАГЪАН ҚИБИҚДИ манга келишмеген
затды

Хапарчы
Сѳл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: не
атамы этин ашагъан кибикди?

Кѳазауатда адамлары болгъанлагѳа кѳырал берген болуш-
лукъну алыргѳа суймегенле да бар: «Ол атамы этин ашагъан
кибикди»,—дей эдиле аллайла. (Шауаланы Х.)

АТАМЫМЫ ЁЛТЮРГЕНДИ? не хата этгенди?

Модалъ фраза
Бош тил (хыны)

— Не ишим барды мени аны бла, ол атамымы ёлтюргенди?—
деп ачыуланды жаш. □ Не кѳадалгъанса бу жарлы адамгѳа,
атангымы ёлтюргенди?

АТАНГ, АНАНГ (ТЕЙРИ СЕНИ УРСУН) ДЕМЕЗГЕ биреуге
аман айтмазгѳа

Аслам. хапарчы
Сѳл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимге атанг, ананг (тейри сени
урсун) демейди?

Расул кишиге атанг, ананг демейди, бек адепли жашды. □
Сюлемен нѳгерине тейри сени урсун демей чыгѳып кетди.

○ Ал этегин арт (арт этегин ал) этерге. Атайпысны басаргѳа
(берирге, кѳуяргѳа). Атасын, анасын тойдуургѳа. Ауузуна
келгенни айтыргѳа (кѳуяргѳа). Ауузуна келгенни артха салмаз-
гѳа. Керегин берирге. Кѳкге суууургѳа. Таш юсюнде таш кѳой-
мазгѳа. Ташдан кѳчюрюрге. Ташын ташда, агѳачын агѳачда кѳой-
мазгѳа. Этин ашаргѳа. Эшитмегенин эшитдирирге. Юсюне айла-
ныргѳа. Эки этегин башына (аркѳасына, сыртына) кѳапларгѳа.
Элден кѳчюрюрге.

АТАНГЫ БАШЫМЫ (БАШ ЖАРТЫСЫМЫ) КѳАЛГЪАН-
ДЫ? Не ишинг барды?

АТ ОЙНАТА (-ЫП) КЕЛГЕН [ЖАШАГЪАН] [адам] бирсилеге
артыкълыкъ этип жашагъан [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

...Аны жүреги буз гыртча суууп, ат ойната келген Омаргъа
сагъыш этерге къоймайды. (Шауаланы Х.)

АТЛЫ АТЫ БЛА, ИТЛИ ИТИ (ЖАЯУ ТАЯГЪЫ) БЛА 1. бир
ишге, жолгъа биригип чыгъаргъа

Болум Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къалай тургъанды, сюелгенди?

Атлы аты бла, итли ити бла, барыбыз да жаугъа къажау
сюелирге керекбиз. □ Къачхынчыла атлы аты бла, жаяу таягъы
бла кетип барадыла.

АТЛЫЛА АТДАН ТЮШГЕН, ЖАЯУЛА АТХА МИННГЕН
[адам] бек ариу [тиширыу]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай тиширыуду?

Жаш заманында Жамилят атлыла атдан тюшген, жаяула атха
миннген тиширыу болгъанды, бусагъатдача туююл эди.
○ Адам ашаучу кибикди. Зылды бодуркъуча (-лай, бодуркъу
кибик).

АТАР ОГЪУ, ЕЛТЮРЮР (УРУР) КИЙИГИ БОЛУРГЪА
биреуню къанлы жауу болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни атар огъу, ёлтюрюр (урур)
кийиги болгъанды?

— Исмаил Селимович, алай айтсагъыз, атар огъу, ёлтюрюр
кийиги сиз болурсуз. Эслеп сёлешигиз, — деди жаш.

АТХАН ОГЪУ ЖАЗМАГЪАН (ЖЕРГЕ ТЮШМЕГЕН) [адам]
уста мараучу

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил (эски) къаллай адамды?

Атхан огъу жазмагъан, уугъа барса, къурлай къайтмагъан
жашды ол. □ Атхан огъу жерге тюшмеген кишиди Алим.

АТХАН ОГЪУ ЖЕРГЕ ТЮШМЕЗГЕ окъну уста атаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни атхан огъу жерге тюшмейди?

Халим не заманда да уста мараучу болгъанды, атхан огъу
жерге тюшмегенди.

АТЫ АМАННГА ЧЫГЪАРГЪА биреуню юсюнден халкъда
аман сёз жайылыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: кимни
аты аманнга чыкыгъанды?

Мени жаууму аты аманнга чыкыды. □ Аслижан, аты аманнга чыгып, мудах болуп турады.

○ Аты беш да тау элде (тёрт дуниягъа) айтылыргъа.

АТЫ БАР ДА, КЕСИ ЖОКЪ [адам, зат] хайыры болмагъан [адам, зат]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю:
кимни, нени аты бар да, кеси жокъ?

Да андан бери болум алайды: хамамны аты бар да, кеси жокъ. □ Аслан аты бар, кеси жокъ деген жаш болгъанды.

АТЫ БЕШ ТАУ ЭЛДЕ (ТЁРТ ДУНИЯГЪА) АЙТЫЛЫРГЪА ахшылыгъы, адамлыгъы бла белгили болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким-
ни аты беш тау элде (тёрт дуниягъа)
айтылгъанды?

Темирбашны аты беш тау элде уллу хурмет бла айтылады. (Гуртуланы Э.) Беш тау элде атлары айтылгъан эки хапарчы киши болгъандыла. (Залиханланы Ж.) □ Борисни аты тёрт дуниягъа айтылып турады.

○ Аты аманнга чыгъаргъа.

АТЫ-ЧУУУ БИЛИНМЕЗГЕ (КЪУРУРГЪА) биреуню, не бир затны юсюнден белгили хапар болмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жүрөйдю: кимни аты-чууу би-
линмейди (къуругъанды)?

— Бир-эки айны письмо келип турду, сора аты-чууу да къуруду,— деди Тая. (Езденланы М.) □ Бир ненча жылдан бери аты-чууу билинмей тургъан Жюнюсю хапары чыкыгъаны акъташчыланы барысын да сейирсиндирди. (Токумаланы Ж.)

АТЫН БЕШ ТАУ ЭЛГЕ (ДУНИЯГЪА) АЙТЫРГЪА биреуню сыйын, намысын кётюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким-
ни атын беш тау элге (дуниягъа)
айтадыла?

Элчиле Алимни намысын асыры кётюргенден, беш тау элге айтхандыла. □ Рашидни атын дуниягъа айтып айланганла аны шуёхларыдыла.

○ Агъач (къара) атха миндирирге. Аман бетли (эл бедншлик) этерге. Къара (тешикли) ташха тагъаргъа. Башын сёзге къалдырыргъа. Итден алып итге салыргъа.

АУУЗУ БАЛТА БЛА [УРУП] ЖАРЫЛГЪАНДЫ биреу кесин сёз бла къоруулай билмейди

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни ауузу балта бла жарылгъанды?

○ Ауузунда ит ёледи. Ауузунда кылычы барды. Бир сёзю он сёзю жыгъаргъа.

Хапарчы
Сёл. тил

○ Ауузунда ит ёледи. Ауузунда кылычы барды.

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
ни ауузу къуш (киштиги къоян)
тутады?

Хапарчы
Сёл. тил

Халарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: не
зат ауузумдан кыаным келген
кибикди?

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къалай турады?

Фатимат аурууғанлы арыкъ болғанды, ауузун ачса, ёпкелери кёрюне турады. □ Ауузун ачса, ёпкелери кёрюне, Сарбийни ана-сы бек арыкъ болғанды.

Бир-бирде сени ауузунгда ит ёледи. (Шауаланы Х.)
 Ауузу балта бла [уруп] жарылгъанды. Ауузу жокъду.

АУУЗУНДА ҚҒЫЛЫЧЫ БАҒДЫ бйреу, кишиден кърккмай,
ккаты сёлешеди

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким-
ни ауузунда кылычы барды?

Лейляны ауузунда кылычы барды: адамгъа буюкъмай сёлешеди.

○ Ауузу балта бла [уруп] жарылгъанды. Ауузу жокъду.

АУУЗУНДА СУУУ (КЪУУУТУ) БОЛГЪАНЧА (БОЛГЪАН
КИБИК) жуьк айтмай, тынгылауну ийип [турургъа]

Болум Этим бла жюриюдю: ким кылай
Сёл. тил турады?

Мен а аланы кятларында, аузумда сууум болганча, сёзге катышмай, тынгылауну ийип барама. (Токумаланы Ж.) □ Кеслери уа, ауузларында кѳууутлары болган кибики, бири бир сёз айтмай, ол адам алда, Андрей аны ызындан барадыла.

АУУЗУНДАН ЧЫКЪГЪАН ЖЕЛ (СЕЗ) биреуню белгили
сёзю, оюму

Башчы, толт.
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрүйдү: кимни
ауузундан чыккган жели?

Ахматны ауузундан чыккыган жели элге оңу болуп кылады. □
— Сени ауузундан чыккыган сёзюню жерге салмай толтур-
лукъбуз, — дедиле Саняатха жашлары.

АХЫРАТ СЮЕК ҚИБИК бек арыкъ

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Зурият арыкъдан ахырат суюк кибикди.

≈ Ауузун ачса, ёпкелери кёрюне. Боюн сингирлери созула. Бойнун тартсанг, къаны чыкъмаз. Ийне ашагъан ит кибики. Кюйген кесеу баш кибики. Чардакъгъа атханлыкъгъа, къурт боллукъ туююлду. Эти сюегине къатып. Эчки жапхакъ кибики.

Эти терисине (женине) сыйымазгъа. Шорпа башы аулатырыкъды. Борчха барлыкъды. Жазгъа чыгъарыкъды.

АШАГЪАНЫ-ИЧГЕНИ ИЧИНЕ ЖУКЪМАГЪАН [адам]
тынчлыкъсыз [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Къайтмурза сабийлерине, юйюне къайгыргъан, ашагъаны-
ичгени ичине жүкмагъан адамды.

АШАГЪАНЫ ИЧИНЕ СЫЙЫНМАГЪАН [адам] эсирик [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кыаллай адамды?

Сафарбийни жангыз жашы **ашагъаны ичине сыйынмагъан** адамды, аны низамгъа тартхан да кыйынды.

АШАР АШЫ (ГЫРЖЫНЫ), ИЧЕР СУУУ ТАУУСУЛУРГЪА биреуню ёлюр заманы жетерге.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни ашар ашы (гыржыны), ичер сууу
тауусулгъанды?

Къарындашла дуняда **ашар гыржыныбыз, ичер сууубуз тауу-
сулгъанды** деп сагъыш этмейди. (*Толгъурланы З.*) □ — Аллах,
аллах, мында **ашар ашыбыз, ичер сууубуз тауусулду** да, — деп
шыбырдагъан ауазла чыгъа эдиле. (*Гадийланы И.*)

АЯГЪЫ БАСХАННЫ КЁЗЮ КЁРМЕЗГЕ (ТАНЫМАЗГЪА).
1. бек кыуаныргъа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
аягъы басханны кёзю кёрмейди
(танымайды)?

Салих кыуаннгандан **аягъы басханны кёзю кёрмейди.** □
Жашла сауутларына асыры кыуаннгандан **аякълары басханны
кёзлери кёрмей,** ёрге айландыла. (*Залиханланы Ж.*) Рашид **аягъы
басханны кёзю танымай,** анасындан сююнчюлюк алыргъа чапды.
(«Ком. жол»)

2. ачюдан не этгенин билмезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
аягъы басханны кёзю кёрмейди
(танымайды)?

Хасан бушуудан **аягъы басханны кёзю кёрмейди.** □ Жюрек-
синип, кёл кенгдирирча сёлешалмагъанына кыйналгъандан,
аягъы басханны кёзю кёрмей, Мария къанга буруулу орамны
аягъына жетди. (*Хубийланы О.*) Ийнегине жарсыгъандан. Алий,
аягъы басханны кёзю танымай, эл тюбуне жайылды.

3. уялгъандан жунчургъа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
аягъы басханны кёзю кёрмейди
(танымайды)?

Сейт бюгюн асыры уялгъандан **аягъы басханны кёзю кёрмей-
ди.** □ Аминат ышара, Сакинат уялгъандан **аягъы басханны кёзю
кёрмей,** аллыбызгъа келеди. (*Гадийланы И.*) □ Кызчыкыны
махтагъанда, ол уялды, **аягъы басханны кёзю танымай,** эшикте
чыкды.

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кимни аякь орунсуз этди?

(биреуню) АЯКЪ ТЮБЮН ЖАЛАРГЪА биреуге жалыныргъа

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кимни аякь тубюн жалайды?

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-ни аякъ тубюнде чѣп сынмайды?

(Токумаланы Ж.) □ Аякъ тюплеринде чѣп сынмай эди жашланы.
(Гуртуланы С.)

Ат бла, алмаш бла жюриюдю:
къаллай адам?

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кыяллай адамды?

— Асият, аякъ тѹбюнге жетмеген адам бла шуѣхлукъ тутсаңг, намысыңг жерге тѹшер. □ Сени олтаныңга жетмеген тиширыула

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимге, неге аякъ урдурмайды?

Жетинчи патчах
(Гуртуланы С.)

B

БАГЪАСЫН ЧЫГЪАРЫРГЪА адамны, затны игилигин билирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни багъасын чыгъарады?

Салима келинини багъасын чыгъарады: бир заманда сёзюн этмейди, махтагъан болмаса. □ — Жукъну багъасын чыгъарып, сыйын билмеген адам кеси да сыйсыз болады,— деди Ажа кызына. □ Ахмадия жукъну багъасын чыгъаргъан адамды.

БАГЪЫР ШАЙГЪА САНАЛМАЗГЪА магъанасы, даражасы
болмазгъа [затны, адамны]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким (не) багыр шайгъа саналмайды?

Элде Майрусханнны юйюрю багъыр шайгъа саналмайды.

БАГЪЫР ШАЙГЪА САНАМАЗГЪА адамны, затны жуқъгъа
санамазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриүдү: ким
кимни, нени багъыр шайгъа сана-
майды?

Керменланы кыз сабийлерин багъыр шайгъа санамайды: кеслери алларына къююп, эки-юч айгъа сатыугъа кетип къалады. □ Минатны тюрсюню аллына сюелгенинде, быйылгъа дери жашауун багъыр шайгъа санамай къойду. (Байчорланы М.)

БАГЪЫРЫ (ЖЕЗИ) АЧЫЛЫРГЪА жукъну кертилиги
ачылыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү:
нени багыры (жези) ачылганды?

Ишни кишиге билдирмей эт, ансы артда багъыры ачылыр. □
Бү жол а Иналны этген ишлерини жези ачылды.

БАЗ БОЛЛУКЪ [адам] бир ишни этерге базынган [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
къаллай адамды?

— Тоба, тоба! Сиз а сау аскерге баз боллукъ учхан кыушла кёреме да!— деди Жаубермез. *(Этезланы О.)*

БАЗАР БЕТИ ҚЕТМЕГЕН [зат] жанғылай турғыан [зат]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдү: не кыаллай затды?

Зайнаф кюбюрюнден базар бети кетмеген бир ариу жыйрык-лыкны чыгъарып, келинине берди.

БАЗАР БЕТИН АЧАРГЪА бир затны жангыртыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
нени базар бетин ачады?

Қыдык кийимлерин жуууп, базар бетлерин ачды.

БАЗУҚ ЖИЛИГИ БЛА АСЫРАЛГЪАН (ЁСГЕН) [адам,
сабий] керегин табып ёсген, жашагъан [адам, сабий]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Лейляны жашы базук жилиги бла асыралгъан сабийди.

БАЙДАН БЕЛИ ИЙИЛМЕГЕН [адам] ырысхылы [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил (къарач.)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Қайсар байдан бели ийилмеген кишиледен болгъанды, шёндю
жарлы болгъанлыкъгъа.

БАЙРЫМ АДАҚЪАЧА (АДАҚЪА ҚИБИК) къолан кийин-
нгенни юсюнден

Болум
Сёл. тил (масхара)

Этим бла жүрюйдю: ким къалай
кийинеди?

Тамара, байрым адакъа кибик кийинип, орам бла эниште
чайкъала бара эди.

БАҚЫГЪА БАТАРГЪА байлыкъгъа къутулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
бакыгъа батханды?

Ханифаны кызылары иги жерлеге бардыла да, бакыгъа батдыла.

БАЛ ТАТЫТХАН [заман] бек багъалы [заман]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла жүрюйдю: кимни къаллай
заманыды?

Онунчу классда окъугъан заманында, Хыйса жашаууну бал
татытхан сейирлик кезиуон — биринчи сүймекликни Аминатдан
алгъан эди. (Хапчаланы М.)

БАЛЫН ЭМИП, БАЛАУУЗУН АТАРГЪА биреуню ишлетип,
къыстаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни балын эмип, балауузун ат-
ханды?

— Ала мени жазыкъсынып иймегендиле. Балымы эмип, бала-
уузуму атханды Ибрагим, ма алайды иш,— деди Мурат.

(1) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа: таракъ балны эмип,
балауузун атаргъа.

БАРМАГЪЫНДАН БАЛ ТАМГЪАН, ЧЫНДЫСЫНДАН ЖАУ
ТАМГЪАН [адам] кьолдан уста [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кьаллай адамды?

Солтанны уллу жашы бармагъындан бал тамгъан, чындысындан
жау тамгъан кишиди.

БАРМАГЪЫН КЁРГЮЗТЮП КЪОЯРГЪА бир затны этерге
унамазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*къарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
бармагъын кёргюзтүп къояды,
кьойду?

— Алийге ышанмагъыз: ол бармагъын кёргюзтүп да къояр,—
деди Салима, жашларын жумушха ие туруп.

БАРМАКЪГЪА ЧЁРГЕРГЕ чюйре сёзю, ишни эсден кетермей
турургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
нени бармакъгъа чёргейди?

Мариям ишни бармакъгъа чергейди деп, бош сёзюн этдим;
кьаллай бир хата келгенди анга биреу ючюн. Жукъну эсден
кетермей тургъан бек аманды.

(!) Эркин сёз түтүш бла къатышдырмазгъа — халыны, чёпню
бармакъгъа чёргерге.

БАРМАКЪНЫ БАРМАКЪГЪА (ЧЁПНЮ ЧЁПГЕ) УРМАЗГЪА
ишлемей турургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
бармакъны бармакъгъа (чёпню
чёпге) урмайды?

Сюлемен эрттенден ингирге дери бармакъны бармакъгъа
урмайды. □ Туугъанлы Билял чёпню чёпге урмагъанды. □ Бир-
бирле чёпню чёпге урмай жашайдыла.

БАРЧЫ-КЕЛЧИГЕ ЖЮРЮГЕН [адам] биреуню ууакъ жуму-
шун этген [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кьаллай адамды?

Басият Къобанланы барчы-келчиге жүрюген адамлары болуп
тургъанды.

БАСАР ТАШЫН ТАНЫМАЗГЪА (БИЛМЕЗГЕ) 1. бек кьуу-
аныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
басар ташын танымайды (билмей-
ди) кьууаннгандан?

Ханафий эшитген хапарын **башдан аякъгъа дери** айтды.

БАШСЫЗ, АЯҚЪСЫЗ ҚЪУРУРГЪА (ТАС БОЛУРГЪА) биреуню, не бир затны юсюнден толу хапар болмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил башсыз, аякъсыз къуруду (тас
болду)?

Ненча иги жашларыбыз **башсыз, аякъсыз къурудула**, бир киши аланы юслеринден толу хапар билмейди. □ **Башсыз, аякъсыз бир иги ийнегибиз тас болду.**

БАШТЭБЕН (ТИКГИ) БОЛУРГЪА. 1. мудах болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил баштэбен (тикги) болду?

Башир къарындашы ёлгенли **баштэбен болгъанды**. □ Не болгъан эсе да, Жюнюс **баштэбен болуп** айланады. (*Токумаланы Ж.*) □ — Ислам, **тикги болуп** тургъандан хайыр жокъду: бир зат этерге керекди.

2. биреу уялгъандан башын кётюрмезге

Ма былайда жашла керти да **баштэбен болдула**. (*Залиханланы Ж.*) □ Ильясны кёргенде, Аминат **тикги болду**.

БАШЫ, АЯГЪЫ ДА битеу неси да

Болум Этим бла, санау бла жүрюйдю:
Сёл. тил нени нелляй бири барды?

Хапарны эшитген эдим, **башы, аягъы да мен айтханды**.

БАШЫ АЯГЪЫНА ЖЕТМЕЗГЕ биреуню даражасы биреуню-кюнден кем болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни башы кимни аягъына жетмейди?

Асхатны Мурат бла бир да тенгleshдирмегиз: Асхатны **башы аны аягъына да жетмейди**.

БАШЫ БЛА АТЛАРГЪА (АУАРГЪА, ОЗАРГЪА) биреуню бир зат бла хорларгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни башы бла атларыкъды (оза-
рыкъды, ауарыкъды)?

Жырлап Олий негерини **башы бла атларыкъды**. □ Чабышыуда Азамат кимни да **башы бла ауарыкъды**. □ Окъууда Назифа башха кызыланы **башлары бла озарыкъды**.

БАШЫ (НАМЫСЫ, БАШ НАМЫСЫ) БЛА ОЙНАРГЪА биреуню намысын сындырыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни башы (намысы, баш намысы)
бла ойнайды?

— Сен бош ойнайса мени башым бла,— деди Хабу тенгине.— Бир тепсем, бек теберикме. □ — Биреуню баш намысы бла ойнама, аны сындырма,— деп юйретеди жашын Бабух. □ — Мен намысым бла ойнатырыкъ туйюлме,— деди Зоя келинине.

БАШЫ (ЧЫРЫ, ЭСИ) БОЛГЪАН [адам] акъыллы, эсли [адам]
Айгъакъл. Ат бла жүрюйдю: ким къаллай
Сёл. тил адамды?

— Кесини машинасы болгъан аллай бир игиди,— деди Нанда.— Кесини башы болгъан андан да игиди,— деди Алан. (Хубийланы М.) □ Назир эси болгъан жашды, адам айып этерча халы жокъду. □ Азиза чыры болгъан къатынды.

БАШЫ ЖЕТМЕГЕН (ЖЕТИШМЕГЕН) [адам] акъылсыз [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил башы жетмеген адамды?

Ким эсе да бир башы жетмеген адам сабий садны бир айгъа жапханды да, анала къыйналып турадыла. («Заман».) □ Башы жетишмеген адам кёп кере абыныучуду.

○ Акъыл тебеди. Башы (чыры, эси) болгъан. Жерни жукъасын, къалынын билген.

БАШЫ КЁКГЕ ЖЕТЕРГЕ чексиз къууаныргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни башы кёкге жетеди?

Лейля сабийлерини жетишимлерине асыры къууаннгандан, башы кёкге жетеди. □ Сени сау болгъанынга мени да юлюшюм къошулгъанына башым кёкге жетгенча къууаннганма. □ Къууаннгандан Мелехан башы кёкге жетип айланады.

БАШЫ КЪАЗАН (ТУЛУКЪ, ЧОЮН, ХАЙРАН) БОЛУРГЪА биреуню башын сагъыш басаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни башы къазан (тулукъ, чоюн, хайран) болады?

— Башым къазан болгъанды, айхай, не этеригинги билсенг а,— деди Абдуллах. (Залиханланы Ж.) □ Хар ким асыры тюрлю айтхандан, башым тулукъ болуп, бир зат да ойлашмай турама. (Этезланы О.) □ Сагъышладан башым чоюн болгъанды.

≈ Башы туманнга кирирге.

БАШЫ САУДУ шагъатлыкъ этерикди

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни башы сауду?

Ётюрюкден не асыу, Хаджимуратны башы сауду, ол да айтыр.

БАШЫ ТУМАННГА КИРИРГЕ биреуню башын сагъыш басаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: кимни башы туманнга киргенди?

Ол да жукъусуз болгъанды, **башы туманнга киргенди.**

БАШЫ ЧЫРДЫ СЫЙПАЙ узун ёсюмлю адамны юсюнден

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: башы чырды сыйпай ким айланады?

Рашид узундан **башы чырды сыйпай** айланады.
~ Жер къалтасы кибик.

БАШЫН ЖАБАРГЪА ишни керти болумун жашырыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким нени башын жапханды?

— Бу жашчыкъ бла безий турабыз,— деп, Тотуш аманлыкъны **башын жапды.** (Залиханланы Ж.) □ **Башын жабып** айт, киши ангыламазча.

(!) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа: адырны неда башха затны башын абери бла жабаргъа.

БАШЫН-АЯГЪЫН (АЯГЪЫН-БАШЫН) БИЛМЕЗГЕ бек эсирирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким башын-аягъын билмейди?

Бир кесек ичгенлей, Ахмадхан **башын-аягъын билмейди.** □ **Башын-аягъын билмей,** ичгени татып, Мансур юйюне кюцен жетди.

~ Дуу (къоян) болургъа. Жалданы сингерге.

БАШЫН ЖЮРЮТЮРГЕ (ТУТАРГЪА) айыпсыз жашаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким башын жүрютеди (тутады)?

— Да ол да иги эди, мен а **башын жүрютюрге** акъылы жокъду деп тура эдим,— дегенди Алан. (Хубийланы М.) Борис **башын жүрютюп,** айыпсыз жашай билген жашды. □ Жаш иги жашды, урусу-бёрюсю жокъду, кеси кыйыны бла **башын тутарыкъды.**

БАШЫН ҚЪАРА ТУМАН БАСЫП [турургъа] биреуню жарсыуу жъурумай [турургъа]

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрюйдю: кимни башын къара туман басып турады?

Мёлехан сёз нёгер болургъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа, Қъанаматны **башын къара туман басып тургъан** болмаса, бир сёз жъошаргъа да жүреги ачыкъ болмады. (Аппаланы Х.)

БАШЫН СЕЗГЕ ҚҰАЛДЫРЫГҒА биреу биреуню бедишлик
этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни башын сёзге қуалдырганды?

Ариужан: «Сен да манга берне кийдирмезге муратмы этесе,
жаным, аллах айтмасын, қоншуларыма башымы сёзге қуалдыр-
лыкса». (Гочияланы Ж.)

○ Акъ (агъырыкъ) атха миндиррге. Атын беш тау элге (дуния-
гъа) айтыргъа. Тау бла тенг этерге.

БАШЫН ТЮБЮНЕ (ТЮБЮН БАШЫНА) АЙЛАНДЫРЫР-
ГҒА бир затны бузаргъа, қатышдырыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
нени башын тюбюне (тюбюн ба-
шына) айландырганды?

Алгъынча туююлдю, эл осал болганды, ол Семён деген,
қаны келлик, элге киргенли элни башын тюбюне айландыр-
ганды. (Тёппеланы С.)

(!) Эркин сёз тутуш бла қатышдырмазгъа: челекни, ящикни
башын тюбюне айландырыргъа.

БАШЫН УЛЛУГҒА КЁТЮРЮРГЕ биреу кесини даражасын
бирсилсден бийикге салыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
башын уллугъа кётюреди?

Студент башын биринчи сессиядан сора асыры уллугъа кётюр-
генди.

БАШЫНА АТ УРУРГҒА жангылыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни башына ат урганды?

— Бу не ишди, башыгъызгъа не ат урганды,— деп урушду
Салим қызларына. □ Мени башыма ат уруп турады.

(!) Эркин сёз тутуш бла қатышдырмазгъа: ат аягъы бла адамны,
затны башына урургъа.

БАШЫНА [БАШ] АУРУУ [САТЫП] АЛЫРГҒА кесине артыкъ
иш алыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю:
башына [баш] ауруу [сатып] ким
алады?

— Мен сизни ючюн башыма баш ауруу алганма, бу ыспассыз
ишни этеме,— деп тырман этди Қайсар қоншуларына. □ Олий
кимге эсе да болушама деп башына ауруу сатып алганды да, энди
уа кеси да билмейди не этерге.

БАШЫНА КҮН ЧАКЪЫРА, ЮСЮНЕ ЖЕЛ КЪАКЪДЫРА
АЙЛАННГАН [адам] хайыры болмагъан [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

Рамазан эрттенден ингирге дери башына күн чакъыра, юсюне
жел къакъдыра айланган жашды.

БАШЫНА ТАШ БЛА УРГЪАНЧА ЭТЕРГЕ биреуню билмей
тургъанлай апчытыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни башына таш бла ургъанча
этди?

— Къара мынга, башыма таш бла ургъанча этди да кьойду.

БАШЫНА УРУРГЪА ТАШ ТАПМАЗГЪА биреуню болушлугъу
болмай жашаялмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
башына уругъа таш тапмайды?

— Сизге жетмей, башыбызгъа уругъа таш тапмайбыз,— деди
Заура. (Байчорланы М.)

БЕЛИН [КЪАТЫ] КЪЫСАРГЪА (ТАРТЫРГЪА) кыйын-
лыкъда апчымазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
белин къаты кысханды (тарт-
ханды)?

Къабырладан кетип бара, Зарамукъ Исламгъа айтды: «Атасы
ёлген жаш белин къаты кысады. Хайт де. Кыйынлыкъын кепдю
бойнунгда». (Токумаланы Ж.) □ Юсюне къаллай бир кыйын-
лыкъ тюшдю эсе да, Зарият белин тартмай жашайды.

(!) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа: кызчыкъ белин бел
бау бла кысды (тартды).

БЕЛИНЕ КҮН КИРИРГЕ эринчек болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни белине күн киргенди?

— Не жатаса, белинге кюнмю киргенди? □ Кюз, белиме кюн
кирип, чалгъыгъа бармай, малымы биченсиз кьоймам.
(Бабаланы С.)

БЕЛИН ТЮЗЕТМЕЙ бек кыйналып [ишлерге]

Болум
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрүйдю: ким
къалай ишлейди?

Қолхозчула беллерин тюзетмей ишлейдиле кюз артында.

БЕРИДЕН АРЫ ЖУУУКЪ [адам] ёлюрге кеп къалмагъан
[адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
бериден ары жууукъ адамды?

Бу **бериден ары жууукъ** адам не умут эте болур деп, кюлюрле дейме ансы... (*Гуртуланы Э.*) □ Биз къарт адамлабыз, **бериден ары жууукъла**. (*Гуртуланы Э.*) □ Ануар **бериден ары жууукъ** адам болгъанды, андан не болушлукъ излейсиз?

БЕРМЕЗ ЮИДЕН КЕТМЕЗ КЪОНАКЪ айтханын этдирген, тилегенин алгъан [адам]

Аслам. башчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
келгенди?— бермез юиден кетмез
къонакъ.

Биягъы келгенди **бермез юиден кетмез къонакъ**: бюгюн а не тилерик болур? □ **Бермез юиден кетмез къонакъны** халын аныглагъанда, жашла аны айтханын этдиле.

БЕТ КЪАНЫ КЕТЕРГЕ биреуню бети агъарыргъа [къоркъгъандан, ауругъандан, ачыуланнгандан]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю:
сабийни бет къаны нек кетди?—
Къоркъгъандан.

Бираздан алагъа бланкла берген сарычач къыз тынгысыз болуп келди. Аны **бет къаны кетипди**. (*Токумаланы Ж.*) □ — Не хапар? Махмутну нек кююп кетгенсиз? — деп, Инал, **бет къаны кетип**, тынгысыз болуп сорду. (*Токумаланы Ж.*)

БЕТИ ЖИБИМЕЗГЕ биреу затдан да уялмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни бети жибимейди?

Кесинден тамата бир жукъ айтханлай, къайырылып тохтагъан болмаса, **бети жибимейди**. (*Аппаланы Х.*)

БЕТИНДЕ [ТАМЫЧЫ] КЪАНЫ БОЛМАЗГЪА (КЪАЛМАЗ-ГЪА) биреуню бети [ауругъандан, ачыуланнгандан, арыкъдан] чиммакъ болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни бетинде [тамычы] къаны
жокъду?

Кёзлери кызаргъанды, **бетинде тамычы къаны жокъ**. (*Тёппеланы А.*) Ахмат ачыуланса, **бетинде тамычы къаны къалмайды**.

БЕТИНЕ БАТМАКЪ (КЪАЗАН КЪАРА) ЖАГЪАРГЪА биреуге жалгъан айып этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни бетине батмакъ (къазан
къара) жакъды?

Саниятны бетине къайындлары кѣп батмакъ жакъдыла, аны ючюн а бир айыплы зат этмеди ол. □ Абихан къайдан таба эсе да, адамгъа къазан къара жагъады не заманда да. □ Бир къауумла къазан къара жагъып къоядыла.

БЕТИНЕ КЮН ТИЙМЕГЕН [къыз] ариу, акъбет [къыз]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай къызды?

Роза бетине кюн тиймеген, юсюне аяз къакъмагъан, аллы бла чыпчыкъ ѳтмеген къызды.

○ Адам ашаучу кибикди. Зылды бодуркъуча (бодуркъу кибик).

БЕШ БАРМАГЪЫН ДА АУУЗУНА ТЫГЪАРГЪА марданы билмезге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил (къарач.)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: беш
бармагъын ауузуна ким тыгъады?—
Малкѣз, жут адам.

Рамазан ачкѣзден беш бармагъын да ауузуна тыгъгъанды. □ Магомет улуну жашы жутдан беш бармагъын да ауузуна тыгъып айланады, къайда не табайым да, не урлайым деп.

БЕШ (ОН) БАРМАКЪНЫ КЪЫЙЫНЫ къара иште ишлеп алгъан хакъ, этилген мюлк.

Аслам. башчы, толт.
Сѣл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: кимни
беш бармагъыны кыйыны? Беш
бармагъыны кыйынына не болду?

Ол Прохоровка станцияны кесини туугъан эли Шыкъыда атасы Ахмат беш бармагъыны кыйыны бла ишлеген юйюн сакълагъанча къоруулайды. (Къудайланы Х.)

БЕШ БАШЫ БЛА АТЛАРГЪА биреуден иги да озгъур, жигер болургъа.

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким къалай
ишлейди?

Махти чалгъы чалыуда Османны беш башы бла атлайды.

БѢРК (ЧАЧ) АЛ ДЕСЕНГ, БАШ АЛГЪАН [адам] къуллугъун оздуруп толтургъан [адам]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Алим бѢрк ал десенг, баш алгъан къуллукъчуду. □ Чач ал десенг, баш алгъан адамла кеслерини къуллукълары ючюн бек къалтырайдыла.

БѢРЮ (СУУ) АЗЫГЪЫ БОЛУРГЪА зыраф болургъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: бѢрю
(суу) азыгъы ким (не) болгъанды?

Биченибиз заманында келтирилмеди да, суу азыггы болду. □
Быйыл малларыбыз бёрю азыггы болдула: сууукъдан кырыл-
гъандыла.

БЕРЮ ТЕРИНИ КЁРГЮЗТЮП, БУЗОУ АЛДЫРГЪАНЧА
[этерге] ишни кьоркьутуп этдирирге

Болум	Этим бла жюрюйдю: бёрю терини
Сёл. тил	кёргюзтүп, бузоу алдыргъанча ким- ни этедиле?

Кёрдюнгмю ол Мазанны манга этгенин, бёрю терини кёргюз-
түп, бузоу алдыргъанча, кьоркьутуп мени, ишин этгенин.

БЕРЮ ТОН КИЕРГЕ бек ачыуланьргъа

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил	бёрю тон кийгенди?

Халкъ бёрю тон кийгенди. (Хубийланы М.)

БЕРЮГЕ КЪОЙНУ АМАНАТ ЭТГЕНЧА (ЭТГЕН КИБИК)
саггыш этмей, оюмсуз иш этгенин юсюнден

Болум	Этим бла жюрюйдю: бёрюге кьойну
Сёл. тил	аманат этгенча (этген кибик) нени бердиле?

Не кюнюнге кьойгъан эдинг ачхычланы Маликге, бёрюге
кьойну аманат этгенча, билмейми эдинг аны жукъгъа кьол
жетдириучюсюн?

БИР АЯГГЫ ТЁРДЕ, БИР АЯГГЫ КЁРДЕ [адам] ёлюрге кёп
кьалмагъан [адам]

Аслам. айгъакъл.	Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил	бир аяггы тёрде, бир аяггы кёрде адамды?

— Анасыны хатерин этсенг эди уа: бир аяггы тёрде, бир
аяггы кёрде тургъан тиширыуну, — деди Магар (Тёппеланы А.)

БИР БИРИ АУУЗЛАРЫНА ТЮКЮРЮП (СЕН/-СЕ/, МЕН/-МЕ
ДЕП) ЖАШАРГЪА шуёхлукъда жашаргъа

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: бир
Сёл. тил	бири ауузларына тюкюрюп (сен/-се/ мен/-ме деп) кимле жашайдыла?

Эки апсын да бир бири ауузларына тюкюрюп жашайдыла. □
Эгечле сенсе, менме деп жашайдыла.

БИР ЖАНЫН ЖЕРГЕ СУГЪАРГЪА биреуню мудах этерге

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил	кимни (бир) жанын жерге сукъду?

Ахмадия, авария этип, анасыны бир жанын жерге сукъду.

БИР ИТНИ ҚЪУЙРУГЪУДУЛА (КИРИДИЛЕ) бары да бирча осалдыла

Хапарчы
Бош тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ле бир итни къуйругъудула (кири-
диле)?

— Барыгъыз да бир итни къуйругъусуз. Бири малымы ёлтюре, бири анга жакъ баса. (Гуртуланы Э.) □ Намыссызлыкъ бла бетсизлик — бир итни киридиле.

○ Аралары атлы бла жаяу (кёк бла жер) кибики.

БИР КЮН — ТОЛУ БУТХА, БИР КЮН — ҚЪУРУ ЖУРТХА
ДЕГЕНЛЕЙ эсепсиз, хыйсапсыз

Болум
Сёл. тил (къарач.)

Этим бла жүрюйдю: ким къалай
жашайды?

Фатимат, эрттегиле айтычулай, бир кюн — толу бутха, бир кюн — къуру журтха дегенлей жашайды: арт кюнюню хыйсабын бир да этмейди.

БИР КЮН ЮЙЮНГДЕ ЖАТАР, ЭКИНЧИ КЮН СЕНИ
САТАР сатхыч, тилчи [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Омар бир кюн юйюнгде жатар, экинчи кюн сени сатар деген адамладан бириди.

БИР КЮНЮ ЖАЗ (ЖАЙ), БИР КЮНЮ ҚЪЫШ халы терк
тюрлениучю [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Инал бир халда турмаучуду: бир кюню жаз, бир кюню къыш адамды.

БИР ҚЪАРЫШ ЁСЕРГЕ бек къууаныргъа

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къууаннгандан бир къарыш ёсдю?

Зарифа ариу кийимлерине къууаннгандан бир къарыш ёсгенди.
(!) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа: сабий эки-юч жылгъа бир къарыш ёсгенди.

БИР ҚЪОЛ АЯЗДА ЭКИ ХАРБЫЗНЫ СЫЙЫНДЫРГЪАН
[адам] бирге келишмеген ишни этген [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

— Эльдар бир къол аязда эки харбызны сыйындыргъан жашды, анга ышана турма, — деди Рамазан къарындашына.

БИР ҚЪОЛУ БИР ҚЪОЛУН (ҚЪОЛУНА ОРЧА ЭТЕРГЕ)
ТЫЯРГЪА сабырлыкъ этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни бир кьолу бир кьолун тыяды
(кьолуна орча этеди)?

Къалай эсе да **бир кьолум бир кьолуму тыйды**, ансы кьоншум
бла чач-баш боллукъ эдик. □ Ортабай андан кеп тынгылаялмады.
Бир кьолу бир кьолун тыя, экисине да чагъыр кьуйду. (*Гадий-*
ланы И.) □ — Къой, жаш, терс болма, алайсыз да **бир кьолум**
бир кьолума орча эте турады, уруп нерме да, ачыrsa.

БИР КЪОЛУ БИР КЪОЛУНА (КЪОЛУ КЪОЛГЪА, АЯГЪЫ
АЯКЪГЪА) ЖЕТМЕЗГЕ ишни терк этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни бир кьолу бир кьолуна (кьолу
кьолгъа, аягъы аякыгъа) жетмей-
ди ишлегенден?

Айшат ишлеп башласа, **бир кьолу бир кьолуна жетмейди**. □
Къызчыкъ кьолу кьолгъа, аягъы аякыгъа **жетмей** ишлейди.

БИР КЪОЛУН АРТЫНА ТАРТЫРГЪА этгенин кьызгъаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: кьыз
не этди? кьызгъанчдан бир кьолун
артына тартды.

Буслимат адамгъа жукъ бергинчи **бир кьолун артха**
тартычуду. □ — Бюгюн да, не жашырыу, **бир кьолуму артыма**
тарта, муну кючден алып келеме,— деди ынна.

БИР КЪОШ БОЛУРГЪА шуёх болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ле бир кьош болдула?

Экибиз да **бир кьош** къалай **болаллыкъбыз?** — деп сорду Расул
танышындан. □ Жамал бла Хасан **бир кьош болуп** жашайдыла.

БИР КЪУЛАГЪЫНА КИРИП, БИРСИ КЪУЛАГЪЫНДАН
ЧЫГЪАРГЪА биреуню айтханына эс бурмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни не зат бир кьулагъына кирип,
бир кьулагъындан чыккъды?

— Мен эр киши бла сёлеше туруп, мен айтхан сёзле аны **бир**
кьулагъына кирип, бирси кьулагъындан чыгъадыла (*Каций-*
ланы Х.) □ Малжейге къарап, Аслан тырман этерек сёлешди,
алай аны сёзю Малжейни **бир кьулагъына кирип, бирси кьула-**
гъындан чыгъып кетди.

БИР МАСХАПХА ЖЫЯРГЪА биреуню бир затха тюзетирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни бир масхапха жыйды?

Не этди эсе да, Мажит сабийлерин **бир масхапха жыйды**. □
— Айшат, энгда кьайтарып айтама, бир тохта, санга чырта сёзюм
жокьду, ол бизде онгмагъанны **бир масхапха жыйып** кюрешебиз.

БИР СЕЗЮ, БИР БАШЫ БОЛГЪАН [адам] керти сёзлю [адам]
Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил. кьаллай адамды?

Сейпуллахны атасы **бир сёзю, бир башы болгъан** адамды: жашы
да анга ушай болур.

БИР СЕЗЮ ОН СЕЗНЮ ЖЫКЪГЪАН [адам] ауузлу [адам]
Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил. кьаллай адамды?

— Сен Муратха эришме,— деди анасы жашына,— ол **бир сёзю
он сёз жыкъгъан** жашды.
○ Ауузу жокьду. Ауузу балта бла (уруп) жарылгъанды.

БИР СЕЗЮ ЭКИ БОЛМАЗГЪА адамны айтханы бла этгени
бир болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
Сёл. тил. ни бир сёзю эки болмайды?

Ким ётюрюк айтса да, Хасан айтырыкъ туююлдю: аны **бир
сёзю эки болмайды**.
○ Ётюрюкден туюю болмазгъа. Киштиги кьоян тутаргъа.

БИР ТИЛЛИ (СЕЗЛЮ) БОЛУРГЪА оноулашыргъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
Сёл. тил. ле бир тилли (сёзлю) болдула?

Эллиле даулаша келип, ахырында **бир тилли болдула**. □
Бир сёзлю болуп жашагъан игиди.

БИР ЧАПЫРАКЪГЪА ТЮКЮРЮРГЕ шуёх жашаргъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
Сёл. тил. ле бир чапыракъгъа тюкюредиле?

Шахидат бла Аминат эрттеден да **бир чапыракъгъа тюкюре-
диле**. □ — Тюнене **бир чапыракъгъа тюкюрюп** жашагъан тенгле
бюгюн жау болдукъ,— деп сагъышланады Махмут. (*Жантуу-
дуланы М.*)

БИР ШАЙЫН ДА ЖОЙМАЗ, АШАМАЙ ДА КЪОЙМАЗ жут
[адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил. (*къарач.*) кьаллай адамды?

Хадис **бир шайын да жоймаз, ашамай да кьоймаз** деген
кишиледенди: жутдан жаны чыгъады.

БИРДЕН ЭКИ (АКЪДАН КЪАРА) БОЛМАЗГЪА биреу кеси
айтханындан чыкъмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
бирден эки (акъдан къара) бол-
мады?

— Сен, Азрет, эр кишибизсе, эки юлош тийишлиди, — деди. —
Мен чарлагъан да этдим, алай а бирден эки болмады. (*Чотчала-
ны 3.*) □ Жаш мен этмегенме деп, акъдан къара болмады.

БИЧАКЪ АУУЗУНА САЛЫРГЪА биреуню жашаууна кьоркьуу
салыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни бичакъ ауузуна салады?

— Хусейни мен бичакъ ауузуна саллыкъма, кесин тиймаса, —
деп жаныйды Азрет. □ — Э жаш, аны [Жабраилни] бичакъ ауузуна
салып кылай кетесиз да? Аллах хакъына, башын отха сал-
гъансыз, — деди Аминат Харуннга. (*Тёппеланы А.*)

БИЧАКЪ АУУЗУНДА ТУРУРГЪА биреу жашаууна кьоркьуу-
лукъда турургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
бичакъ ауузунда турады?

— Сен жанынгдан сюйген жангыз эгечинг бичакъ ауузунда
турады. (*Тёппеланы А.*) □ — Бу жарлы уа бичакъ ауузунда туруп
жашайды да, — деп жарсыды ичинден Масхут, эгечине кырап.

БИЧАКЪЛЫКЪ ТЮШЮРЮРГЕ уллу затдан аз хайыр алыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*кырач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
неден бичакълыкъ тюшюреди?

— Кёп картош салгъанлыкъгъа, быйыл жангыз бичакълыкъ
тюшюргенме, — деди Кыспот.

БИШЕДИЯ БЕШГЕ ДЕРИ, ЖУУУКЪЛУГЪУМ ТЮШГЕ
ДЕРИ ДЕГЕН [адам] жууукъ жүрүте билмеген адамны юсюнден

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кыаллай адамды?

Алим бишедия бешге дери, жууукълугъунг тюшге дери деген
адамладанды: ол жууукъ, тенг жүрүтюр деп бир да ышанмагъыз.

БОГЪУРДАКЪДАН АЛЫРГЪА (КЪЫСАРГЪА) биреуню
амалсыз этип, айтханын этдирирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни богъурдагъындан алады
(кысады)?

Аслан: «Угъай, аллах мени жанымы сау кыойса, Хажибатырны
богъурдагъындан алырма. Ол бир тау ауузуну жарлыларын ууучха

жыйып турады». (Боташланы И.) □ Кундур: «Ала совет адамладыла, богъурдакъларындан кыысып тохтаргъа жарамайды.» («Ком. жол».)

БОЙ САЛЫРГЪА биреуге бойсунургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимге бой салды?

Сафар, кытулмазын биле, **бой салды.** («Заман») □ Махмут сүймей, алай Фёдор тюз болгъанын билип, аны айтханына **бой салып** тохтады. (Залиханланы Ж.)

БОЙНУН ТАРТСАНГ, КЪАН ЧЫҚЪМАЗ бек арыкъ

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-ни бойнун тартсанг, къан чыкъмаз?

Ариужанны бойнук тартсанг, к'ян чык'маз.
 ◌ Борчха барлык'ды. Жазг'а чыг'арык'ды. Эти терисине
 (женине) сыйырмазг'а. Шорпа башы ауматырык'ды.

БОҚЪДАН (ҚИРДЕН) ИЙИС АНГЫЛАМАГЪАН [адам]
акъылсыз, менгиреу [адам]

Айгъакъл.
Бош тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

— Зарият бокъдан ийис ангыламагъан бир адамды, аны несин да не сорасыз,— деди Зейтун къатынына. □ — Бу кирден ийис ангыламагъан Айшатны несине тынгылайсыз,— деп бир алаша къатынчыкъ масхара этди.

○ Акъыл тебеди. Башы (чыры, эси) болган. Жерни жукъасын, кыалыны билген

БОРЧХА БАРЛЫҚЪДЫ бек семизди

Хапарчы
Сёл. тил (масхара)

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким борчха барлыкды?

Нек есе да Суфиян бек семиргенди, борчха барлыкды.
 Ауузун ачса, ёпкелери кёрюне. Бойнун тартсанг, кьап чыкьмаз.
 Боюн сингирлери созула. Ийне жулхан ит кибикиди. Кюйген кесеу
 баш кибикиди. Эки кьабыргьасы бирге тие. Эти сюегине кьатып.
 Кьаргьа кьаабар эти болмас. Эчки жапхакь кибикиди. Чардакьгьа
 атсанг, кьурт боллукь туйюлду.

БОЮН СИНГИРЛЕРИ СОЗУЛА арыкъ

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-ни боюн сингирлери созула айла-нады?

Мариямгъа не болгъан эсе да, **боюн сингирлери созула** айланады. □ **Хажосман, боюн сингирлери созула**, кюнден атлай, къошдан чыкъды.

БУГЪОУДАН ЫЧХЫННГАН ИТЧА [ИТ КИБИК] огъурсуз,
кюйсюз [адам, зат]

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюрюйдю: ким, не къалай
къычырады, урушады, урады...?

Ахмадия жашына бугъоудан ычхынган итча кычырды. □
Минги тауну башындан айланып бир къара булут тебиреди, кеси
тюгел жетгинчи, бугъоудан ычхынган ит кибик, аллай бир жел
кёпду. (Аппаланы Х.)

БУКЪУ (КИР, ТОТ) КЪОНДУРМАЗГЪА (КЪАКЪДЫРМАЗ-
ГЪА) биреуно сыйлы кёрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимге букъу (кир, тот) къондурмай-
ды (къакъдырмайды)?

Самат къонакыгъа келсе, Хажибекир ичинден урушса да, анга
букъу къондурмайды. □ Исмаил шуёхуна тот къакъдырмайды,
хар заманда да сыйын бек кётюреди. □ Не да болсун, Саният
къайыныларына тот къакъдырмай турады. □ «Тутмакылыкыны
башха адамланы хаталарындан сынагъанды»,— деп, Чачийни
башын сылайсыз да, кир къондурмайсыз»,— деди Мутай.
(Шауаланы Х.)

БУРНУ БЛА ЧЫГЪАРЫРГЪА биреуге этген игилигин андан
аман бла къайтарыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
нени кимни бурну бла чыгъарады?

— Мен Мурадинни бурну бла чыгъарырма этген ахшылыкъ-
ларымы,— деп жаный эди Масхут.

БУРНУНА ТУЗ ТЫГЪЫЛЫРГЪА бир ишни эталмай, онгсуз
болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни бурнуна туз тыгъылгъанды?

Жашы, келип, ахча бер деп юсюне сюелгенде, Жаухарны
бурнуна туз тыгъылды. («Минги Тау».)

БУРНУНДАН (ЧЮЧГЮРЮП) ТЮШГЕНЧА (ТЮШГЕН
КИБИК) биреу биреуге бек ушагъаныны юсюнден

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюрюйдю: ким кимге
бурнундан (чючгюрюп) тюшгенча
(тюшген кибик) ушайды?

Эльдарны сабийлери анга бурнундан тюшгенча ушайдыла. □
Къызчыкъ атасына чючгюрюп тюшгенча ушайды.

БУУ (ЖУГЪУТУР) КЪУЛАГЪЫНА АЯЗ (ЖЕЛ) КЪАКЪ-
ГЪАНЧА (КЪАКЪГЪАН КИБИК) жукъгъа эс бурмазгъа

Этим бла жюрюйдю: не къалай
болады?

БЫҚЪЫ ТИНИ ҚИБИК бек тар [зат]

Ат бла, этим бла жюрюйдю: не быкы тини кибик болгъанды?

R

Этим бла жіорюйдю: гаккыны
(жумуртханы) къяягъа ургъанча не
болду?

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
галошха олтурду?

Этим бла жүрүйдү: Грауну апасы-
сыча не зат жүрүйдү, магъаналы-
ды, тауусулмайды..?

Ат бла, алмаш бла журюйдю: ким
Грауну атказын (къара атказын)
басды?

59

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Грауну атказын (къара атказын)
басды?

ГУМАДАН ГЫЛ ЮЗЕРГЕ кызыгъанч адамны хайыры бла бай болургъа

Ат бла, алмаш бла жюриюдю:
гумадан гыл ким юзеди?

ГУМАЛ БЕТ АЛЫРГЪА суу сазгыл болургъа

Ат бла, алмаш бла жюриюйду:
гумал бет не алады?

ГУМУЛЖУҚ АЯҚЪ ТАУУШХА ТЫНГЫЛАРЧА БОЛУРГЪА
адам асыралыргъа

Ат бла, алмаш, бла жюрюйдю: ким
гумулжук аякъ тауушха тынгыларча
болду?

Көп бармай, кыарт гумулжук аякы таууша тынгыларча болду.

ГУНЧ (ДУМП) БОЛУРГЪА тас болургъа

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
гунч (думп) болду?

Гунч болсам да мен, халкыбыз турсун саулай! □ Дуня
кызауатларында гунч болуп кыалгъанла кепдюле.

ГУНЧ (ДУМП) ЭТЕРГЕ биреуню ёлтюрюрге, тюрп этерге

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимни гунч (дүмп) этди?

— Биз дуниядан сизни **гунч этербиз!**— деп кычырды жаш. □
Кыаншау бийни юйюрюн саулай да революциядан сора **дүмп этип**
кыйгыан эдиле.

ГУРА ҚЫЛЫГЫ ТУТАРГЫА биреуню жагыны тутаргъа

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
ни гура кылыгы тутады?

Бир-бирде гура кылыгым тутса, сабийинг да, башынг да от тебеси болгун деп, алайга да таш атып кетиучю эдим. (*Хубийланы О.*) □ Иссаны бюгюн гура кылыгы тутуп, киши катына бармайды.

ГУРГУН (ТАЛАКЪ, ЕПКЕ) СОЛУУ ЭТЕРГЕ терк-терк солургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
гургун (талакъ, ёпке) солуу этеди?

Мисирхан эрини катына келди:— Ызынгдан биреу сюрюп келгенча, не гургун солуу этесе? (*Толгурланы З.*) □ Хайбар гургун солуу этип, айтыргын да айталмай, кеп турду. □ Исхакъ юйге талакъ солуу эте кирди. □ Арбаланы тартып келген ёгюзле асыры арыгъандан, тиллерин чыгарып, ёпке солуу этедиле (*Токумаланы Ж.*)

ГУРОШХА (КАПЕКГЕ, КЪАРА КАПЕКГЕ, ШАЙГЪА) ТИЙ-МЕЗГЕ магъанасы болмазга

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким,
не гурушха (капекге, шайга) тий-
мейди?

Солтан: «Тепсей билмеген жаш гурушха тиймейди». (*Боташи-ны И.*) □ — Капекге тиймей, эрттенден ингирге дери не айланаса, Сафар? — деп сорду Мазан. □ Саниятны битеу этген иши къара капекге тиймейди. □ Сиз айтхан тюздю, алай бусагъатда аллай агъачла къара капекге да тиймейдиле. □ Акъылсыз адам къара шайга тиймейди.

ГЫБЫТ КЪОБУЗЧА (КЪОБУЗ КИБИК) жаншакъ [адам]

Болум
Сёл. тил (*къарач.*)

Этим бла жюрюйдю: гыбыт къобузча
(къобуз кибик) ким жаншайды?

Гыбыт къобуз кибик, Алий керексизге бир кеп жаншайды.

ГЫРЖЫНЫН ЖИЛЯМУГЪУ БЛА ТЕНГ АШАРГЪА жарлы жашарга

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю:
гыржынын жиямугъу бла тенг ким
ашайды?

Асият кыйын юйюнде гыржынын жиямугъу бла тенг ашайды. □ Хафисат ёмюрюнде гыржынын жиямугъу бла тенг ашап жашагъанды.

ГЫРМЫК ИЙГЕНЧА (ИЙГЕН КИБИК) тохтамай кеп ашагъанны юсюнден айтылады

Болум
Бош тил

Этим бла жюрюйдю: гырмык ийген
кибик ким ашайды?

Махмут, тохтамай, гырмык ийген кибик ашайды.

ГЫРНАУ КИШТИКЧА (КИШТИК КИБИК) жарашыусуз
адамны юсюнден айтылады

Болум

Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: гырнау киштик
кибик ким илинеди?

Бу шуёх бла, **гырнау киштикча**, илинишип кыалыргыа тюшсе
деген оюм, адамсызлыккыны кёрюп болмауум кючлюден туююл эсе,
ичиме, мен кичирек болгъанлыккыга, арталда кюркбюу салмайды.
(*Бабаланы С.*)

ГЫР-ГЫР ЭТЕРГЕ тырман этерге

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: гыр-
гыр ким этеди?

Дарийхан **гыр-гыр** этеди. □ Исмаил юйдегисине **гыр-гыр** эте
жашайды.

ГЫР-МЫР БОЛУРГЫА туююшюрге

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ле гыр-мыр болдула?

Сабийле, топ ойнай келип, **гыр-мыр болдула**. □ Лейляны
юйюрю **гыр-мыр болду**, дагыда жарашды. □ Османны эгечлери,
гыр-мыр болуп, бирер жерге чачылдыла.

ГЮРБЕСИНДЕ КАКЛЫГЫ, ХУРЖУНУНДА БИЯДАГЫ
ЖОКЪ [адам] жарлы [адам]

Айгъакъл.

Сёл. тил (*къарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кыаллай адамды?

Хасан **гюрбесинде каклыгы, хуржунунда биядагы жокъ** адам-
ды. ◌ Адамны эки кёзюнден сора болмагъаны жокъ. Байдан бели
ийилмеген. Жаларыгы (кири) болгъан. Жау кекирип жашагъан.
Жилиги жау. Кыолуна чибин кыонган.

ГЮТТЮ ЮСЮНЕ КЪАЛАЧ ДЕП бир кыйынлыккыны юсюне
башха кыйынлыккы кыошулгъанда айтылады.

Болум

Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: не кыалай
болуп?

— Гюттю юсюне кыалач деп, бир бири ызындан бу палахла
кыайдан чыккыдыла,— деп жарсыды Халим.

Д

ДАРМАННГА ИЗЛЕГЕНДЕ (ИЗЛЕСЕНГ ДА) ТАБЫЛМА-
ГЫАН [зат] багъалы [зат]

Айгъакъл.

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: не
кыаллай затды?

Эрттегили тухтуйла энди **дарманнга излесенг да табылмагъан**
затла болгъандыла, музейде болмаса, кёрген да этерик туююлсе.

ДЕБЕРИ БАРГЪАН [адам] кьолундан келген [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
кьаллай адамды?

Мазан не заманда да **дебери баргъан** киши болгъанды, энтда да турады алайлай.

ДЕНГЮП КЪАЛЫРГЪА жарсыгъандан кьарыусуз болургъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
Сёл. тил (*къарач.*) дёнгюп кьалды жарсыгъандан?

Олий, жашларыны алларына кьарай, **дёнгюп кьалады.**

ДЁРДЕНИН (КЕКЮРЕГИН) ТУРГЪУЗУРГЪА кесине базы-
нып айланыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
дёрденин (кёкюрегин) тургъузады?

Алим не эсе да арт заманда **дёрденин** бек **тургъузады**. □
Буттукъ кеси да бююн Минатны таягъыны тюбюнден ычхынып,
кьанат битип, алтын кьала ишлегенча, **дёрденин тургъузуп**
айланады. (*Байчораланы М.*) □ Сафар бош **кёкюрегин тургъуза-**
ды, башхаладан иги жери жокъу.

ДИГИЛ-МИГИЛ (ОУ-ШАУ) ЭТЕ кыйналып жашай

Болум

Этим бла жүрөйдю: ким дигил-
мигил (оу-шау) эте жашайды,
айланады, турады?

Баттай, не да болсун, **дигил-мигил эте жашайды**. □ **Оу-шау эте**
жашагъанла шёндю кёп болгъандыла.

ДОНАЙНЫ ТИРМЕН КЪАКЪГЪЫЧЫЧА (КЪАКЪГЪЫЧЫ
КИБИК) терк бузулуучу [адам, зат]

Болум
Сёл. тил (*къарач.*)

Этим бла жүрөйдю: ким Донайны
тирмен кьакъгъычыча (кьакъгъычы
кибик) ишлейди?

Жангы сют тартыучу машина, кёп мычымай, **Донайны тирмен**
кьакъгъычыча тохтады.

ДОП-ДОП ЭТЕРГЕ керексиз кёп жаншаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
доп-доп этеди?

Вера: «Федя, сен таулуланы бла тауланы юсюнден бош **доп-доп**
этесе». (*Боташланы И.*) □ — **Доп-доп эте** тураса сен алай,— деп
Суфиян, от жагъаны кьатындан кетип, тапчанига барып олтурду.
(*Токумаланы Ж.*)

ДОППАС УМУТ ЭТЕРГЕ биреу кесини даражасын бийикге
салыргъа кюреширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*кѣарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
доппас умут этеди?

Жамал кесини жерин билмей, доппас умут этиучюдо.

ДОППАС-ДОТАС СЕЛЕШИРГЕ кючбюсюреу сёлеширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*кѣарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
доппас-дотас сёлешеди?

Мадина келинине доппас-дотас сёлешди. □ Ильяс не заманда
да адамлагъа доппас-дотас сёлешип кетиучюдо.

ДОТТУЛАРЫ (ЭБИЗЕЛЕ) КЕСЛЕРИНИ КЪОШЛАРЫНА
ЧАПХАНЛАЙ кеслери кеслерине хата этгенлей

Болум
Сёл. тил (*масхара*)

Этим бла жүрюйдю: Доттулары
(эбизеле) кеслерини къошларына
чапханлай кимле этдиле?

Доттулары кеслерини къошларына чапханлай, Алийни жаш-
лары къайдан да башларына хатаны этип къоядыла. □ — Эбизеле
кеслерини къошларына чапханлай, от саласа юйюнге, — деди
Далхат Мансургъа.

ДУБУЛУКОЧ БОЛУРГЪА терк жайылыргъа [сёзю юсюнден]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
дубулукоч болду?

Халиматны айтханлары ауузундан иги да чыкъгъынчы дубулу-
коч болдула.

ДУНИЯ АЛЫШЫРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
дуния алышды?

Марзият, ауруудан кёп къыйналып, дуня алышды. □ Аппа,
дуния алыша туруп, къызыл саканы юсюнден бир адамгъа да жукъ
айтмагъанды. (*Жулабланы У.*)

ДУНИЯ (ЭЛ) БЛА БИР бек кёп

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: не къаллай бир
барды?

Уллу къабыргъаны тюбюнден башына дери тизилген тапкалада
дуния бла бир китап. (*Гуртуланы Э.*) □ Базарда не да эл бла
бир барды, ахчанг болса.

○ Жумуртханы (гаккыны) танкысы тенгли (чакълы) бир. Ийне
тенгли (чакълы) бир. Къулакъ минтеу. Тырнакъ къарасы (чакълы)
бир. Химен халы тенгли (чакълы) бир.

ДУНИЯ МАЛЫ мюлк, ырысхы, характер, мал, ахча

Аслам. башчы, толт.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жүрюйдю: не кёпдю, азды? Ким
неге къууанады? Дуня малына.

Дуня малы дуняда кылады. □ Кесинги дуня малына аллатма.

ДУНИЯГЪА ЖАНГЫДАН ТУУГЪАН (ЖАРАТЫЛГЪАН)
КИБИК БОЛУРГЪА чексиз кѳууаныргъа

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдү:
дунягъа жангыдан туугъан (жара-
тылгъан) кибик ким болду?

— Айхай, аны бир кёрсем, дуниягъа жангыдан туугъан кибик болур эдим. (Залиханланы Ж.)

ДУНИЯДАН КЕТЕРГЕ ёлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Жарлы Жамал дуниядан жашлай кетди.

ДУРКЪУ ЕГЮЗЧА (ЕГЮЗ КИБИК) къуру да хата этип
айланган адамны юсюнден

Болум Этим бла жюрюйдю: ким дуркьу
Сёл. тил ёгюзча айланады?

Ахмат, төгерекеге дүркүзү ёгюзча айланып, хата этип турады.

ДУРУС ҚЕРҮРГЕ ишни тюзге санаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Сюдню ишин элчиле дурус кёрдюле.

ДУУ (КЪОЯН) БОЛУРГЪА бек эсирирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Стол артында олтургъанла дуу болдула. □ Муслим кюн сайын
юйуне къоян болуп келеди.

ДЫГЪЫЛЫНА ҚЪАТЫЛЫРГЪА биреуню ачыгуна тиерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

«Агъачда сени кибикле ишлемейдиле»,— деп шуёхлукъ халда айтса да, мени дыгъылыма къатылды. (Маммеланы И.) Келе келип, Райхан дыгъылыма къатылып кетди.

ДЫММАЙ КИБИК [семирирге] семиз тиширыуну юсюнден

Аслам: хапарчы
Сёл. тил

— Рахима **дыммай кибик** семиргенди, — деп к'оншулары сёзюн этдиле. □ — Неге ушайса сен, **дыммай кибик** семирп, — деп, Аслижан кызына урушду.

ДЫНГ БОЛУРГЪА сѣлешалмай къалыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил (*къарач.*) дынг болады?

Сабийге урушсала, ол **дынг болады** да къалады. □ Сѣз башланганлай, не айтады деп, къайсы да аны ауузуна къарайды. Алай а аны билип, бир-бирде ол **дынг болуп** къалады. (*Хубийланы О.*)

ДЫП ДЕМЕЗГЕ биреу айтханнга угъай демезге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил кимге дып демейди?

Осман акъырын къопду да, староста минип келген ажирни жюгенинден тутуп, старостагъа:— **Дып деме**, тюш!— деди. (*Лайпанланы С.*) □ Алим къатыны айтханнга **дып демей жашайды**.

ДЫРЫН БОЛУРГЪА кѣп адамла ауруп жатаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
Сѣл. тил ле дырын боладыла?

Грипп киргенли кѣпле **дырын болгъандыла**. □ Ариубатлары кесекледен **дырын болуп** жатадыла.

ДЫРЫН ЭТЕРГЕ кѣплени ълтюрюрге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил кимлени дырын этеди?

Партизанла душманны **дырын этди** □ Пулемѣтчула уа пулемѣтну быргъысы кызгынчы атадыла, немецлилени **дырын этип** саладыла.

Ё

ЁГЮЗ БОЙНУНА ТЮШЮРГЮНЧЮ бир ишни тынгылы этгинчи

Болум Этим бла жюрюйдю: ким нени ёгюз
Сѣл. тил бойнуна тюшюргюнчю бошады?

— Сизни ол юйге чакъырадыла,— деп, чакъырыучу келип, была сѣзню **ёгюз бойнуна тюшюргюнчю** ашыкъдырады.

ЁГЮЗНЮ СОЯ КЕЛИП (КЕТИП), КЪУЙРУГЪУНДА БИЧАКЪ СЫНДЫРГЪАНЛАЙ (-ча) ишни эте келип, ахырында бузууну юсюнден айтылады

Болум Этим бла жюрюйдю: ким нени
Сѣл. тил ёгюзню соя келип (кетип), къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай (-ча) этеди?

Ёгюзню соя кетип, кьуйругъунда бичакъ сындыргъанлай, не тапсыз кезиуде кетерге тюшеди. (*Гуртуланы Э.*)

ЕГЮЗНЮ УЛЛУСУ БАУДАН ЧЫКЪДЫ ДЕГЕНЛЕЙ сейир, алапат хапар артда айтылгъаныны юсюнден

Болум	Этим бла жюриюдю: ким ёгюзню
Сёл. тил	уллусу баудан чыкъды дегенлей
	эти?

Ёгюзню уллусу баудан чыкъды дегенлей, чынтты алапат хапарны сен айтдын.

ЁЗДЕНЛИК ЭТЕРГЕ бир затдан бирсилеге да юлюш чыгъарыргъа

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил	неден ёзденлик этеди?

Кезибан кыызгъанч туююдю: кьолунда болгъан затдан ёзденлик этиучюдю. □ — Ёзденлик этип кьойма унну, кесинге да жетерик туююдю,— деди бир къарт тиширыу келинине.

ЁЗЕН ИШНИ СЫРТХА ЧЫГЪАРМАЗГЪА ишни, сёзню башхагъа бурмазгъа

Аслам. хапарчы	Этим бла жюриюдю: ёзен ишни
Сёл. тил (<i>къарач.</i>)	сыртха ким чыгъармады?

— Ёзен ишни сыртха чыгъарма да, былайда сёлешейик,— деди Солтан Иналгъа.

ЁЗЕНГИЛЕРИ БИР БИРИНЕ ТИЕ БАРЫРГЪА бир иш бла байламлы болургъа

Хапарчы	Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
Сёл. тил (<i>къарач.</i>)	ле ёзенгилери бир бирине тие барадыла?

Солтан бла Рамазан ёзенгилери бир бирине тие барадыла: не этселе да ишлери бирди.

ЁКЮЛЛЮК ЭТЕРГЕ биреуню ариуларгъа

Хапарчы	Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
	ге ёкюллюк этеди?

— Теке Зекеевич, Азамат Алиевичге ёкюллюк этесиз да, ол кесин кишиге бюкдюрмез,— деди Зухра Жашуевна. (*Шауаланы М.*)

ЁЛГЕН (САУДАН) ЁЛЮ БОЛУРГЪА мудахлыкъда турургъа

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил	ёлген (саудан) ёлю болады?

Къарындашы тутулгъанлы, Марзият ёлген ёлю болгъанды. □
Борис машинасы авария болгъанлы ёлген ёлю болуп айланады. □
Мен Ажашха къараргъа да суймейме. Ол саудан ёлю болуп сюеледи. (*Шауаланы Х.*)

ЁЛГЕН ҚИБИКДИ бедишликди

Хапарчы

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: не ёлген кибикиди?

Кесини сыйын ахчагъа алышындыргъан ёлген кибикди.

ЕЛМЕЗ КЕСИ КЕСИНЕ ОРАЙДА АЙТА (ТАРТА) ЭДИ
ДЕГЕНЛЕЙ биреу кеси кѳууанчын кеси эте эди дегенлей

Болум

Этим бла жюрюйдю: ким къалай
этеди?

Сёл. тил (масхара)

этеди?

Елмез кеси кесине орайда тарта эди дегенлей, Локъман
бла Хусей кеслери кеслерине келечи болуп айлана эдиле.

ЕЛЕТДЕН БЕРИ эртте замандан бери

Болум

Этим бла жюрюйдю: къачандан
бери турады?

Сёл. тил

бери тұрады?

Елетден бери да адам баласы уруш болмагъан заманны хазна к рмей келеди.

ЁЛЮМ УЧУ БОЛУРГЪА туююлюп, ёлюрге жетерге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
ёлюм учу болду?

Сёл. тил

ЁЛЮМ УЧУ БОЛДУ?

Асхатны жашы туюлгенли ёлюм учу болгъанды.

ЁЛЮМ УЧУ ЭТЕРГЕ биреуню туююп, ёлюрге жетдирирге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жюрию: ким
кимни ёлюм учу' этеди?

Сёл. тил

кимни ёллом учу' этеди?

Тутмакыда тургъанланы фашистле ёлюм учу этгендиле. □
Валя жанындан тоюп, биягъы гетменни сындырып атханда уа, ол
[Шрайдер] аны туююп, ёлюм учу этип, кёпюр билегине байлатып
кетди. (Тёппеланы А.)

ЕЛЮП ҚЪОРАМАГЪАН, САУДАН ЖАРЫМАГЪАН [адам]
хайыры болмагъан [адам]

Айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Сѣл. тил (кѣарац.)

къалдай адамды?

Къазий ёлюп къорамагъан, саудан жарымагъан адамды: бир хайыры жокъду.

ЕЛЮР (ЕРЕ) ОТЛАРЫ ЖАНМАЗГЪА жарашып жашаялмаз-
гъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким-
лени ким бла ёлур (ёре) отлары
жанмайды?

Сёл. тил

лени ким бла ёлюр (ёре) отлары жанмайды?

Андан бери бир-эки жыл да озду. Бюгюн да сенси-менме деп жашаймайдыла, ёлор отлары жанмайды. (Хубийланы О.) □

У Бир бири ауузларына тукюрюп, (сен/-се, мен/-ме деп) жашар-
гъа. Бир чапыракъгъа тукюрюрге.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни ёлор тюгю чыкьгъанды?

ЕПКЕ БЛА БАУУР ОРТАСЫНА (АРАСЫНА) КЪОЛ СУ-
ГЪАРГЪА татлы тенглени, жууукъланы арасына сууукълукъ кийи-
риге

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
ёпке бла баур ортасына (арасына)
кёл сукду?

ЕПҚЕСИНЕ ЖЕТДИРИРГЕ (ЧАПДЫРЫРҒА, ЕТДЮРИР-
ГЕ) биреуню ачуландырырҒа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким кимни ёпкесине жетдирди (чапдырды, ётдүрдү)?

ЁПКЕСИ ТУРУРГЪА солуялмай, онгсуз болургъа

Аслам. хапарчы
Сәд. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни, нени ёпкеси турду?

Ит асыры юргенден ёпкеси турду. □ Бутларын талап, терле-
генлери барып, дыгалас этип, ёпкеси туруп сынсый эди Желаякъ.
(Тёппеланы А.)

ЕПКЕСИН-БАУУРУН ТЕГЕРГЕ биреу саулугъун аямай
ишлерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким ёпкесин-бауурун төгеди?

Хаджат сабийлерин аякъ юслерине этер ючюн ёпкесин-бауурун тёкгенди. □ — Ёпкеми-баууруму тёгюп ёсдюрген сабийлерими жанымдан айырылмай, айырмам,— деди Сапият. *(Хубийланы О.)*

ЕРЕ ОТХА ОЛТУРТМАЗГЪА бир ишни этгинчи биреуге тынч-
лыкъ бермезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимни ёре отха олтуртмайды?

Енкючюмю бер деп, Сагъит тенгин **ёре отха олтуртмайды**. □
— Къызынгы мени жашыма бермей амалынг жокъду, — деп, Азрет
Ханийни **ёре отха олтуртмай** айланады.
≈ Эки аягъын бир уюкъгъа сугъаргъа.

ЕТЮ АУУЗУНА ТЮШЕРГЕ жигитликни тас этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
ни ётю ауузуна тюшгенди?

— Сени **ётюнг ауузунга тюшгенди**, Къаншаубийге баш ура неге
бара эдигиз. (Аппаланы Х.) □ Сюлемен алгъынча ётюр туююлдо:
ётю ауузуна тюшюн къалгъанды.

ЕТЮ БОЛУРГЪА жигитлиги болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
ни ётю барды? Ким ётю болгъан
адамды?

— Аперим, жаш, **ётюнг барды**, — деп махтады тренер Иналны. □
— Бизни ичибизде **ётю болгъан** адам бар эсе, биз бу бёрюледен
къутулурбуз, — деди Мухтар нёгерлерине.

ЕТЮ ТАБАНЫНДА БОЛГЪАН (ТАБАНЫНА КЕТГЕН)
[адам] кьоркъакъ [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Рашид **ётю табанында болгъан** адамладан туююлдо, кишилиги,
ёхтемлиги да барды. □ **Ётю табанына кетген** эр киши эр туююлдо.

ЁШЮН УРУРГЪА бир ишни этерге кюреширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
неге ёшюн урады?

Фашистле шахарны алабыз деп, кеп **ёшюн урдула**, алай
ишлери болмады. □ **Ёшюн уруп** кюрешгенликге, билетлери бол-
магъанла театргъа киралмадыла.

Ж

ЖАГЪА АЛМАЙ ЭТЕК БЕРМЕГЕН [адам] кызгъанч [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Кезибан **жагъа алмай этек бермеген** тиширыуду, кесине оздурур-
гъа бек суюючюдю.

ЖАГЪАСЫН ЖЫРТДЫРЫГЪА биреу терслигине женгдир-
мезге, даулашыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
жагъасын жыртдырады?

Сафарны Камил малтагъанда, ол жыйылыуда тургъаныча сюелип туруп, Сары улу Хажичик ючюн **жагъасын жыртдырсын** да, ыразылыкъ алсын. (*Толгъурланы З.*) □ Мен урламагъанма сагъатны деп, Тахир **жагъасын жыртдырып**, кесин хорлатмай кетди. (!) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа: жашчыкъ туююшгенде жагъасын жыртдырды.

ЖАГЪАСЫН ЖЫРТДЫРЫРЧА [адам, зат] биреу неда бир зат адам жаратырча болмаса айтылады

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким,
не, къаллай адамды, затды?

— Бек тюзю уа, баям, Аминатынг артыкъ адам **жагъасын жыртдырырча** тиширюу болмаз. (*Езденланы А.*)

ЖАГЪАСЫН ЖЫРТЫРГЪА биреуге къатылыкъ этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни жагъасын жыртады?

Адетде болгъанча жүрюселе бу бизни огъурлу дунябызда, ким кимни **жагъасын жыртады**, акъыллары жетишгенча къанкъылдай тургъа эдиле. (*Гулийланы М.*) □ — Ауузунгу тыймасанг, кёпле сени **жагъангы жыртып** кетерле, — деди Годай Фатиматха.

(!) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа: биреу чюйге илиндирип, жагъасын жыртыргъа.

ЖАГЪАСЫНА ЖАБЫШЫРГЪА (ИЛИНИРГЕ) биреуню тюерге хазырланыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни жагъасына жабышды (илинди)?

Къайгъыны юсюнде болмасам, Хасанны **жагъасына жабышыргъа** хазыр эдим. (*Шауаланы М.*) □ — Артха тур! — деди Халуат. — Сени кибикле **жагъама жабыша** келген киши туююлме. (*Шауаланы Х.*) □ Расул сёзге тёзмейди, **жагъагъа илинеди**.

ЖАГЪАСЫНА ЖАРАШХАН (УШАГЪАН) [иш, зат] тийишли [иш, зат]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
къаллай ишди, затды?

— Тейри, къарындашым, **жагъасына жарашхан** ишни ким да тынч этеди. □ — Къурулушха барсам, къайда сууукъ, къайда жылы. Не десегиз да, мени **жагъама ушагъан** иш туююлдю, — деди Идрис. (*Шауаланы М.*)

ЖАГЪАСЫНА ТИЙИШЛИ КЕРЮРГЕ биреу бир затны этерге
ыйлыкъсынмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
кимни жагъасына тийишли кёрю-
педи?

Салихни кызы хар ишни да кесини жагъасына тийишли
кёреди.

ЖАГЪАСЫНДАН (БОЙНУНДАН) АЛЫРГЪА биреуге,
къадалып, айтханын этдирирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни жагъасындан (бойнундан)
алады?

Жамилят энди кюн сайын эл правленнге барып, адамланы,
сабийлени окъутургъа класс отоу беригиз деп жагъаларындан
алады. (Кациланы Х.) Хасан директорну бойнундан алып, анга
айтханын этдирди.

ЖАЗ ТИЛ кёчюрюлген магъанада, башы жабылып айтылгъан
сёлешиу

Аслам. башчы, толт.
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: жаз тил бла не
этерге айтыргъа, сёлеширге д. а. к.

— Кимди ол дегеннге «мал излейбиз» деп жаз тил бла сёлешир-
сиз. (Тёппеланы А.) □ Жаз тил бла айтылгъанны да, кыагып
айтхан сёзню да ангыларгъа заман болгъанды. (Гуртуланы Б.)

ЖАЗГЪА ЧЫГЪАРЫКЪДЫ семизди, хатасы жокъду

Хапарчы
Сёл. тил (масхара)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким,
не кыаллайды?

— Разиятны бек иги ханты барды, жазгъа чыгъарыкъды, — деп
кюлдю Мадина.

ЖАЗГЪЫ КУКУК АЛДАМАЗ хыйлачы адамны юсюнден

Аслам. айгъакъл
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кыаллай адамды?

Мариямны жазгъы кукук алдамаз деучюдюле. □ Жазгъы
кукук алдамагъан кызла жашланы акъылларын биледиле.

ЖАЗГЪЫ КЮННГЕ УШАШ (КЮН КИБИК, КЮНЧА)
тутхучсуз адамны юсюнден

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким жазгъы
кюннге ушаш (кюн кибики, кюнча)
тюрленеди?

Ильясха ийнаныргъа жарамайды: ол жазгъы кюн кибики, бир
сагъатны ичине жүз кере тюрлениучюдю. □ — Алан, сен не тюрлю
адамса, жазгъы кюннге ушаш, бир сагъатны ичинде жүз тюрлю
айтдынг, — деп ачыуланды Сафар жашха.

ЖАЗГЪЫ КЪАРЧА (КЪАР КИБИК) берекетсиз

Болум	Этим бла жүрюйдю: жазгъы къарча
Сёл. тил	(къар кирик) не тауусулду, бошад- ды?

Хасан байды дей кетдиле да, ма битеу ырысхысы жазгъы къар кирик бошадды да къалды.

ЖАЗДЫРМАЙ АТАРГЪА ушкокну уста атаргъа

Аслам. хапарчы, болум	Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил	жаздырмай атады ушкокну, окъну? Къалай атады?

Аны къолу жаздырмай атады, аны огъу кёп фашистни жыгъады. (*Гуртуланы Э.*)

ЖАЗМАЙ АТЫЛГЪАН [окъ] уста атылгъан, тиер жерине тийген

Айгъакъл.	Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: окъ
Сёл. тил	къаллайды?

Ол кюнледе жазмай атылгъан окъла кёп палахны аллын тийдыла. (*Толгъурланы З.*)

ЖАЗМАЙ ТИЕРГЕ окъ тюз маралгъан затха тиерге

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: окъ
Бош тил	неге тийди? Къалай тийди?
Окъ жазмай тийди.	

ЖАЗЫГЪЫ КЕЛИРГЕ биреуге жазыкъсыныргъа, жаны ауругъа

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил	ни кимге жазыгъы келеди?

Ёксюз сабийчиклеге мени хар заманда да жазыгъым келеди.

ЖАЗЫУУНА ТЮБЕРГЕ (ЖОЛУГЪУРГЪА) адамны жашауу аллах буюргъанлай болургъа

Хапарчы, болум	Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Бош тил	тубеди, жолукъду жазыууна? Кимге не болуп?

Жазыуума тубесем а, сюнгю манга бет эталмаз. (*Ш. Руставели*)
«Жазыууна жолукъганды»,— дейдиле адамла. (*Гуртуланы Б.*)

ЖАКУ КЪАЛЖАСЫ БОЛУРГЪА тизгин бузулургъа, къара къатыш болургъа

Аслам. хапарчы	Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: неле
Сёл. тил	жаку къалжасы болдула?

Юй адырла жаку къалжасы болгандыла — бирин жеринде табарыкъ туюлсе.

ЖАКЪ БАСАРГЪА биреуню ариуларгъа, аны жанлы болургъа
Аслам. хапарчы, болум Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимге жакъ басады?

— Къуру да себийгизге **жакъ басасыз**,— деп урушду устаз
Муратчыкыны анасына. □ — **Жакъ басып**, жашыгъызны бузма-
гъыз,— деди школу директору Масхутха.

ЖАЛ БАУУРУН ЧЫГЪАРЫРГЪА биреуге жалыныргъа
Аслам. хапарчы, болум Ат бла алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимге жал бауурун чыгъарады?

Жюнюс Солтаннга ариу сёзюн аямай, **жал бауурун чыгъар-
ды**. □ Хамит Исмаилгъа **жал бауурун чыгъарып**, къор, садакъа
болуп кюрешгенликге, айтханын этдиралмады.

ЖАЛАРЫГЪЫ (КИРИ) БОЛГЪАН [адам] ырысхылы, бай
[адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Хауа **жаларыгъы болгъан** адамды, ахчасы, къолайы да бар-
ды. □ **Кири болгъан** адамлагъа тишлерин чакъдыра, чабаргъа
хазыр болуп айланадыла. (*Аппаланы Х.*)

ЖАЛДАНЫ СИНГЕРГЕ ичгенден эсирирге
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил (*къарач.*) ни жалданы сингеди?

Амирханны **жалданы синггенди**, аягъы тутмай, ары-бери ауа
барады. □ Хажимусаны **жалданы сингип**, айтханын-къайтханын
билмейди.

ЖАЛКЪАСЫН КЪАЙЫРЫРГЪА биреу биреуге сүймегенин
билдирирге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимге жалкъасын къайырады?

— Не **жалкъасын къайырады** Муса манга, сүймей эсе, айтсын
да къойсун! — деди Налжан Сейитге. □ — Бир бёлек замандан
бери Ахмат **жалкъасын къайырып**, сёлешмей айланады манга.

ЖАЛЫНДАН ЧЫГЪЫП ОТХА (ЁРТЕННГЕ) КИРИРГЕ
къыйынлыкъны уллусуна тюшерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил (*къарач.*) жалындан чыгъып отха (ёртеннге)
киреди?

Къайда эсе да бирде ырысхы, мюлк излейбиз деп, **жалындан
чыгъып ёртеннге кирдик** да.

**ЖАМЫЧЫСЫН КЕПДИРМЕГЕН, ЮЙЮНЕ АСЫУ ҚЕЛТИР-
МЕГЕН** [адам] хайыры болмагъан [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

Жамычысын кепдирмеген, юйюне асыу келтирмеген Алийден
ким да не излейди: ол жангыз анасына да бурмайды эс.

ЖАН АЛЫРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким,
Сёл. тил не жан алды?

Олтургъан жашла, хазна кымылдамай, **жан алдыла.** (*Этез-
ланы О.*) □ Эчкиси **жан алып** башлагъаңлай, иеси бойнун тартды.
≈ Агъач атха минерге. Дуниядан кетерге.

ЖАН АТАРГЪА 1. биреуню сюерге, ариу кёрюрге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кимге жан атады?

Амма, Залихат ол ариулугъу бла кюн тиймезлик болса, къай-
дам, Жабраил анга аллай бир да **жан атмаз эди.** (*Тёппеланы А.*)

2. кыызгъанчылыкъ этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил неге жан атады? — харакетге,
мюлкге...

Дуния малына **жан атды** кыызгъанчылыкъ келген Харун.
(*Мокъаланы М.*) □ Жарсытхан, сагъыш этдирген затла да сый,
къалын бериудю... тиширыулары сый дауларыды, харакетге **жан-
ларын атып, айтырларын, кыалырларын билмей,** ауузларындан
чыккыган ушагъысыз сёзлеридиле. (*Шауаланы М.*)

ЖАН АУРУТУРГЪА биреуге жазыксыныргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кимге жан аурутады?

Анасындан айырылгъан тайчыкыгъа адамла инжиледиле, **жан
аурутадыла.** □ Бир-бирлеге **жан аурутуп** не кюрешсенг да, ала
аны ангыламайдыла.

ЖАН БАГЪАРГЪА жашау этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил жан багъады?

Баттай башсыз кыатын болгъанлыкыгъа, аш-суу керегин
табады, жан багъады. □ **Жан багъып,** кечинирге адамгъа адетди.

ЖАН БЕРИРГЕ ёлюрге

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил жан берди?

Уруш тюзледе жангыз кыабырланы унутмагъыз... Ала сизни
ючюн **жан бергендиле.** (*Шауаланы М.*)

**ЖАН БЛА ТЕММЕК (ЖАН-ТЕММЕК, ЖАН ТАТАХ) БОЛУР-
ГЪА** татлы шуёхла болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ле жан бла теммек (жан-теммек,
жан татах) болдула?

Ол ахшы умутла уа кызылагъа Жаухар бла **жан-теммек болур-
гъа**, кокаланыргъа, табу юй жумушун этерге да бой салдырып
турдула. (*Шауаланы Х.*) □ Тамара бла Забитхан ёмюрлеринде
да **жан бла теммек болуп** жашайдыла. □ ... барыгъыз да **жан
татахла болуп**, бир биригизге билек болуп, бирден инжитип турма-
гъанмысыз ишчи халкъны, революция келгинчи дери?

ЖАН КИЙИРИГЕ (САЛЫРГЪА) биреуге, затха жангы кюч
берирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимге, неге жан кийирди (салды)?

Аны сабыр, тири сёзлери абызырагъан адамлагъа **жан кийирди.**
(*Кациланы Х.*) □ Сайхат эски жыйрыгъын жуууп, анга **жан
салды.**

ЖАН КИРГЕНЧА БОЛУРГЪА 1. жангырыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
жан киргенча болду?

Ёмюрледе да адам аягъы тиймегенча жерлеге **жан киргенча
болду.** (*Гуртуланы Б.*)

2. кыуаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
жан киргенча болду?

Ажа жашын кёргенде, **жан киргенча болду.**

ЖАН КИРИГЕ кыуаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ге, неге жан кирди?

Ёкеуленни кёргенде, Чепеллеуге **жан кирди.** (*Кациланы Х.*) □
Анасын кёргенде, ауругъан сабийге **жан кирип**, ышарды ол,
анасына кесин атды.

ЖАН КЪАЗАУАТ ЭТЕРГЕ бир ишни къадалып этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
жан къазауат этеди?

Жауун жаугъунчу жашла биченни жыябыз деп, **жан къазауат
этедиле.**

ЖАН ТАРТА (АЛА) ТУРГЪАН [адам] ёле тургъан [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Жан тарта тургъан, кѣтюрем къартха ала да [немечлиле]
тияллыкъ болмазла. (*Хубийланы О.*) □ Къарт, **жан ала тургъан**
къарт, тегерекге къарыусуз къарады.

ЖАН ҚЪАЙГЪЫЛЫ БОЛУРГЪА тынгысыз болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сѣл. тил жан къайгъылы болду?

Жашыны келмегенин кѣргенде, Айшат **жан къайгъылы болду.**

ЖАНЛЫ АУУЗУ БАЙЛАТЫРГЪА малны, дууа окъуп,
жаныуар [бѣрю, айыу д. а. к.] ашамазча этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: неге,
Сѣл. тил не ючюн жанлы ауузу байлатадыла?

Акъбаш малла бла келмеди, Жууаш **жанлы ауузу байлатды.**
(*Қациланы Х.*)

ЖАНЫ АУРУРГЪА биреуге жазыкъсыныргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
Сѣл. тил ни кимге жаны ауруйду?

Къарт анамы къарыусузлугъун кѣрсем, **жаным ауруйду.**

ЖАНЫ ҚИБИК (ЖАНЫ БЛА ТЕНГ, ИН МИНЧАҚЪЧА)
КѢРЮРГЕ ариу кѣрюрге, сюерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сѣл. тил кимни жаны кибик (жаны бла тенг,
ин минчақъча) кѣреди?

Нафисат жууукъларын **жаны кибик кѣреди.** □ Қъонакъ Лейля-
ны **жаны бла тенг кѣреди.** □ Малкъарлыны **ин минчақъча кѣрген-**
диле, андан-мындан, дуния жашаудан хапар соргъандыла.

ЖАНЫ ТАБАНЫНА КЕТЕРГЕ (ЭНЕРГЕ, ТИГЕЛЕРГЕ)

1. бек къоркъургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
Сѣл. тил ни жаны табанына кетди (энди,
тигеледи)?

Аллына къайдан эсе да бир уллу адам чыкъды да, Азизаны
амалсыз этди, аны **жаны табанына энди.** □ Хамит дорбуннга
бийикден бийик ѳрлегени сайын, аны жаны **табанына тигелей бара**
эди.

2. бек къууаныргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
Сѣл. тил ни жаны табанына кетди (энди,
тигеледи)?

Инал армиядан къайтханда, къууаннгандан мени **жаным**
табаныма кетип, кѣпге дери эс жыялмай турдум.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

ЖАН-ЖАНЫНДАН АЛЫРГҒА биреуню тегерегинден кыурша-
ларгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кимни жан-жанындан алды?

ЖАН-КЪАН АЯМАЗГЪА ишни къадалып этерге, кыйынлыкъ-
дан артха турмазгъа

Ат бла, алмаш бла жюрию: ким жан-к'ян аямайды?

ЖАНЫ-КЪАНЫ (КЕЛЮ) БЛА ДА КЮЧЮН аямай

Болум Этим бла журюйдю: ким жаны-
къаны (кёлю) бла ишлейди, кюре-
шеди?

Солтан халкъы ючюн **жаны-къаны** бла да кюрешеди. □ Бююн ол кепге хазырланады, **кёлю** бла да къамичилерик болур,— дейдиле сюрюучюле. (Кациланы X.)

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Зейтун тийреде жарлы адамлагъа жандауур болады, алагъа болушургъа кюрешеди.
≈ Жазыгъы келирге.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ариубат Налъчикге кѣчгенли, **жаннетге ычхынды**. □ Элге газ келгенли, адамла **жаннетге ычхынып** жашайдыла.

ЖАННГАН ОТДАН (ЕЛЮМДЕН) АРТХА ТУРМАГЪАН
[адам] батыр [адам]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Бизни жашланы ичинде **жаннган отдан артха турмагъан** адамла кѣп болгъанды. □ Башир **ѣлюмден артха турмагъан** жашды: бир затдан да къоркъмайды.

○ Къоян жюрекли. Къатыныны этек тюрбуне букъгъан.

ЖАННГАН ОТДАН ЮЛЮШ АЛГЪАН [адам] жигер, ѣтгюр [адам]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Нафисатны эри **жаннган отдан юлюш алгъан** кишиди.

ЖАННГАН ОТНУ ЫШЫРЫГЪА къаугъаны, сѣзню бютюн кѣтюрюрге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
жаннган отну ышырады?

— **Жаннган отну ышыраса**,— деп Аминат жашын сабырландырыгъа кюрешди. □ Исмаил **жаннган отну ышырып**, кючден бла бутдан кеслерин тыя тургъан жашланы бир бири юслерине этди.
○ **Жаннган отха суу къуяргъа** (себерге).

ЖАННГАН ОТХА ЖАУ (ПАТЕГЕН) КЪУЯРГЪА (СЕБЕРГЕ)
къаугъаны, сѣзню бютюн кѣтюрюрге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
жаннган отха жау (патеген) къуйду (сепди)?

Къаугъа басыла тургъанлай, Солтан келе келип **жаннган отха жау къуйду** да, биягъы уруш-туйюш башланды. □ — **Жаннган отха патеген сепгенча** этдинг,— деп тырман этди Аминат къызына.
○ **Жаннган отха суу къуяргъа** (себерге).

ЖАННГАН ОТХА СУУ КЪУЯРГЪА (СЕБЕРГЕ) 1. къаугъаны, сѣзню шошайтыргъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
жаннган отха суу къуйду (сепди)?

Хажибекир, сау къаллыкъ, **жаннган отха суу къуйду** да, къаугъа тохташды.

○ **Жаннган отну ышырыгъа**. **Жаннган отха жау** (патеген) къуяргъа (себерге).

2. кѳуралгѳан ишни бузаргѳа

Аслам. хапарчы
Сѳл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
жаннган отха суу кѳуйду (сепди)?

Ариу ишибиз кѳурала тургѳанлай, Годай келди да, **жаннган отха суу сепди.** □ — Да сен а **жаннган отха суу кѳуюп** бараса да,— деди Мажит кѳоншусуна.— Кючден кѳурай тура эдик бу ишни.

ЖАНГЫ АЙ (КѳУМУКѳЛУ ХАРБЫЗДАН) ЧЫКѳГѳАНЛАЙ
билмей тургѳанлай келип кѳалгѳан адамны юсюнден

Болум

Этим бла - жюрюйдю: ким кѳалай
келди?

— Кѳара, кѳара жашны! Кѳайдан чыкѳдыңг, Таттыука, **жангы ай чыкѳганлай?** (*Гуртуланы Э.*) □ — **Кѳумукѳлу харбыздан чыкѳганлай,** кѳайдан чыкѳдыңг, харип, сен тас болгѳанса деген эдиле манга?— деп сорду Таусолтан Эльдардан.

ЖАНЫН КѳОЛУНА АЛЫП (айланыргѳа, барыргѳа д. а. к.)
кѳоркѳуп, бугѳуп айланыргѳа.

Болум

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
жанын кѳолуна алып не этеди?

— Сарбий бѳрю кѳзлерин сени юсюнге жандырып тохтагѳанда, арабий, ызындан атып, кѳаплап кѳоймагѳа эдиле деп, **жанымы кѳолума алып,** кючден кѳутулгѳанма. (*Этезланы О.*) □ Мазан **жанын кѳолуна алып** айланады. (*Залиханланы Ж.*)

ЖАНЫНДАН БОЛУРГѳА (ТОЯРГѳА) бир затдан эригирге

Аслам. хапарчы
Сѳл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
болду (тойду) жанындан?

Жаныбыздан болгѳанбыз. Солдатла урушургѳа таукел болмаса-ла, офицерле керох бла кѳоркѳутуп, ызларындан сюредиле. (*Кѳудайланы Х.*) □ Мен **жанымдан тойгѳан** бир адамма. Ызым-дан сюрмесинле,— деди Асият. (*Шауаланы М.*)

ЖАНЫНДАН ЭТЕРГЕ (ТОЙДУРУРГѳА) эрикдирирге, жал-кѳытыргѳа

Аслам. хапарчы
Сѳл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни жанындан этеди (тойдура-
ды)?

Идилинге салыннган зылды кибик, **жаныбыздан этдинг** бююн-лю бери,— деди кѳатын Талипге. (*Шауаланы Х.*) □ **Жаныбыздан тойдурдула** бу кѳара сууукѳла, эшикте бурнубузну кѳаратыргѳа кѳоймай.

ЖАНЫНДАН ЮЛЮШ ЭТЕРГЕ биреуню бек жаратханын,
бюсюрегенин кѳргюзтюр ючюн айтылады: адам мындан несин да
аямаз деген магѳанада

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге жанындан юлюш этер?

— Оллахий, бу жашха адам **жанындан юлюш этер**,— деди
Ахмат. (*Хапчаланы М.*) □ Халисин а сорма да кьой. **Жанындан юлюш этерсе**,— аллай бир огъурлу адамды. (*Аныкзы*)

ЖАНЫНГДАНМЫ ТОЙГЪАНСА? телими болгъанса?

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю; ким
жанынданмы тойгъанды?

— Жашчыкъ, быллайда къалай барырса таугъа. **Жанынданмы тойгъанса?**— деди Ажам. (*Шауаланы Х.*)

ЖАРАГЪАН КЮИДЕ бек къаты

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким къалай
этеди?

Машыу, энди уа манга ким не эталлыкъды деп, **жарагъан кюиде** аякъ тиретди. (*Шауаланы Х.*)

ЖАРАСЫН АШЛАНДЫРЫРГЪА биреуню озгъан жарсыуун
къозгъаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни жарасын ашландырды?

Анга жарсыу бла келгенлени жумушакъ, жылы сёзлери къартны
эски **жараларын ашландыргъандыла**, ол кюеди, сытылады.
(*Гулийланы М.*)

ЖАРАСЫНА ТУЗ КЪУЯРГЪА (САЛЫРГЪА, СЕБЕРГЕ)

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни жарасына туз къуйду (салды,
сепди)?

Билмей тургъанлай, Лейляны киеюн ёлтюрдюк, аны **жарасына**
жангыдан **туз къуйдукъ**. □ — **Салма жарама туз**,— деп тиледи
къыз. □ **Жарасына туз себи** сен табарыкъ жокъду, барма,
эсине тюшюрме,— деди Солтан.

ЖАРАУ ЭТЕРГЕ спорт усталыкъгъа юйренирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
жарау этеди?

Махти **жарау этеди**. □ — Махмут, адам санына къошулургъа
сое эсенг, кел энди бери хар кюнден жүрюп турайыкъ. **Жарау эте**,
кюч-къарыу жыя турурбуз,— деди Хасан. (*Гуртуланы Э.*)

ЖАРЛЫ ЮЙНЮ КИШТИГИЧА (КИШТИГИ КИБИК) къа-
рыусуз, арыкъ

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: жарлы юйню
киштигича (киштиги кибик) ким
турады?

— Не этейик, турабыз ма былай кѳргенингча, **жарлы юйно-киштиклерича**, кысылып, эски юй да бек, биз да бек деп турабыз. *(Лайпанланы С.)*

ЖАРЛЫНЫ ЖАРГЪА (ТЕКЕНИ ТИКГЕ) ТЫЙГЪАНЛАЙ
ОНГУЗНУ ЫЗЫНДАН БОЛГЪАНЛАЙ

Болум
Сёл. тил

Этим бла журюйдю: ким жарлыны
жаргъа (текени тикге) тыйгъанлай
этеди?

Кертиди, тенглик болмагъан жерде къарыулу къарыусузну кыйынын ашайды. **Жарлыны жаргъа тыйгъанлай** деген айтыу да жарлыны бай онгсуз этгени ючюн айтылгъанды. (Гуртуланы Б.) □
Текени тикге тыйгъанлай этдик бу жол а.

ЖАРТЫ ЖОЛДА КЪОЯРГЪА ишни бошамай къояргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ол тели уа тогъузунчу классны жарты жолда кыйганды.
(Шауаланы М.) □ Биченни жыймай, кызла, жауунчукъ жау-
гъанлай, жарты жолда кыюп кетдиле.

ЖАСТЫГЫНА ЖИЛҢН ҚИРИГЕ биреге қыаршы жууугу
хата этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким-
ни жастыгына жиян кирди?

— Оу, жастыгыма жиян кирди, — деп жияды Азимат, кырындашыны этген харамлыгын билгенде. □ — Жастыгынга жиян кирип, ичинг кыйгенден эсе, жууугуңг болмай кыалса игиди, — деди Саният келинине.

ЖАУ КЕКИРИП ЖАШАГЪАН [адам] ырысхылы [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

— Алан, Бийсолтан, сен хар кюнден жау кекирип жашагъан бир адам,— деди Жюнкс. (*Шауаланы М.*)
≈ Жаугъа батып, сютде жууунган. Жилиги жау. Къолу (хуржуну) къалын.

ЖАУБЕРМЕЗНИ ЖАНГЫЗ ТЕКЕСИНЛЕЙ 1. биреуню битеу
байлыгы, ырысхысы

Болум Ат бла, этим бла жюрюйдю: ким, не
Сёл. тил къаллайды?

— Ол аман жашны быйыл окъургъа салмай къоярыкъ туююлме. Жаубермезни жангыз текесинлей, андан сора небиз барды? (Шауаланы Х.)

2. хар ким таныгъан, белгили [адам, зат]

— Жаубермезни жангыз текесинлей, энди менидамы танымай башлагъанса?

ЖАУГЪА БАТЫП, СЮТДЕ ЖУУУННГАН [адам] ырысхылы [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Элде жашагъанлы Алий жаугъа батып, сютде жууунган адам болгъанды.

ЖАУДА (ЖАУ ИЧИНДЕ) БЮЙРЕКЧА (БЮЙРЕК КИБИК) [жашаргъа] зауукъ жашаргъа

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жүрюйдю: ким къалай жашайды?

— Жау ичинде бюйрек кирик жашап тургъан жеринден, чабакъны суудан чыгъарып атханлай, ишинден, чыгъарып, бир жанына атсала,— не этсин! («Минги Тау.»)

ЖАУДА (ЖУМУРТХАДА, ГАКҚЫДА) ЖИК (ТЮК) ИЗЛЕГЕН [адам] кючбюсюреу, тырманчы [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Осман жауда жик излеген адамды. □ Ол жумуртхада тюк излеген адамгъа ушайды.

ЖАУМУ ЧАБАРЫҚЪДЫ? не ашыгъаса? деген магъанада

Модаль фраза
Сёл. тил (хыны)

— Не ашыгъаса, не болгъанды, жауму чабарыкъды?— деп хыны этди Мазан жашчыкъгъа.

ЖАУУРЛУКЪ КЕПДИРИРГЕ жолоучулукъда атны солтургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
не этеди?

— Адам тюш да жауурлукъ кепдир десе, атдан тюшеди, ат жерни жауурлугъун, терилигин жаяды, кёпчегин башына салады, олтурады,— дегенди къатыны. (КъНТ.)

ЖАУХАР БЮРТЮКЧА (БЮРТЮК КИБИК) бек сайлама, ариу [адам, зат]

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким, не жаухар
бюртюкча (бюртюк кирик) ариуду?

Бусагъатда уа алагъа (скрипкачы Дандоло бла ариу ёнлю Петронийге) кёлю барып кючден къарайды. Адамланы араларында жаухар бюртюкчелча болуучу эдиле. (Шауаланы М.)

ЖАШАРЫН ЖАШАГЪАН, АШАРЫН АШАГЪАН [адам] кѣп
жашагъан [адам]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
жашарын жашагъан, ашарын аша-
гъан адамды?

Муслим жашарын жашагъан, ашарын ашагъан къартды.

ЖАШАУ БЕРМЕЗГЕ биреуге тынчлыкъ бермезге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ге жашау бермейди?

— Чыгъарчы ол ийненги, ансы бу къарт-къуртчукъла ох-тухдан
къырадыла, **жашау бермейдиле**,— деп, Хабила докторну ёрге ёт-
дюрдю. (*Гуртуланы Э.*) □ Ала биз былайдан кетгинчиге дери
жашау бермей тугъан эдиле. (*Залиханланы Ж.*)

ЖАШАУ ЖОЛУН ТАУУСУРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
жашау жолун тауусду?

Тёрт да совет солдатны **жашау жоллары** алайда **тауусулгъан**
эди. (*Залиханланы Ж.*) □ — **Жашау жолун тауусуп**, дуниядан
эртте кетген къарындашым,— деп жилий эди Мисирхан. □ — Бу
ёхтем пелиуанны (Минги тауну) башына ёрлейме деп **жашау**
жолун тауусхан ким болур? — деп соруучудула бери биринчи кел-
генле. (*Гуртуланы Э.*)

ЖАШАУДАН АРТХА КЪАЛГЪАН [адам] кесин жашаугъа
кёре жүрюталмагъан [адам]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

— Анга айтханынг жарашырыкъ туююлдю, ол **жашаудан**
артха къалгъан адамды,— дегендиле нёгерле.
≈ Адам къатында ёсмеген. Адам къуранына къошулмагъан. Уруда
туруп чыкыгъан.

ЖАШАУДАН (ЖАНЫНДАН) ТОЯРГЪА кыйын жашагъандан
эригирге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
жашаудан (жанындан) тойгъанды?

Жашаудан тойдум деп айтырыкъ бар эсе да, бир кёрюгюз аны.
(*Залиханланы Ж.*) □ — **Жашаудан тоюп**, ёллюгюм келеди,— деп
тарыкъды Осман. □ — **Жанымдан** да, андан да **тойгъанма**,— деп
жарсыды Олий.

ЖАШАУДАН ЧЫГЪАРГЪА иги жашаудан айырылыргъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
жашаудан чыкыгъанды?

Аталары ёлгенли Назифаны сабийлери жашаудан чыкыгъандыла.

≈ Жаннетге ычхыныргъа.

ЖАШАУНУ ИГИ КЕСЕК СЮРГЕН [адам] кёп жашагъан [адам]

Айгъакъл.

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

къаллай адамды?

Аскер кёпню биледи, кеси да **жашауну иги кесек сюрген** кишиди.

ЖАШЫРТЫН КЪАПХАН ИТ (МАСКЕ) КИБИК билмей тургъанлай биреуге аманлыкъ этиуню юсюнден

Болум

Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким къалай

этди?

Алай мен **жашыртын къапхан ит кибик** этерге суймейме. (Гуртуланы Б.) □ Жашыртын **къапхан маске кибик**, чимдип нек кетди. (Залиханланы Ж.)

ЖАЯГЪЫ ЖАБЫЛМАЗГЪА тохтамай жаншаргъа

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: кимни жаягъы жабылмайды?

— Сен бюгюн бир кёп жаншайса. Алайсыз да **жаягъын**г бир **жабылмайды**. □ Назифаны **жаягъы жабылмай** тургъанын ким да биледи.

○ Сатмай сёзюн бермезге.

ЖЕЗИН (БАГЪЫРЫН) АЧАРГЪА бир затны ачыкъларгъа

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким нени жезин (багъырын) ачды?

Алтын этегинге башым къонакъды, ол Қыанаматны кърот мындан... □ Манга ийнанмай эсенг, ма Баймурзагъа да сор, ол аны санга **жезин ачар** (Аппаланы Х.) □ Солтанхамит не кюрешсе да ишни халын букъдурургъа, нёгерлери аны **багъырын ачып**, айыпсындырдыла.

ЖЕКДЕН ЖУУУКЪ КЪОЙМАЗГЪА (ИЙМЕЗГЕ) биреу кеси айтхандан чыкъмазгъа

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким нени жекден жууукъ къоймады (иймеди)?

Адул къатыныны анасы Заурагъа кел да биргебизге тур деп бир талай кюрешген эди. Алай а эски юйню тютюнюн тохтатып, къадау салып кетерге ырыслап, киеуюню чакъыргъанын къайын анасы **жекден жууукъ** къатына **къоймады**. (Байчораланы М.) □ Шахарагъа кёчейик деп жашлары кысханда, Чёпеллеу **жекден жууукъ** иймей къойгъанды.

Ат бла, алмаш бла жюриюдо: ким
жел кыакъдыра (орамны сыйпай,
санай) айланады?

ЖЕЛ ЭЛТМЕЗЧА БОЛУРГЪА ашдан тояргъа

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
жел элтмезча болду?

ЖЕЛКЕСИН ҚҰАШЫТДЫРЫҒА биреуню онгуз, амалсыз
ерге

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимни желкесин кыашытдырды?

ЖЕНГИЛЛИК ЭТЕРГЕ оюмсуз сѐлеширге

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
женгиллик этди?

ЖЕНГИЛНИ ТЮБЮ БЛА, АУУРНУ БАШЫ (ЮСЮ) БЛА
ЕГЕН [адам] тынч жашаргъа суйген [адам]

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

ЖЕР БЛА ТЕНГ БОЛУРГЪА биреуню намысы к'ялмазгъа

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
жер бла тенг болду?

Халимни жашы адам ёлтюргенли, даражасы жер бла тенг болганды. □ Ариубатны элде жүрюген намысы жер бла тенг болуп тургъанлай, ол кесине шинтикни бийигин излейди.

ЖЕР БУЗАРГЪА бек ачуланыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил жер бузду?

Хусеин кызы школда аман окъугъанын билгенде, **жер бузду**. □ — Сен энди **жер бузуп** этерик жокъду, сабыр бол,— деп, Сейпуллахны негерлери жапсарадыла.

ЖЕР ЖАЛАГЪАН, ЭЛ АЛДАГЪАН [адам] хыйлачы [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

— Къой, балам, къой, алагъа [Къыямытлагъа] ким къатылады, аны анасы **жер жалагъан, эл алдагъан** бир къатынды. (*Аппаланы Х.*)

ЖЕР ЖАХАН, ТАШ-ТОПУРАКЪ сансыз, бек кёп

Болум Этим бла жүрюйдю: не къаллай
Сёл. тил бир барды?

Ара шахарыбызны тюкенлеринде **харакет жер жахан, таш-топуракъ** барды.

≈ Дуния (эл) бла бир. Кёкден таш тюшсе, жерге тюшмезге.

ЖЕР КЪАБАРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил жер къапды?

Уллу Ата журт урушда кёп иги жашларыбыз **жер къапдыла**, думп болдула.

ЖЕР КЪАЛТАСЫ КИБИК алаша ёсюмлю адамны юсюнден

Болум Этим бла жүрюйдю: ким жер къал-
Бош тил (*масхара*) тасы кибик гитчеде, ёсюмсюздю?

Юсюп, **жер къалтасы кибик**, кесини къаллай болгъанын билмей, башхалагъа кюлюрге кюрешеди.

○ Башы чырды сыйпай. Жылкычы къурукъча (къурукъ кибик).

ЖЕР КЪАНЫ ЭТЕРГЕ жерге тегерге (жаяргъа) [затны]

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил нени жер къаны этди?

Салимат бозаны келтире келип, тюз босагъа юсюнде **жер къаны этди** да къойду.

ЖЕР (ОЛТУРУР-ТУРУР ЖЕР) ТАПМАЗГЪА дыгалас этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил жер (олтурур-турур жер) тапмайды?

Асыры ауруу кыйнагъандан, Залимгерий кесине **жер тапмайды**. □ Аслан ол хапарны эшитгенли, олтурур-турур жер тапмай айланады.

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким жер тырнады, тырнайды?

ЖЕР ТЮБЮ БЛА ЖЮРЮГЕН [адам] хыйлачы, аман акъыллы
[адам]

Гогуй эфенди, сюелип тургъан немецли офицерге къарап:— Бу тюзлюкню келечиси, **жер туюб бла жюрюген** адамды,— деди. (Текуланы Ж.)

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кыаллай адамды?

ЖЕРГЕ ҚИРЛИК БОЛУРГЪА бек уялыргъа

— Ай сени не уа. Ол кьадар адамны ичинде сенден бек эсирген, кесин осал жюрютген кърмедим. Уялгъандан **жерге кирлик болдум**,— деди Зухра эрине. (*Шауаланы М.*) □ Жаннет, уялгъандан **жерге кирлик болуп**, кьачар умут этди. (*Гуртуланы Э.*)

Азамат Алиевични кырамы: «Тохтагъыз, мен сизни жерге кыратырма,» — дей эди. (Шауаланы М.)

— Бу иигирде уа мен анга Ариубатны алыр муратымы айтырга баргъан эдим. Айтханымлай: «Кирли гыбышы...»,— деп, **жерге сукъгъанлай этди**,— деди Солтан. *(Токумаланы Ж.)*

Далхат, харип, 1985 жылда жерге түшдү.

Башчы

≈ Къарт да, жаш да.

Айгъакъл.

Сёл. тил

гъя,— ол жетмеген жиби, кесмеген балтасы деген адамды.

Болум

Сёл. тил (масхара)

жерин билмейди,— деп кюлдю Исхакъ.

Аслам. болум

Сёл. тил

санады.

Айгъакъл.

Сёл. тил

Расул жилиги жау жашды, ырысхысы кёпдү.

Халарчы

Сёл. тил

эдик.— деди Захрет. (Байчораланы М.)

Халарчы

Сёл, тил

Баям, Иналны жинлери кьозгьалыпдыла: жукъ айтсанг — юсюнге чабады.

ЖИНГИРИГИН (ЭРИНИН) КЪАБАРГЪА сокъураныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

— Сен чоҗеж болурча этме. **Жингиригинги к̄ябарса**, алай кеч болур... (Кациланы X.) □ К̄юлуҗа тышгенде алмасанг жукъну, артда **жингиригинги к̄ябып** к̄яласа. □ Таубий: «Мен кете барайым. Алай, к̄янынг суууса, **эрининги к̄ябарса**».

ЖОКЪДАН БАР БОЛГЪАН [зат] жангыдан кѳуралгъан [зат]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: не
къаллай затды?

Дадашланы Ысхакъ, сау-саламат юйюрюн табып, ол жангы жашауну ызына жарашып, **жокъдан бар болгъан** элинде эм намыс-дыланы санына къошулду. *(Гиртуланы Э.)*

ЖОКЪДАН БЮРТЮК ЭТГЕН [адам] сабийни ёсдюрген, айныт-
хан [адам]

Айгъакъл.
Сѣд. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни жокъдан бюртюк этгенди?

— Къалмай эсе да, атанг сени жокъдан бюртюк этген атанг...
(Байчораланы М.)

ЖОЛ БЕРИРГЕ болушургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Заводну администрациясы бла коммунистлери бригаданы жетишямли ишлерине жол бередиле. (Акъбайланы М.) □ Адам-га жол берип, бир ишни къуаргъа болушсанг, артда кесинг да къууанаса.

ЖОЛ ИЗЛЕРГЕ ишши этиуню мадарын излерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдү: ким
неге жол изледи?

Римма кесине **жол излейди**, заманыбызны алчы адамы болур-
гъа сюеди. (*Акъбайланы М.*) □ Тутхан умутуна жетер ючюн жаш
алим, кёп **жол излеп**, бек кыйналды.

(1) Эркин сёз тутуш бла кыатышдырмазгъа: биз агъачда ажаш-ханда, жол изледик.

ЖОЛ КЕСЕРГЕ (КЪЫСХАРТЫРГЪА) биреуню жолоучу-
лукъда эрикдирмеу (жыр жырлап, жомакъ, хапар айтып)

Аслам: хапарчы
Ат бла, алман бла жюрию: ким
жол кеседи (кысхартыды)?

ЖОЛУ ҚЕСИЛИРГЕ биреуню иши кьуралмазгъа

Алай бла Бекболат бийни аскерини эки юлүшден бирини жолу кесилди. (Гуртуланы Э.) □ Не кюрөшди эсе да Азамат, иши кыралмады, кыалай эсе да жолу кесилип кыалды.

Кишини жолун кесмегенме, Мен кишини алдамагъанма, Кишиге аркъан этмегенме. (Макытланы О.) Бислиमतны ариу сёзю Хажос къызыны аман ишге жолун кесип, эсине башха затны салып къойду. («Минги Тау».)

— Къызым, биз санга тюртюле келгенбиз, жумушубуз да сангады. **Жолунгу кесгенибизге** айып этме. *(Каңиланы Х.)* □ — Мен чыгбайым,— деп, председатель эшик таба тебиреди. Алий аны **жолун кесип**, аллына суюлди. *(Каңиланы Х.)*

— Сени жулдузунг батмаганды, кюймегенди, жолдаш Османов. (Гуртуланы Э.) □ — Жаралы айыу талап, жаягъын жыртып, санларын ууатханда, Зауурбекни жулдузу ёчюлдю деген эдим. (Гуртуланы Э.)

— Бийберт харип туююлдо, душманды. Аллайла бизни жолубузда **жумуртха жюкдюле**,— деди Къайсын. (*Тёппеланы А.*) □
Жашауубуз **жумуртха жюк** кибикди. (*Гуртуланы С.*)

— Адетде болгъанча къыз чыгъарыргъа мени къолумдан келмейми эди? Мени жууукъ юлюшге аллыкъ адамны манга не дерти

бар эди?— дей эди. (Гуртуланы Б.) □ Билмеймисе да, Рашид бла Борис жууукъ юлюшлеиде.

ЖЫЛҚЫМДАН ТАЙ (АЖИР) ТУТ! этеринги аяма!

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
не зат этсин?

Барсынла да жылкымдан тай тутсунла! (Шауаланы Х.) □
Жылкымдан ажир тут, мен сенден кьоркьмайма!— деп кычырды
Паго.

ЖЫЛҚЫМЫ СЮР! этеринги аяма!

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
не зат этсин?

— Этеринги аяма, жылкымы сюр!— деди Ахмат Баширге.

ЖЫЛҚЫЧЫ КЪУРУКЪЧА (КЪУРУКЪ КИБИК) узун

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким жыл-
кычы кьурукъча (кьурукъ кирик)
ёсдю?

Солтанхамитни уллу кызы жылкычы кьурукъ кирик болуп
барады, кьайры ёсе эсе да.

✓ Жер кьалтасы кирик.

ЖЫЛЫ ЖЕРЧИК ИЗЛЕРГЕ айдалы кьуллукъ излерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (масхара)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
жылы жерчик излейди?

Ол, сапда тохтамагъан балта кирик, жылы жерчик излейди,
алай табалмайды.

ЖЫЛЫ КЪОЛДАН ЭТЕРГЕ (ТЫНДЫРЫГЪА) ишни
оздурмай этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
нени жылы кьолдан этеди (тынды-
рады)?

Магомет... колхозчулагъа улоу берип, биченлерин жылы
кьолдан юйлерине ташырча этгенди. (Шауаланы Х.) □ Кьар
тюшгюнчю, ташыуулну битдирип, жылы кьолдан тындыргъанды
жумушун (таулу халкъ). (Шахмырзаланы С.) □ Сюлемен жылы
кьолдан ишлерин этип кетди.

ЖЮГЕНДЕ ТУРУРГЪА бойсунуп жашаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
жюгенде турады?

Лейля жюгенде турады.

ЖЮГЕННИ БОШЛАМАЗГЪА оноуну эркинлигин кишиге бер-
мезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
жюгенни бошламайды?

Не кюреше эсем да, Сафият **жюгенни бошламайды**, оноуну аз да эркинлигин кишиге бермейди. □ **Жюгенни бошламай** кёп турду Таусолтан, алай къартлыкъ хорлагъанда не этерик эди.

ЖЮГЕННИ КИШИГЕ (КИШИ КЪОЛУНА) БЕРМЕЗГЕ
оноуну эркинлигин кишиге бермезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
жюгенни кишиге (киши къолуна)
бермейди?

Аслижан алыкъа **жюгенни киши къолуна бермегенди**, берлик да туююлдю. □ **Жюгенни киши къолуна бермей**, оноуну къаты жюрютюп юйреннгенди да, Хафисат энди башха тюрлю жашаялыкъ туююлдю. □ Къарт болса да, Азиза **жюгенни кишиге бермейди**.

ЖЮГЕНСИЗ АТЧА (АТ КИБИК) КЪЫЛЫКЪСЫЗ [адам]

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюрюйдю: кесин жюген-
сиз атча (ат кибик) ким жюрютеди?

Алий, **жюгенсиз ат кибик**, кесин тута билмейди, аны къылыгъы бек аманды.

ЖЮК БОЛУРГЪА биреуге ауурлукъ этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимге жюк болду?

— Къарт болгъанса, **жюк болгъанса** дейди, аллахдан аман табарыкъ,— деп кёлкъалды этди Хамзат. (*Тёппеланы А.*) □ Ары дери уа сизге **жюк болуп** тураллыкъ туююлме,— деди Харун. (*Гуртуланы Э.*)

ЖЮКГЕ АЛЫННГАН КЪАЗАНЧА (КЪАЗАН КИБИК)
ыспассыз [зат, адам]

Болум
Сёл. тил (*масхара*)

Этим бла жюрюйдю: ким, не къалай
турады?

Дорбунну ичинде тогъуз адам кийик териледен кийимлери бла, кими жыр айта, кими эт бишире, кими отда шишлик бура, бир къауумлары да, **жюкге алыннган къазан кибик**, мулжарда аууп тургъанларын кёрдю. (*Фольклордан.*)

ЖЮКГЕ АЛЫРГЪА биреуню терслиги ючюн сюд этдирмей, аны боюннга алыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни жюкге алды?

Жыйылыу болгъанда уа Мазан чыгъып, Таубийни юсюнден иги, ариу затла айтды, Махмут бла ол **жюкге алдыла**. (*Гади-
ланы И.*) □ — Алчы улу Батыр бла Элбатырланы Домаш, бу бизни
эллиди деп, мени **жюкге алып**, ычхындыртхан эдиле. (*Этезланы О.*)

Болум
Сёл, тил

ЖЮРЕГИ (ТАРС ДЕП. ЭКИ) АТЫЛЫРГЪА (ЖАРЫЛЫР-
ГЪА) БЕК ЖАРСЫРГЪА

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Къызчыкыны экзаменде иги белги алалмагъаны ючюн **жюреги тарс** деп атылады. □ Айтханы болмаса, Замира **жюреги атылып** кылады дегенча болады. □ Жашаууну кыйынлыкъларындан эригип, Алимат **жюреги жарылып**, жиляйды. □ — Къой, бюгюн манга тийме, **жюрегим эки жарылып** барады.

Аслам. хайарчы
Сёл. тил

✓ Қъара жүреккли (кир ниетли, ичи кир) болургъа

Аслам. ханарчы
Сёл. тил

Уллу болгъандан сора аныгъагъанма, жиягъандан сора адамны **жюреги** бир кесек **басылады**. (*Шауаланы Х.*) □ Кёзюне бир затла, палахла кёрюнүп тургъан болмаса, **жюреги басылып тынчлыкъ тапмайды**. (*Акъбайланы М.*) Эфендини Адилге кызгъан **жюреги сууумады**. □ — Ох-ох, **жюрегим шошайды**,— деп кыууанды Айшат жашын кёргенде.

Айгъакъл.
Сѣл. тил (къарач.)

— Да, кэйдэ, кэлай айтайым, жүрегинг бичген адам тапхан кыйынды. Алай болса да, жашай барырбыз. *(Хубийланы О.)*

ЖЮРЕГИ БУЗУЛУРГЪА ачыу этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни жүреги бузулду?

Къамичини сагъынганда, Адыхамны жүреги бузулду, къаны
къызды, ол кёзюне кёрюндю. (Залиханланы Ж.) □ — Айып
этмегиз, бусагъатда ачы хапар эшитип, жүрегим бузулуп келеме.
(Хубийланы О.)

ЖЮРЕГИ ЕРГЕ УРУРГЪА кёлю толургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни жүреги ерге урду?

Мени жүрегим ёрге урду, аякъ тюплериме дери къыздым.
(Таумурзаланы Д.)

ЖЮРЕГИ ЖАНАРГЪА (КЪАЙНАРГЪА) биреуге дерт тутар- гъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни кимге жүреги жанды (къай-
нады)?

Сарбийни жүреги жанады, комендантдан къарыу тапса, быланы
богъурдакъларына тишлери бла илинирге хазырды. (Этезла-
ны О.) □ Аланы аталары, аналары да властьха мен тутхан
жюрекни тутадыла. Жюреклери бек къайнайды. (Этезланы О.)

ЖЮРЕГИ ЖАРЫМАГЪАН [адам] мудах [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Мени жауум да кёлю кётюрюлмеген, жүреги жарымагъан
адамгъа къарасын. (Залиханланы Ж.)

ЖЮРЕГИ (КЕЛЮ) ЖЕР БЛА ТЕНГ (КЪАРА КЕСЕУ, ТА- КЪЫР) БОЛУРГЪА жарсыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни жүреги (кёлю) жер бла тенг
(къара кесеу, такъыр) болду?

Акъыл-балыкъ болмагъан эки жашчыкъны алып келдиле. Бери
шахтада ачыгъанды, экинчи уа компрессоргъа къолун эздиргенди.
Аланы кёргенлей окъуна жүрегим жер бла тенг болду. (Жантуу-
дуланы М.) □ Асланны жүреги къара кесеу болду. □ Жер
тебиуден тюшген заранны кёргенимде, жүрегим такъыр болду. □
Къалай эсе да ач сабийлени кёзлери эсиме тюшселе, жүрегим
къара кесеу болуп къалады. □ Тауда къар юзюлюп, адам ёлгенди
дегенде, мени кёлюм жер бла тенг болду.

ЖЮРЕГИ ЖЕРИНЕ (ОРУНУНА) КЕЛИРГЕ ырахатланыргъа

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни жүреги жерине (орунуна) келди?

Жашны сау келгенин кѣргенде, **жюрегим жерине келди**. □
Къалай болса да, кѣркѣгъан **жюреклери орунларына келгенди**
аланы. (Токумаланы Ж.)

ЖЮРЕГИ ЖЫЛЫНМАЗГЪА (ЖАРЫМАЗГЪА) кѣууанмазгъа

Аслам: хапарчы
Сѣл: тил

Ат бла, алмаш бла **жюрюйдю**: ким-
ни **жюреги жылынмайды** (жары-
майды)?

Аллай бир заман бир адамны ѳмюрюдю, ол заманны ичинде
мени **жюрегим** бир байдан **жылынмагъанды**. (Аппаланы Х.) □
Кемнат, **жюреги жарымай**, ѳлдю да кетди.

○ **Жюреги жылыныргъа (жарыргъа)**.

ЖЮРЕГИ ЖЫЛЫНЫРГЪА (ЖАРЫРГЪА) кѣууаныргъа

Аслам: хапарчы
Сѣл: тил

Ат бла, алмаш бла **жюрюйдю**: ким-
ни **жюреги жылынады** (жарыйды)?

Атасы, къарындашы сауду, сизни бла сорушса-оноулашса, иги
боллукъ эди, сизден **жюреги жылынса**, ол алай ѳтерик болмаз эди.
(Хубийланы О.) □ Жашын кѣргенде, Азизаны **жюреги жарыды**.

○ **Жюреги жылынмазгъа (жарымазгъа)**.

ЖЮРЕГИ КѢТЮРМЕЗГЕ бир затха тѣзалмазгъа

Аслам: хапарчы
Сѣл: тил

Ат бла, алмаш бла **жюрюйдю**: ким-
ни **жюреги нени кѣтюрмейди**?

Абихан адамны жарасын кѣрсе, **жюреги кѣтюрмейди**.

ЖЮРЕГИ КЮЕРГЕ (КЪАРАЛЫРГЪА) бек жарсыргъа

Аслам: хапарчы
Сѣл: тил

Ат бла, алмаш бла **жюрюйдю**: ким-
ни **жюреги кюеди**?

Хабылбек: «Жылны ичинде санга алданып тургъаныма **жюре-
гим кюеди**». (Токумаланы Ж.) □ Бизге ѳтгенигиз артыкълыкъды
деп сюелмедиле, башларын эниште тутуп, тынгылауну ийгенлей
турдула, **жюреклери къаралып**.

ЖЮРЕГИ КЪАБЫНДАН ЧЫГЪАРГЪА бек кѣркѣургъа

Аслам: хапарчы
Сѣл: тил

Ат бла, алмаш бла **жюрюйдю**: ким-
ни **жюреги къабындан чыгъады**?

Хар кѣуру да хурмет тѣгюучю жарыкъ кѣзлери жукъланыргъа
аздан къалып, аз-буз жылтырай тургъанларын эслеп, **жюреги къа-
бындан чыкъды**, эси кетди. (Кѣобанланы А.) □ Асыры кѣркѣ-
гъандан ит чапханда, Алийни **жюреги къабындан чыгъып** кете эди.

ЖЮРЕГИ КЪАН ТЫРНАРГЪА амалсыз болургъа

Аслам: хапарчы
Сѣл: тил

Ат бла, алмаш бла **жюрюйдю**: ким-
ни **жюреги къан тырнайды**?

Жабраил Локъманович Харунну ... ким болгъанын ангылап,
кимден айырылгъанын ангылап, **жюреги къан тырнады**. (Тѣппе-
ланы А.)

ЖЮРЕГИ САМПАЛ ТАУУШ ЭТЕРГЕ бек кьоркьургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни жүреги сәмпал таууш этеди?

Артда атлы кёрюнсе, бандитле келген сунуп, **жюрегим сәмпал таууш эте эди.**

ЖЮРЕГИ (КЕЛЮ) СЫНАРГЪА мудах болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни жүреги (келю) сынды?

Халыу эслеп эди — Баширни бишлакчыгъын кьойнуна сукъ-
гъанын, — **жюреги сынды:** «Сабийле да арт асырау этедиле, ач
болурбуз деп кьоркьадыла». (*Теппеланы А.*) □ Фатиматны **келю**
сынды, мудах болду.

ЖЮРЕГИ ТАМАГЪЫНА ТЫГЪЫЛЫРГЪА (ТИРЕЛИРГЕ) келю толургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни жүреги тамагъына тыгъылды
(тирелди)?

Къарындашыны келгенин кёргенинде, Аминатны **жюреги тама-
гъына тирелди.** □ — Балам, сени тауча сёлешгенинги эшитгенимде,
жюрегим тамагъыма тыгъылып, солууум тыйылгъанча этгенди, —
деди къарт. (*Текуланы Ж.*)

ЖЮРЕГИ ТЕШИЛИРГЕ биреуню жүрегини кыйналгъаны кетерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни кимге жүреги тешилди?

Юйюнде ариу сёз. эшитмеген Зауур а, Мачарны жумушакъ
сёзлерин эшитип, **жюреги тешилди.** (*Байчораланы М.*)

ЖЮРЕГИ ЭРИРГЕ биреуге жазыксыныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни кимге жүреги эриди?

Сабийни инжилгенин кёргенде, Ариубатны **жюреги эриди**,
башха кыйынлыкъларын унутду. □ Тёзюмсюзден адамны этин
ашайсыз, — деп Захретни ауузу кычыргъанлыкъгъа, **жюреги эрип**,
жер бла тенг болады. (*Байчораланы М.*)

ЖЮРЕГИН (КЕЛЮН) ЖАЗАРГЪА (ЖАПСАРЫРГЪА, ЧЕК- ДЮРЮРГЕ) биреуню жапсарыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни жүрегин (келюн) жазды
(жапсарды, чекдюрдю)?

Науруз сёзюн башлагъанына да, Зуриятны бымайгъа чакъыр-
гъанына да ачыды, тиширыуну **жюрегин** не айтып **жазаргъа** билмей,

ауузуна тийишли сёз келирге унамай, жунчуду. (Лайпанланы С.) □
Алай тынгылауунг бла аны **жюрегин жапсарыrsa**. (Гадиланы И.) □
Асият Билялны **жюрегин чёкдюрю**. □ Эсли кьартла кьатынны
кьатына барып, кёп тюшюндюрю сёз айтып, кёлюн жаздыла.
(Хубийланы О.)

ЖЮРЕГИ ТЮЙЮМЧЕК БОЛУРГЪА бир затха бек кьыйна-
лыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни жюреги кимге туюмчек бол-
гьанды?

Анасыны эгечине **жюреги туюмчек болду**, ёлгюнчю тешилмей
кетди.

ЖЮРЕГИ ЧЫГЪАРГЪА ЖЕТЕРГЕ бек кьоркьургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни жюреги чыгъаргъа жетди?

Улекъотдан тауукъ секирди да, **жюрегим чыгъаргъа жетди**.

ЖЮРЕГИ ШОР ТАРАРГЪА биреу ашарыгъы келип онгсуз
болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни жюреги тарайды?

Жюрегим шор тарады. (Токумаланы Ж.) Хар бири ашап эшикте
жайылса, ачдан **жюреги шор тарай**, Асият аш юйге киреди.
(Шауаланы М.)

ЖЮРЕГИ ЮШЮРГЕ биреу жашаудан, адамдан тюнгюлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни жюреги кимге, неге юшюгенди?

Жаухарны **жюреги юшюгенди**, жашауну кьыйматсызлыгъын
ангылагъанды — кесин суугъа атханны бла Асланукъагъа бар-
гъанны арасында башхалыкъны кёрмейди. (Шауаланы Х.)

ЖЮРЕГИН ЖАРЫРГЪА (ТАРС ДЕП ЖАРЫРГЪА, УЗУНУНА
ЖАРЫРГЪА, ЭКИ ЖАРЫРГЪА) биреуге ачыу тиер иш этерге,
сёз айтыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни жюрегин жарады?

Ачыудан эки жарыла тургъан **жюрегин жарырма**, — дедя кьатын
Талипге. (Шауаланы Х.)

ЖЮРЕГИН ЖЕР БЛА ТЕНГ ЭТЕРГЕ биреуню мудах этерге,
синдырып сёлеширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни жюрегин жер бла тенг этеди?

... Бийчем болумсуз ишни юсюнде апчытханы **жюрегими жер**
бла тенг этди. (Гулийланы М.)

Аслам. капарчы
Сёл. тил

Ёмюрде тиширыуга ачылмагъан **жюрегими** къабындыр деп
кимни эсине келир эди. (Токумаланы Ж.)

ЖЮРЕГИН ҚЪАРА КЕСЕУ ЭТЕРГЕ биреуню жарсытыргъа
Аслам. капарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил кимни жүрегин қъара кесеу этди?

Аны ачыуу жарлы анабызны огъурлу жюрегин къара кесеу
этген эди. (Шауаланы Х.)

ЖЮРЕГИН САРЫ СУУГЪА АЛДЫРЫГЪА ачыгъа хорла-
тыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Жашы ёлгенли Сафият жүрегин сары суугъа алдыргъанды. □
Жүрегибизни сары суугъа алдырып жашагъандан эсе, ёлгенибиз
игиди.

ЖЮРЕГИН СУУУТУРГЫА биреуню, кесин ырахатландырыргыа
 Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
 Сёл. тил жүрегин не бла сууутады?

Зухраны кеси-кеси бла кенгеши жүрегин сууутмайды. (Шау-
ланы Х.)

ЖЮРЕГИН (КЕЛЮН) СЫНДЫРЫРЫГЪА биреуню сѣз бла,
иш бла кыйнаргъа, унукъдурургъа, мудах этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ол аллах урлукъ уруш кёплени сынсытханды, жүреклерин сындырганды, жашауларын бузганды. (Каңиланы Х.)

ЖЮРЕГИН ХАЛЫГЪА ТАГЪЫП ТУРУРГЪА биреуню кьор-
кьутуп турургъа

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимни жюрегин халыгъа тагъый
турду?

— Жюрегими халыгъа тагъып турма да, бир жукъ биле эсенг, айт!— деп, къоншум сескекленип кёзюме къарады.

ЖЮРЕГИНЕ ЖОЛ САЛЫРГҒА биреуню жууушдурургъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил кимни жюриегине жол салды?

Кюреше кетип, Зухраны **жюрегине** Мариям **жол салды**. □
Ару кызыны **жюрегине** **жол салып** кюрешгенликте, Муратны иши
болмады.

ЖЮРЕГИНЕ ТЮЙРЕЛИРГЕ (ЧАНЧЫЛЫРГЪА) биреуню эсинден бир зат кетмей туругъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни жүрегине не түйрелди (чан-
чылды)?

Сайхатны айтханлары Тамараны жүрегине чанчылдыла, ол алааны бир да эсинден кетермейди. □ Ол кызыны сыфаты, аны ариу ышаргъаны, Одиссейни таурухун айтханда кёзлерини жылтырагъаны да жүрегине түйрелип калдыла. (*Гуртуланы Э.*)

ЖЮРЕК (ЖАН) ДАРМАН бек сүйгөн [адам, зат]

Башчы, толт., хапарчы
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким, не келди,
кетди, барды...? не неди? нени
кёрдюм, эсгердим...?

— **Жюрек дарман** келди,— деп кыуанды Хамит аракыны кёргенде. □ — Буду **жюрек дарманым**,— деди Чакулай, жашыны кызычыгына кырап. □ — **Жюрек дарманым** кёрсем, сау боллугъем,— деп ахтынды кыарт тишируу: аны жашындан туугъан аскерде кыуллукъ этгенли бир жылдан артыкъ болады. □ — Тарт, Кямсар, бу **жан дарман** айрандан,— деди Аслан. (*Гуртуланы Э.*)

ЖЮРЕК ЖАУУ КЪАЛМАЗГЪА кыарыусуз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни жюрек жауу кыалмагъанды?

— Мени **жюрек жауум кыалмагъанды**, Зухра,— деп Асият азмаз ышарды. (*Къобанланы А.*)

ЖЮРЕК ЖАУУН АШАРГЪА биреуню жарсытыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни жюрек жауун ашайды?

Хасанны сабырлыгы, иши болмагъан жерге кесин урмагъаны, ётдюрселе уа эр кишиге кысха жууап бере билиую, ариуланы аллында кесин жалынчакъ этмей, бирча тутханы Балданны **жюрек жауун ашайдыла**. (*Хубийланы О.*)

ЖЮРЕК КЪАНДЫРЫРГЪА биреу ырахатланыргъа, кюсегенин табаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
жюрегин кыандырды?

Жумай акылында болгъанны айтып, **жюрегин кыандырыргъа** сюеди. (*Шауланы Х.*)

ЖЮРЕК ОБУРДУ (БИЛГИЧДИ) жюрек кёп затны сезеди, биледи

Сёл. тил

Айтым

— Жашны адебин этмедимми? Эй, балам, **жюрек обурду!** □ — **Жюрек билгичди**, кызым, сен менден жашыргъанлыкъгъа,— деди Зухра.

ЗАДА ИРИҚЧА (ИРИК КИБИК) терк, муштухул

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким зада ирик-
ча (ирик кибик) чабады, айлана-
ды...?

Асыры абызырагъандан не этерин да билмейин, бөрүден
къачхан зада ирикча, столну төгерегине муштухул айланады.
(Гулийланы М.)

ЗАЛЫҚЪЫЛДЫ АШАГЪАН ТАУУКЪЧА (ТАУУКЪ КИБИК)
ары-бери ауа

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким залы-
къылды ашагъан тауукъча (тауукъ
кибик) барады?

Рахима асыры эрингенден, залыкъылды ашагъан тауукъча,
суу бойнуна къойларын сюрюп барады.

ЗАМАНЫ КЕЛИРГЕ (ЖЕТЕРГЕ) белгили жыл сан толургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни заманы келгенди, жетгенди?

Энди Алийни заманы да келгенди, алай акъыл а кирмегенди. □
Адамны заманы жетип, кеси кесин сабийчикча тутса, бек эриши
көрүнөди.

ЗАМАНСЫЗ ЗАМАНДА тапсыз заманда

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким замансыз
заманда келди, барды, селешди..?

— Бош жибергенсе... замансыз заманда [Хакимни ойнаргъа],—
деди келли. (Текуланы Ж.) □ — Къайры жол салып бараса,
Магометчик, бу замансыз заманда? — деп сорду бий улу. (Гурту-
ланы Э.)

ЗАМАНСЫЗ КЪАРТ БОЛУРГЪА эртте къартайыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
замансыз къарт болгъанды (ауруу-
дан, ачыудан, къыйынлыкъдан)?

Къазим жанындан сүйген жашы Мухамматны ёлгенин эшит-
генли, замансыз къарт болгъанды. (Гуртуланы Э.) □ Айшат кеп
ачыу кёргенден замансыз къарт болуп, жашаудан тюнгюлюп
къалгъанды.

ЗАР КЕЗ БЛА КЪАРАРГЪА биреуге аманлыкъ болурун
сюерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге зар кез бла къарайды?

Ханифа не заманда да адамлагъа зар кѣз бла къараучуду. □
Малик Ахматны юйюне зар кѣз бла къарап, ичинден аманланы
айтады.

ЗУККУ ЧИБИН жукъ да угъай

Башчы, толт.
Сѣл. тил

Этим бла жүрүйдю: не жетди,
түшдю, къалды кимге?

Биз, къатынла, кече-кюн демей, эшекке кирик ишлейбиз, бизге
жетген — **зукку чибин** (*Кациланы Х.*) □ — Батта улу къатын
алды да, Оруланы кыз а: «Манга уа **зукку чибин**, — къалдым да
кетдим», — деп, тишируланы кюлдюрдю. (*Байчораланы М.*)

ЗЫЛДЫ БОДУРКЪУЧА (-ЛАЙ, БОДУРКЪУ КИБИК) эриши;
ушагыусуз

Болум
Бош тил

Этим бла жүрүйдю: ким зылды
бодуркъу (-ча, -лай) кирик айла-
нады?

— Сейит а не жаншайды, зылды бодуркъу кирик, кееине
къарасын, — деп ачыуланды Махти.

ЗЫКЪЫСЫ АГЪАРГЪА бек къркъргъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил (*масхара*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни зыкъысы акъды?

Османнга сени милиция излейди дегенде, аны **зыкъысы**
акъды. □ Буфетде ишлеп башлагъанлы, Суфиянны **зыкъысы**
агъа турады.

ЗЫНТХЫ ТИРМЕН АЙЛАНДЫРЫРГЪА керексиз кѣп селе-
ширге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил (*къарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
зынтхы тирмен айландырады?

Мария бир келсе, кѣпге дери **зынтхы тирмен айландыручу-**
ду. □ Хасан бир башласа, **зынтхы тирмен айландырып**, тохтай
билмеучюдю.

○ Сатмай сѣзюн бермезге.

ЗЫРКЪ КИРГЕНЛИ дьгаласха къалгъанлы

Болум
Бош тил (*къарач.*)

Этим бла жүрүйдю: кимге зыркъ
киргенли не болады?

Немчалагъа **зыркъ киргенли** иги кесек болады. (*Хубийланы О.*)

ЗЫРНАЙНЫ (ИЧИН) ТАРТЫРГЪА жүрексинип жилиргъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил (*къарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
зырнайны (ичин) тартады?

Зульфияны тобун сабийле сыйыргъандыла да, бюгюндю бери
аны ююн **зырнайны тартады.** □ Инал, **зырнайны тарта**, анасына
кетди. □ Ол тишыруу ичин тартады.

ЗЫТЧЫ-МЫТЧЫ БОЛУРГЪА жойкүүланыргъа

Аслам, хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил (кѳарач). зытчы-мытчы болду?

Тамара кѳайшыларын сыймегенликге, кѳрсе зытчы-мытчы бѳлуучуду. □ Биймурза, зытчы-мытчы болуп, Кѳыямытны аллына туруп, жолун кесе, тюлкюлене айтды. (Аппаланы Х.)

И

ИГИ АУУЗ АЧАРГЪА ишни игиге жораларгъа

Аслам, хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил иги аууз ачды?

Азиза неге да иги аууз ачыучуду.

○ Аман аууз ачаргъа.

ИГИ ЖОРА (КѳУУУМ, ЫШАН) ЭТЕРГЕ ишни игиге жораларгъа

Аслам, хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил иги жора (кѳууум, ышан) этди?

Кѳызын ауур сагъышларын чачар ююн, нѳгерлери иги жора эте эдиле (кѳарындашыны жолоучулукъдан кѳайтмай кѳпге кѳалгъанына). □ — Иги кѳууум эте, уруш кѳыйынлыкъларына да хорлатмай, белин кѳаты кѳысды, — деди Дмитрий. (Гуртуланы Э.) □ Кѳартла ныгъышда жангы иште иги ышан этдиле.

○ Аман кѳууум этерге. Аман аууз ачаргъа.

ИГИ (ОНГ) КЕЗДЕН КѳАРАРГЪА биреуге жарыкъ болургъа

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимге иги (онг) кѳзден кѳарайды?

— Биреуленнге аман кѳзден кѳарагъанлыкъгъа, бир-бирлеге уа бек иги кѳзден окъуна кѳарайды, анамы жаны ююн, — деди Майрусхан. («Ком. жол») □ Зурият Асланнга онг кѳзден кѳарады.

ИГИ КЕРЮРГЕ биреуню намысын кѳтюрюрге

Аслам, хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни иги кѳредиди?

Майрусханны иште иги кѳредиле, кѳп саугъа да бергендиле.

ИЕГИЛЕРИН (ТИШЛЕРИН) САНАРГЪА биреуню тюерге

Аслам, хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни иегилерин (тишлерин) санады?

Кѳапчыккы кѳутхарып, кесин «Кѳанамат» этип айланнганланы иегилерин санаргъа ыразы болуп, кесин элден чыккыган матадлы

этип, ырхы ауузгъа айланып, акъыртын ат жолну тебиредице.
(Аппаланы Х.) □ — Энди бери бир келсин ол итден туугъан, мен
аны тишлерин санарма,— деп жаныды Олий кимни эсе да.
≈ Иеси (анасы) танымазлыкъ этерге. Елюм учу этерге. Тююн
бардырыгъа.

ИЕСИ ТАНЫМАЗЛЫКЪ БОЛУРГЪА биреуню алгъыннгы
сыфаты бузулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
иеси танымазлыкъ болду?

— Хажомар, ант этейим, сен а къабыргъа элтсем окъуна
къачып келликсе,— деп Азнор манга лакъырда этди.— Бетинги ариу
эт. Иенг танымазлыкъ болгъанса, оллахий! (Шауаланы Х.)

ИЕСИ (АНАСЫ) ТАНЫМАЗЛЫКЪ ЭТЕРГЕ биреуню туююп
сыфатын бузаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни иеси (анасы) танымазлыкъ
этди?

Аманлыкъчыла Сафарны туююп, анасы танымазлыкъ этген-
диле. □ Игле талап, Мажитни къызыл ийнегин иеси танымазлыкъ
этдиле.

ИЙЛЕУЮН (КЕРЕГИН) БЕРИРГЕ биреуге къаты урушургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни ийлеуюн (керегин) берди?

— Директор къалайды? Ийлеуюнго бердими?— деп масхара
кюлюулерин этдиле. (Улакъланы З.) □ Исмаил ичинден:— Айта
эдим да. Бий сени ийлеуюнго бергенди ансы, санга кишилик
къайда. Насыпсыз... («Ком жол».) □ — Шо, Сослан, сени жарат-
хан аллах бла тилейме, былай юйге келгенлей, сен аны керегин
бир бер,— деп тиледи Сапра. (Хубийланы О.)

ИЙМАНЫН ЖЫЙДЫРЫГЪА биреуню къоркъутургъа

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни ийманын жыйдырды?

— Тюнене Мыртазгъа да аны ючюн баргъанем, Асхатны
ийманын жыйдырыр эсе деп,— деди. (Токумаланы Ж.)

ИЙНАКЪ, КЪУЧАКЪ БОЛУРГЪА экеулен бир бирден тан-
сыкъларын алыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (къарач.)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ле ийнакъ, къучакъ болдула?

Жашла бир бирлерин кѳргенде ийнакъ, къучакъ болдула.

ИЙНЕ [БУРНУ] БЛА КЕР КЪАЗГЪАН КИБИКДИ узакъгъа
созулгъан бек къыйын ишни юсюнден.

Аслам, хапарчы
Сёл. тил.

Ташлы жерде аллай уру кызгъан ийне бурну, бла кёр кызгъан кибики эди. □ Окъуу ийне бла кёр кызгъан кибикиди.

ИИНЕ ЖУТХАН (АШАГЪАН, КЪАПХАН) ИТЧА (ИТ
КИБИК) [адам, хайууан] арыкъ, апчыгъан [адам, хайууан]

Аслам. болум Ат бла, этим бла жюриюдю: ийне
Сёл. тил жутхан (ашагъан, къапхан) итча

Ат бла, этим бла жюриюдю: ийне
жутхан (ашагъан, къапхан) итча
(ит кирик) ким апчыгъанды, тура-
ды? Ким ийне жутхан (ашагъан,
къапхан) ит кирикди?

— Къой, къой, ийне ашагъан ит кибики, аны бал чыккыргъа окъуна ат,—деди.—Ол ашаса, ашамаса да бирди. (Езден-ланы А.) □ Алимат бети-къуту кетип, ийне къапхан ит кибики. □ Болсада апсыла келини юй этер акъыллары жокъ эди. Камал келгенде жарыса да, ол кетсе, ийне жутхан ит кибики, бети кетип, азып, тозурап къалыучу эди.

✓ Борчха барлыкъды. Жазгъа чыгъарыкъды. Шорпа башы аулаты-рыкъды. Эти терисине сыйырмазгъа.

ИИНЕ КЕЗЮНДЕН ЧЫГЪАРЫГЪА биреуню чексиз апчы-
тыргъа, кыйнаргъа

Аслам, хапарчы
Сёл. тил

— Михаил Петрович, дерсни соргъан кезиуюгюзде бек къатымысыз? Биз жарлыланы ийнени кёзюнден чыгъармагъа эдигиз. (Чотчаланы М.) □ Патчахлыкъ къара мутхуз дунияда таулу жашланы ийнени кёзюнден чыгъарып тургъан бугъоуну, арт кезиуде биреу табып, балта ауузлукъгъа алып кетмеген эсе, тапмай мадар жокъду. (Аппаланы Х.)

ИЙНЕ ТЕНГЛИ (ЧАКЪЛЫ) БИР [зат] бек аз

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюрюйдю: ким кьаллай
бир зат бергенди, алгъанды..?

Биреуден ийне тенгли бир затны урламагъанма. (Токумаланы Ж.)

ИЙНЕ ТОП БЛА АТЫН АЙТМАЗГЫА (САГЪЫНМАЗГЫА,
ТАПМАЗГЫА) биреге харакет бермеге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кимни ийне топ бла атын айтма-
гъанды (сагъынмагъанды, тапма-
гъанды)?

— Солтанны уа танымай эди, жангыз бир ийне топ бла ол кызыны атын айтмаганды, бир уууч конфет, бир тийреуюч алып кѳууандырмаганды, кысхасы, илешдирирге излемегенди. (Хубий-

ланы О.) — Биз айырыла туруп, бизни киши ийне топ бла атыбызны тапмагъанды, аны ючюн, кёресиз, ёлмегенбиз,— деди Азиза сабийлерине. □ — Алыкъа Кемал анасыны къара ийне бла атын сагъынмагъанды, аллай жаш манга керек туююлдо,— деди Ханифа къатынлагъа.

ИЙНЕ ТОПХА БОЯЛМАЗГЪА аз да харакет алмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къайда ийне топха боялмагъанды?

Мен бу элге кёчгенли ийне топха боялмагъанма. □ Жангы тюкен ачылгъанлы, ийне топха боялмай къалдык: тюкенчи бир затны да кёрюзтмейди.

ИЙНЕГЕ ХАЛЫ СУУУРА (ЭСКИ ЖАМАЙ — къарач.)
БИЛМЕГЕН [тиширу] тигиу, бичиу эте билмеген [тиширу]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай тишируду?

Османны кызы ийнеге халы сууура билмеген тишируду, аны несин махтай эселе да. □ Эски жамай билмеген, усталыкъгъа юйренмеген кызла, жарсыугъа, кёп болгъандыла.

≈ Агъачдан туюме (тухтуй) туюген. Алтын кюллу. Бармагъындан бал тамгъан, чырдысындан жау тамгъан.

ИЙНЕДЕН-ЖИПДЕН ЧЫКЪГЪАН [зат] жаппа-жангы [зат]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: не
ийнеден-жипден чыкъгъан затды?

Бу ийнеден-жипден чыкъгъан пальтоду, сакълап турама.

ИЙНЕНИ ИЙНЕК ЭТГЕН [адам] оюмлу, кюлундан келген [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Сарбийни уллу жашы ийнени ийнек этген адамды.

ИЙНЕСИНДЕН ТЮИМЕСИНЕ ДЕРИ толусунлай, аллындан ахырына дер

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким ийнесинден
туймесине дер айтды, билди,
санады..?

Быллай бир ийнесинден туймесине дер жаза билген, уллу китап жазарына не сёз барды. («Ком. жол.»)

ИЛЯЧИН КИБИК ариу санлы (жашны юсюнден)

Айгъакъл.
Сёл. тил (къарач.)

Ат, алмаш, этим бла жюриюдю:
ким илячин кибик ариу санлыды?

Илячин кибик, ариу санлы жашла тойну бардырадыла.

ИССИ ҚҒАБАРҒҒА ачыргға

Аслам. хапарчы
Сёл. тил.

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
исси кғапды?

— Да Ачахмат да ол иш ючюн **исси кғапды**, мен сизге айтханда, ийнанмагғаныгғыз эсигиздемиди? — деп сорду жаш.

ИССИ ҚҒАПДЫРЫРҒҒА биреуге аманлык этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
кимге исси кғапдырды?

— Маржама, мен санга кюнлени биринде бир **исси кғапдыр-масам**,— дей, Хожа юйюне кетди. (*Холаланы А.*)

ИТ АДАМ биреуге хатасын жетдирген адам

Башчы, толт.

Бош тил (*хыны*)

Этим бла жүрөйдю: ким? кимге?
кимден..?

— Ол **ит адам** бери бир келсин, мен анга айтырккны эшитир-сиз,— деп жаныды Муса Азретни. □ Бу кесин тюз кёргюзтюрге кюрешсе да, мындан **ит адам** тапмазса.

ИТ АУУЗУНА САЛМАЗЛЫК БОЛУРҒҒА сыйсыз болургға

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ит
ауузуна салмазлык ким болду?

Аман адамлагға кёшунгғанлы Борис **ит ауузуна салмазлык болду**.

ИТ АЯГҒЫНДАНДЫ бек кёпдю

Хапарчы

Сёл. тил (*кғарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: не ит
аягғынданды?

Мында бёрю дегенинг **ит аягғынданды**.

ИТ АЯКҒЫ, СЫЙЫР БАШЛЫ [адам] адамла барысы да

Айгғакыл.

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдю:
кғааллай адам?

— Чын алайгға жетип эсе,— деди Добай,— тамблагға дери тёз, **ит аякғы, сыйыр башлы** киши кёймай, талагға чыгғарайыкк. (*Лайпанланы С.*)

ИТ БИЧЕННГЕ ЖАТХАНЛАЙ кеси да хайырланмай, кишиге кёймай

Болум

Сёл. тил

Этим бла жүрөйдю: ким ит бичен-
нге жатханлай этеди?

Не кеси ишлемейди, не бирсилеге кёймайды, **ит биченнге жатханлай** этип турады.

ИТ БЛА БЕРЮ (КИШТИК) КИБИК [болургға, жашаргға] экеулен жау болургға

Сагъит бла Халимни орталары ит бла бѣрю киби болгъанды: бир бирге не сѣлешмейдиле, не бармайдыла. □ Къарайма да, сиз ит бла-киштик киби жашайсыз.

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимлени ит бла бёрю этди?

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кыаллай адамды?

Ат бла, алмаш бла жюрию: ким
ит болду?

≈ Аман кюн башына келирге. Ит кюнюн кёрюрге. Кёзлери к'яндан толург'я.

Этим бла жюриюдю: ким дууаны терсине окъугъанча (-лай, окъугъан кибик) этди?

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
ит кюнюн кёрдю?

ИТ КЪУСХАНЫН ЖАЛАГЪАНЧА (-ЛАЙ, ЖАЛАГЪАН
КИБИК) жийиргенчли иш этерге

Болум
Бош тил (масхара)

Салих, ит кѳусханын жалагъанлай, алгъын кѳойгъан кѳатынын алды энтда да.

ИТ ТУМАННГА ЮРГЕНЧА (-ЛЕЙ, ЮРГЕН КИБИК) керексиз
сёлешүүнү юсюндөн

Болум
Сёд. тил

Этим бла журюйдю: ким ит туман-
нга юргенча (-лей, юрген кибик)
этди?

— Охо, энди андан ары аны сёзюн сюрюр кереги жокьду. Ол ит туманнга юргенча эте айланынганлыкьгъа, бизге боллукь хата жокьду,— деди Ибрахим. *(Гуртуланы Б.)*

ИТ ТУТХАНЫН БЫЧЫНДЫРМАГЪАНЧА (-ЛАЙ, БЫЧЫН-
ДЫРМАГЪАН КИБИК) айтханындан къайтмагъан адамны
юсюнден

Болум
Сёл: тил

Этим бла жүрүйдү: ит тутханын
ычхындырмагъанча (-лай, ычхын-
дырмагъан кирик) ким этди?

— Ох аллах кюнюм, ит тутханын ычхындырмагъанча, къалай къаты адамса. (Езденланы А.)

ИТГЕ АТЫЛГАН СЮЕКЧА (-ЛЕЙ, СЮЕК КИБИК) СЫЙСЫЗ.
болгъанны юсюнден

Болум Этим бла жюриюдү: ким итге
Бош тил (кзарач.) атылгъан сюекча къалды, болду...?

Аминатны, итге сюек атылгъанча, сыйы къалмагъанды.

ИТГЕ БИЧЕН САЛГЪАНЧА (-ЛАЙ, САЛГЪАН КИБИК)
ишни терсине этерге

Болум
Сёл. тил (масхара)

Этим бла журюйдю: ким нени итге
бичен салгъанча (-лай, салгъан
кибик) этди?

Бу жол а кюлкюлю болдула жашла, итге бичен салгъанлай
этип ишни.

≈ Ит дууаны терсине окъугъанча (-лай, окъугъан ки^{бк}).
Къуйругъундан тут десе, къулагъындан тутханча (-лай, тутхан
ки^{бк}).

ИТГЕ ЧАБЫР ЭТГЕН КИБИКДИ зырафына кьорагъан
къыйынны юсюнден

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдо: ким-ге этгенинг итге чабыр этген-кибикди?

Ехтемлиги болмагъан адамгъа игилик этгенинг итге чабыр
этген кибикиди. (Толгъурланы 3.)

≈ Айыугъа намаз юйретген кибикиди.

ИТДЕН АЛЫП ИТГЕ САЛЫРГЪА биреуню аманларгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимни итден алып итге салды?

Къартла кеф жашны итден алып итге саладыла.

ИТДЕН БАШХА КЕРМЕЗГЕ биреуню кёрюп болмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимни итден башха кёрмейди?

Тамара къоншусун итден башха кёрмейди: бир бош затны
юсюнден туююшгендиле да.

ИТЛЕНИ СУУГЪА СЮРЮРГЕ ишлемей айланыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил итлени суугъа сюреди?

Жагъафарны жашы иши болмайын кюн сайын итлени суугъа
сюреди. □ Не окъумай, не ишлемей, итлени суугъа сюрюп
айланаса. (Шауаланы М.)

≈ Жел къакъдыра (орамны сыйпай, санай) айланыргъа. Эки
къолун къойнуна салып турургъа.

ИТЛИГИ ЖЕНГЕРГЕ биле тургъанлай аманлыкъ этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
Сёл. тил ни итлиги женгди?

Амирхан не кюрешсе да, кишиге игилик эталмайды: итлиги
женгеди.

ИТЛИК ЭТЕРГЕ биреуге аманлыкъ этерге

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимге итлик этди?

— Отъай, къызым, инженерни алгъанды дейдиле. Ол кюнкёрмез
нек болады... Алай а къатын юсюне баргъанын итлик этгенди...
артында кесин тартар,— дедим. (Акъбайланы М.)

ИТНИ БЮСЮРЕУЮН ДА ЭТМЕЗГЕ биреуню ыспасын чы-
гъармазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимге ит бюсюреуюн да этмеди?

Эльдар атасына-анасына, башха таулу жашлача, намыс
этмейди, ичги бла кесиң бузгъанды да, алагъа итни бюсюреуюн
да этмейди.

ИТНИ СЫЙЫ КЪАЛМАЗГЪА биреуню юсюнде намысы
къалмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил де итни сыйы къалмагъанды?

Ичгичилени юслеринде итни сыйы къалмагъанды.

ИТНИ СЫЙЫН БЕРМЕЗГЕ биреуню жукъгъа санамазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кимге итни сыйын бермейди?

Харун ишчилерине итни сыйын бермейди.

≈ Багъыр шайгъа санамазгъа. Итни бюсюреуюн да этмезге.

ИЧ ДУНИЯСЫ биреуню жашаугъа къарамы

Аслам. башчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни ич дуниясын ачды?

— Сора бу письмо дегенинг неди? Къыз бла бетден бетге
сёлеширге керекди. Ангылаймыса алайчыгъын? Аны ниети, ич
дуниясы да ол заманда ачылады. (Гуртуланы Э.)

ИЧЕР СУУУНДА ИТ ЕЛТЮРГЕН [адам] женгил, огъурсуз
[адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Тахир ичер сууунда ит ёлтюрген кишиди, асыры женгилди.

○ Къой ауузундан чёп юзмеген. Юш деп тауукъ учурмагъан.

ИЧИ АРТЫНА КЪАТАРГЪА (ТАРТЫРГЪА) бек арыкъ
болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни ичи артына къатханды?

Бу адамны ауругъанды ичи артына къатханды.

ИЧИ БАШХАДЫ, ТЫШЫ БАШХАДЫ кёзбау адамны юсюнден

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил къаллайды?

Аскерни ичи башхады, тышы башхады, аны кёзбауларына бир
да тынгыламагъыз.

○ Ичи да, тышы да бирди.

ИЧИ ДА, ТЫШЫ ДА БИРДИ таза ниетлини юсюнден

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил къаллайды?

Фаризатны арысы-бериси жокъду, ичи да, тышы да бирди.

○ Ичи башхады, тышы башхады.

ИЧИ КИР (ТАР [адам] харам [адам])

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Муталип биреуню онглу болурун суймеген, **ичи кир** адамды. □
Ичи тар адамдан игилик сакълама,— деп, къарт къатын жаш-
чыкъны юйретеди.

ИЧИ КЪЫЗСА (ТУТСА) бир затны этерге суйсе.

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
ичи къызса (тутса) не этерикди?

— Ишле, кёргюз кесинги, бу абрек кетген кылыгъынгы да мен
суймейме. **Ичинг тутса**, сен этмезлик зат жокъду, жерни жукъа-
сын бла къалынын билесе. Сора тутаса да менден тарыгъаса,—
деди Таусолтан къатынына. (*Хубийланы О.*) □ **Ичи къызса**,
Сафар иги окъурукъду.

ИЧИНДЕ АТ ЧАБАРГЪА дыгалас этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни ичинде ат чабады?

Осман кесине жер тапмайды, **ичинде ат чабады.**

ИШИ-КЮЧЮ БОЛМАГЪАН [адам] хайырсыз [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Ала кимле эселе да **ишлери-кючлери болмагъан** адамла
болурла. (*Кациланы Х.*) □ — Итлени суугъа сюрюп ким кёрген-
ди? Сенича **иши-кючу болмагъанлагъа** алай айтадыла.
(*Шауаланы М.*)

ИШСИЗ-КЮЧСЮЗ ЭТЕРГЕ биреуге ишлерге онг бермезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни ишсиз-кючсюз этди?

Бу къумукълу бизни **ишсиз-кючсюз этгенди.** («*Минги Тау.*»)

К

КАГЫ (БОЗАСЫ, БАСТАСЫ) БОЛМАГЪАН ЖЕРГЕ
КЪАЛАГЪЫН СУГЪАРГЪА биреу кесине жетмеген ишге кесин
къошаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кагы (бозасы, бастасы) болмагъан
жерге къалагъын сугъады?

Аман адам **бозасы болмагъан жерге къалагъын сугъар.** □
Бу кагын **болмагъан жерге къалагъынгы сугъа**, бирсилени да

жюреклерин кыйнай айланганынгы тюз а эте болурмуса? (Гуртуланы Э.) □ Мыртаз а бастасы болмагъан жерге кылагъын сугъуп башлайды.

КАК АШАРГЪА терс болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
как ашады?

— Тейри, бу жол а, жууугъум, как ашадын, — деди Камал шош ауаз бла. (Толгъурланы 3.)

КАКАСЫН (ТАБАНЫН) КЁТЮРЮРГЕ биреу кеси даража-
сын бийикке кётюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
какасын (табанын) кётюреди?

— Аз малыммы кетгенди Шакъманлагъа? Болмачы зат ююн
какасын кѣтюрюр да, юйюне барыр,— деп сагъышланды Таукъан.
(Атабийланы М.) □ Ол тапсыз адам бош табан кѣтюреди къай-
ынларына.

КАЛАК ИТЧА (-ЛЕЙ, ИТ, КИБИК) ишлемей хауле айланынган
адамны юсюнден

Болум

Этим бла жюрюйдю: ким калак
итча (-лей, ит кирик) айланады?

Бош тил (масхара)

Биреу эринчекликге хорлатып, заманын, калак ит кибик, эл тубюнде ашыра эсе, ол жарлыдан да жарлыды. (Толгъурланы 3.)

КАПЕКНИ КАПЕКГЕ (ТЮКНЮ ТЮКГЕ) ЖАЛГЪАРГЪА
1. кыйналып жашаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
калекни капекге (түкнү түкге)
жалгъайды?

Капекни капекге жалгъайма, алай, иш хакъым азды да, жетишдиралмайма. □ Къарт къатын, пенсиясы жетмей, туюкню туюкге жалгъап, алай жашайды.

2. КЪЫЗГЪАНЧ

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
капекни капекге (түкнү түкге)
жалгъайды?

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

— Да, Мухтар не бай да болсун, капекни капекке жалгъайды, юсюнде жокъ, башында жокъ. □ Суфьянны ахчасы кѣп болгъандыкъгъа, тюкню тюкге жалгъап жашайды.

ҚАРҚА ШАБАТ КҮНІ бір заманда да уғбай

Болум

Этим бла жүрөйдү: нени карка
шабат кюн көрүрлө?

Сёл. тил (масхара)

— Иги кѳууанып туругѳуз, кютген малыѳтызны хайырын **карка шабат кюн кѳѳюрсюз**,— деп малчыланы ичинде аман хапар жайыучу эдим. (*Гуртуланы Б.*)

КЕЛСЕ КЪОНАКЪ, КЕТСЕ КЪАЗАКЪ ДЕГЕН [адам] юйге кыйын салмагъан, хауле адамны юсюнден

Айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Сафар жууукъ жүрюте билмейди: келсе къонакъ, кетсе къазакъ деген адамладанды.

КЕПГЕ (КЪАПХА, КЪОЛГЪА) ЖЫЯРГЪА биреуню низамгъа тартыргъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

кимни кепге (къапха, къолгъа) жыйгъанды?

Ичгичилени кепге жыйгъандыла. □ Инал жашын кепге жыйып тутады ансы, хауле болуп къаллыкъ эди. □ — Жашыгъызы къолгъа жыйгъыз, артда кеч болур,— деди устаз Борисни анасына. □ — Мен аланы, керексиз ушкок атханланы, къарап къарагъынчы къапха жыярма,— деди Самат.

КЕПГЕ ЖЫЙДЫРТЫРГЪА биреуню законнга тартдыртыргъа, къоркъутдурургъа

Хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

кимни кепге жыйдыртады?

Мен сени кепге жыйдыртырма, алай болмаса, башыма бёрк киймейим. Тохта бир сен, тохта. (*Қациланы Х.*)

КЕРЕКЛИ ЖЕРИНЕ [биреу] ТАШ САЛЫРГЪА биреуню сансыз этгенин, жукъгъа тергемегенин кёргюзтгенде айтылады

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

не этер?

— Сен керекли жериме бир кенделен таш салырма.

КЕРТИ СЕЗЮНЕ КЕРТИ ЖЕТМЕГЕН, ЕТЮРЮК СЕЗЮНЕ ЕТЮРЮК ЖЕТМЕГЕН [адам] тутхучлу, уста сёзлю [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Керти сёзюне керти жетмеген, ётюрюк сёзюне ётюрюк жетмеген, элде кимге да сохан бюртюк кибик белгили Темир-Болат болгъанды. (*МХЖ*)

КЕСИ ГЫРЖЫНЫНА КЮЛ ТАРТХАН [адам] игиликни кжуру да кесине болурун сюйюучю [адам]

Айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Айтмаз болса уа, эсе да атасы урушдан бугъуп тургъанына жарсымагъан не уялмагъан жаш болса — аллайлагъа «кеси гыржынына кюл тартхан» дейдиле, ала жамауатны тюп ургусу

КЕСИ КЕСИН КЕСДИРИРГЕ кыаты даулашыргъа, хахай
этерге

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким кесин не үчүн кесдиреди?

КЕСИ ОТУНДА КЕСИ КЮЕРГЕ биреу кеси хатасындан
жоюлуртба

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким не үчүн кюрге?

КЕСИ ЭТИН КЕСИ АШАГЪАН [адам] огъурсуз [адам]

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кбаллай адамды?

«КЕСИМ» ДЕГЕН [адам] кесин артыккылыгы бла суйген [адам]

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким «кесим» деген адамды?

ҚЕСИН БУЗАРГҒА биреу ачыуланыргъа

Ат бла, алмаш бла журюйдю: ким кесин бузаты?

КЕСИН КЕПДЮРЮРГЕ ёпкелерге

Ат бла, алмаш бла журюйдю: ким
кесин кёпдюреди?

КЕСИН КЕТЮРЮРГЕ биреу кесини даражасын бирсиледен бийикке салырға

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кесин кётюреди?

— Баргъан жеримден хайыр билмейме, асыры халалма, кесими кѣтюреме деп кюрешмейме, жашаугъа кесими ушаталмай-ма. (Шауаланы М.) Сен кесинги кѣтюрюп тургъанлыкъгъа, адамла биледиле къаллай адам болгъанынги;— деди Сафар Сагъитге.

КЕСИН КИШИГЕ ТЕНГ ЭТМЕГЕН [адам] эсирик [адам]

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Зариф кесин кишиге тенг этмеген жаш болгъанлыкъгъа, бир-бирде жерге да тюсюучю.

≈ Ашагъаны ичине сыйынмагъан.

КЕСИН КЪОЛГЪА АЛЫРГЪА биреу кесин бушуугъа хорлатмазгъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кесин къолгъа алды?

— Сафият кесин хорлатып къояды къыйынлыкъларына деп къоркъуп тура эдим да, кесин къолгъа алгъанды,— деди атасы. □ Жагъафар адамланы къатында кесин къолгъа алып тургъанлыкъгъа, ичинден бек кюеди. («Ком. жол»)

КЕСИН КЪОЛДА ТУТАРГЪА биреу кесин бушуугъа хорлат-мазгъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кесин къолда тутады?

Разият кесин къолда тутады, бушуууна хорлатмайды.

КЕСИН ОРТАГЪА АТАРГЪА даулашханланы орталарына кирирге

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кесин ортагъа атды?

— Угъай, угъай, аурунг, аны аллай бир жылы болмайды,— деп къызны анасы Лаудан кесин ортагъа атды. (Токумаланы Ж.) □ Чанка Қаммай да, кеси аллына байладан айырылмай, малларын ары сюрюрге умут этген эди. Алай кичи жашы Мухаммат кесин ортагъа атып, аны унамай тохтады.

КЕСИН ОТХА АТАРГЪА бек ачыуланыргъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кесин отха атады?

Сайхат ачыуланса, кесин отха атады.

(!) Эркин сѣз тутуш бла къатышдырмазгъа: сабийлени чыгъарама деп, жана тургъан юде биреу кесин отха атды.

Алим кесин душманнга сатды.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ханифа- тынчлыксыз адамды, кесине жетмеген иште кесин сугъуучуду. □ — Жетген жерге кесинги уруп айланма...— деди парторг Хасаннга. (Хубийланы О.)

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Осман кесин урлукъ болду, төгерегине чапды, алай не этерик эди — боллукъ болганды. □ Бийберт ачуудан кесин урлукъ болуп, бир да болмаса да сёз бла кюйдюрюрге умут этип айтды. (Төппеланы А.)

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла журюйдю; ким
къаллай адамды?

Сафар хал билмеген, оюму аз кишиди, аллайгъа айта болурла кесини бурунундан ары кёрмеген адам деп. («Ком. жол».)

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кылай, кыайда айланады?

— Баймырзадан къачханамы бла кысталгъанамы билирге суйген Баширге сорсун. **Кече** — бёрю, кюндюз ит болуп суйюпмю айланама? (*Гуртуланы Б.*)

Ат бла, алмаш бла жюриюдо: ким кечегі башын кьолтугъуна алып сугъуп [айланады]?

— Мен да кечеги башымы-жолтугъума сугъуп сени ючюн айланама. Жеринге олтур да, кьадалып окъугъан эт,— деди Талип жашына. (Шацаланы X.)

КЕЧЕ-КЮН ДЕМЕЙ [ИШЛЕРГЕ] тохтамай [ишлерге]
Болум... Этим бла жүрюйдю: ким кече-кюн
Сёл. тил... демей [ишлейди]?

Кече-кюн демей. төгерегиме чабып айланып, керекли жериме
жарагъан Асланукъаны да быртак этип къалай къойсун адам?
(*Шауаланы Х.*)

КЕЗ АУРУУ БОЛУРГЪА биреуге сюйдюмсюз кёрюнюрге
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил... кимге кёз ауруу болду?

Еге кызы Ауалиятха **кёз ауруу болгъанды.** □ Мен **кёз
ауруу болуп** турлукъ эсем бу юйде, жерими табайым, сизни да
къыйнамай,— деди Зейтун Харуннга.

КЕЗ БАЙЛАНЫРГЪА къарангы болургъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
Сёл. тил... болгъанды?

Мутай бла Чачий фермадан артха айланыргъа **кёз байланды.** □
Ол кече партизанла **кёз байланыргъа** элге жууукъ келип тохтадыла
да, тасхачы жибердим. (*Тёппеланы А.*)

КЕЗ БАЙЛАРГЪА (БАҚЪДЫРЫРГЪА, САҚЪЛАРГЪА) бир
затны жашырыргъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил... кёз байлайды (бакъдырады, са-
кълайды)?

Ол не заманда да кишиден **кёз байлайды.** □ Переменагъа
тёгюлебиз, устазладан **кёз сақлап**, терек бутакълагъа ёрлейбиз.
□ Тамата келиним, кичи келинимден **кёз бакъдыра**, мени кесине
чакъырды. (*Гулийланы М.*)

КЕЗ БОЛУРГЪА (ТИЕРГЕ) зар кёз къарагъандан ауруулу,
кыяулу болургъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил... кёз болгъанды? Кимге кёз тий-
генди?

— Не дохтурду ол, Сыйлыханига ненча кере тюкюртдюм, ол
кёз болгъанды,— деди ынна. □ Жалан аякъ, жалан баш. Кюннге
кюйюп этлери, **кёз тиймесин** дер киби, бек кыуанчылы бетлери.
(*Къулийланы Х.*)

КЕЗ ЖАУЛАРЫ (ЖАШЛАРЫ) ЭРИРГЕ бир затха бек
сукъланыргъа, термилирге
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил... ни кёз жаулары (жашлары) эрий-
диле?

КЕЗГЕ КЪУМ УРУРГЪА биреуню алдаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кёзге къум урду?

Саудюгерчи бу жол а **кёзге къум урду**, не этди эсе да алдады.

КЕЗГЕ ТЮШЕРГЕ (УРУНУРГЪА) биреу букъгъан адамына
кёрюнюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кёзге тюшеди (урунады)?

Хасан не бек кюрешди эсе да бугъуп, бир кюн тюкенден
чыгъып келе тургъанлай, Салиманы **кёзюне тюшдю**. □ — **Кёзге**
урунуп айланма да, юйде тур,— деп урушду атасы Муслимге.

КЕЗДЕН КЕЗГЕ экеулен бир бири бла ачыкъ сёлешиуню
юсюнден

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким кимге
кёзден кёзге сёлешеди?

Аймелек не сылтау бла да бусагъатда атасы бла **кёзден кёзге**
къалмаз ючюн, неге да хазырды. (*Залиханланы Ж.*)

КЕЗДЕН ҚЪАРМАЛЫРГЪА (БОШАРГЪА, ТОХТАРГЪА)
биреуню кёзлери кыяулу болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кёзден къармалды (бошады, тох-
тады)?

Хаджат **кёзлеринден** эртте **къармалгъанды**. □ Танзиляны иги
дохтурлагъа кёргюзтдюм, алай андан не асыу: **кёзден къармалып**
къалды. □ Кече, кюн да тохтамай окъугъандан, **кыыз кёзлеринден**
бошайды. □ Он жылны **кёзлеримден бошاپ**, къойчу болур ючюнмю
кюрешгенме. (*Хубийланы О.*)

КЕЗЛЕРИ КЕЗЮР ОЙНАГЪАН [адам] ариу сыфатлы, жарыкъ
[адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Ариу Люля кёреем,— дейди,— **кёзлери кёзюр ойнагъан...**
(*Этезланы О.*)

КЕЗЛЕРИ ҚЪАНДАН ТОЛУРГЪА чексиз кыйналыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни кёзлери къандан толдула?

Билмей тургъанлай, Нюржанны **кёзлери къандан толдула**,
юйюне уллу палах келди.

≈ Аман кюн башына келирге. Ит болургъа. Ит кюнюн
кёрюрге.

КЕЗЛЕРИ ҚЪАРАНГЫ КЕЧЕ БОЛУРГЪА бек мудах болур-
гъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни кёзлери кырангы кече болдула?

Аман хапарны эшиткенде, Асланны кёзлери кырангы кече болдула, алай ол кесин кыолгъа терк алды. □ Сюлеменни кёзлери кырангы кече болуп кыалдыла, юйюню кюйгенин кёргенде.

КЕЗЛЕРИ ОТ ЧАГЪАРГЪА биреу кызыл кыолан кёрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни кёзлери от чакъды?

Кыагытланы кёргенде, Саниятны кёзлери от чакъды. (Токумаланы Ж.)

КЕЗЛЕРИ ТОТ БОЛУРГЪА жиягъандан сокъур болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни кёзлери тот болдула?

Асыры жашына жарсыгъандан Шахидатны кёзлери тот болгъандыла, энди ол кишини да таныялмайды. □ Темуркыаны аллына кыарай, Мёлеханны кёзлери тот болгъан эдиле. (Аппаланы Х.)

КЕЗЛЕРИ ЧЫРАКЪ БАРЫРГЪА биреуню кыарамы бир жерге бурулгъанлай туругъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни кёзлери чыракъ барадыла?

Кёзлерим чыракъ барады юйюню башы кыанжалгъа. (КъХЖ)

КЕЗЛЕРИН ТУЛУКЪ ЭТЕРГЕ биреу кёп жиягъандан кёзлерин кёпдюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
кёзлерин тулукъ этеди?

Сабий жиягъандан кёзлерин тулукъ этеди. □ Ким унутдурур аны эки сабийи аталарын сагынып, кёзлерин тулукъ этип жияучуларын? (Тёппеланы А.)

КЕЗЛЕРИНЕ КЪАН ЧАБАРГЪА бек ачыуланыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни кёзлерине кыан чапды?

Кёзлериме кыан чапды, жүрегим ауруу тапды. (Будайланы Азр.) □ Кызыл байракъланы, кызыл кыашхаланы, ал жанларында уллу кызыл жулдузу болгъан чюйбаш бёрклени кёргенде, кёзлерине кыан чыбып, кыарылары чанчханла да бардыла. (Гуртуланы Б.)

КЕЗНЮ ЖУМУП (КЪАГЪЫП, КЪЫСЫП) АЧХЫНЧЫ (АЧЫП ЖАПХЫНЧЫ) терк

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким кёзню
жумуп (къягып, кысып) ачхынчы
(ачып жапхынчы) келди, кетди,
турду, узайды..?

Аны айтып, Ачибатыр алгъа ётдю. Кёзню жумуп ачхынчы нёгерлеринден узайды. (Таумурзаланы Д.) □ Ол да кёзню къагъып ачхынчы озар. (Гуртуланы Э.) □ Атабек: «Кёзню кысып ачхынчы, быланы пристонха тапдыр ден, орус офицер бергенди.» (Боташланы И.) □ Кёзню ачып жапхынчы, жашчыкъ думп болду.

КЕЗЮ АРТЫНА ҚЪАРАРГЪА биреу тынгысыз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Къайсы ананы да кёзю артына къарайды.

КЕЗЮ ЖАНА ТУРГЪАНЛАЙ сау заманда, ёлгюнчю

Болум Этим бла жюрюйдю: ким кёзю жана
Сёл. тил тургъанлай не этеди?

— Ауругъан жашаудан умутлу деп, кёзюнг жана тургъанлай, жерге кирирге къалай талпыгъын,— дейди Саният. *(Хубийланы О.)*

КЕЗЮ ЖАНМАГЪАН [адам] хомух, эринчек [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

Кёзю жанмагъан жашдан кёууанмазса.

КЕЗЮ ҚЪЫЙМАЗГЪА къызгъаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
ни кёзю кыймайды?

Биченликни малтаргъа кѣзюм кыймайды, алай гебенеклени тутаргъа керекди. (Тейпеланы С.)

КЕЗЮ-БАШЫ (ҚҰАШЫ, МАНҒЫЛАЙЫ) ЖАРЫРҒҒА
жарсыған адамны беті, халы игирек болурғға

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким-
ни кёзю-башы (кыашы, мангылайы)
жарыды?

— Кёзюнг-башынг жарыгъанды, отоугъа ашыкъгъан жашча, к'айыры гузабаса, огъесе педтехникумну бошагъанлы бизни кибики хабур-чубурланы жукъгъа санамаймыса?— деп, бирлери чам этгенини билдирирге ышарды. (*Хубийланы О.*) □ Жарсылары кетгенли Чакулайны мангылайы жарыгъанды.

КЕЗЮ-КЪАШЫ ТЕШИЛИРГЕ биреу биреуге жарыкъ болур-
гъа

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким-
Сёл. тил ни кёзю-кышы тешиледи?

Жукъ тилеп келген адамгъа кимни кёзю-къашы тешиледи?
(Байчораланы М.)

КЕЗЮ ЫРЫСХЫДАН ТОЙМАЗГЪА кыызгъанчыкъ этерге
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни кёзю ырысхыдан тоймайды?

Барисбий не заманда да бай болама деп кюрешеди, алай кёзю
ырысхыдан тоймайды.

КЕЗЮН АУУЗУНА КЪАПДЫРЫГЪА биреуню билмей тур-
гъанлай апчытыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни кёзюн ауузуна къапдырды?

— Кесинги сабийлеринги оноун эт, бизникилени уа жерле-
ринде къой,— деп бек къаты болуп сюелген къарындашы Харунну
къатыны Ханифа болду.— Атасы тешекде тургъанлай, Фатиматны
тойлагъа жүрюр кюню жокъду. «Кёзюмю ауузума къапдыр-
дың»,— деди Сафар кеси кесине, келинни огъурсуз бетине
къараргъа базынмай. (Шауаланы Х.)

КЕЗЮН КЕК ЭТЕРГЕ бек тюерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни кёзюн кёк этди?

— Тынч тур, кёзюнгю кёк этерме, оллахий,— деди ол мазаллы
жаш юсуне секирирге кюрешген суубурун жашчыкъгъа. («Ком-
жол».)

КЕЗЮН КЪАРАНГЫ ЭТЕРГЕ биреуню апчытыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким,
Сёл. тил не кимни кёзюн къарангы этеди?

Алай жюзге жууукъ менме деген сауут-сабалары болгъан
атлыланы большевикле жанды болуп кетгенлери Астемир улуну
борбайларын кыйдыла, онгун къурутдула, кёзюн къарангы
этдирди. (Гуртуланы Э.)

КЕЗЮНДЕ ОГЪУ БОЛСА, УРЛУКЪ БОЛУРГЪА огъурсуз
къарарагъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни кёзюнде огъу болса, урлукъ
болду?

Сафарны хапарын эшитгенде, Мухтар кёзюнде огъу болса,
урлукъ болду. □ Андан сора Жабраил кёзюнде огъу болса,
урлукъ болуп, Залихатны къанлы жаууна санады. (Тёппеланы А.)

КЕЗЮНДЕН КЕРЮРГЕ (ТУТАРГЪА, ЖЮРЮТЮРГЕ) сюй-
ген адамыны затын тансыкълап жүрюютюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни кёзюнден нени кёреді (тутады,
жүрютеді)?

Мелехан Халиматны уллу багъыр тазын кеси кёзюнден кёрюп турлукъма деп, алып кетгенди. (Гуртуланы Б.) □ — Кёлюнг барып жүрюталлыкъ эсенг, атангы керохун жүрют. Тас этме, атангы кёзюнден тут! — деди анасы Солтанхамитге. (Шахмырзаланы С.) □ Мухаммат бу сагъатны ёлген къарындашыны кёзюнден жүрютеді.

КЕЗЮНЕ КЕКДЕН ЖУРУН КЕРЮНМЕЗГЕ биреу асыры жарсыгъандан бир затха эс бурмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни кёзюне кёкден журун кёрюнмей-
ди?

Къайгыыла башын басхандан Хафисатны кёзюне кёкден журун кёрюнмейди. □ — Эгечим, атамы, анамы айтханын этмей, эрге кетгенди деп жазгъандыла да, кёкден журун кёрюнмей турады кёзюме,— деп, студент китапны кёолунда тутса да, ичине къараялмай тура эди. («Ком. жол».)

КЕЗЮНЕ КЕРГЮЗТЮРГЕ терслиги ючюн жууапха тартыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни кёзюне кёргюзтеді?

— Ол базар танышыуларынгы кёзюнге кёргюзтюрме,— деп кёйгъанды къарындашы Зухрагъа. (Гуртуланы Э.) □ Хар этген хаталарын Маликни жашау кеси кёзюне кёргюзтюрп кёйгъанды.

КЕЗЮНЕ КЕРЮНМЕЗГЕ бир затха бек ыразы болмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
зат кимни кёзюне кёрюнмейди?

— Сен келмесенг, оюлум-тоюм да кёзюме кёрюнюрюк туююдю. (Тёппеланы С.) □ Кеси журтунг ючюн къыйналгъанынг кёзюнге кёрюнмейди. (Хубийланы О.)

КЕЗЮНЕ КЪАРАМАЗГЪА биреуге жалынчакъ болмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни кёзюне къарамайды?

Бусагъатда киши кишини кёзюне къарамайды, хар ким кесине мадар этеди.

КЕЗЮНЕ КЪАРАЯЛМАЗГЪА биреу биреуден уялгъандан анга кёрюналмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кёзюне къараялмайды?

Ётюрюк айтханы ючюн Мазан къызыны кёзюне къараялмады.

КЕЗЮНЕ ЧЕП БОЛУП ТЮШСЕ ДА УУМАЗГЪА биреуню
арну кёрюрге, бек сюерге

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кёзюне чёп болуп тюшсе да уумай-
ды?

Къарт Сюлемен жашындан туугъан кызычкыны **кёзюне чёп
болуп тюшсе да уумайды**, не этсе да кечип кёояды.

○ Жаны кирик (минчакъча) кёрюрге. Кёзюне-бурунуна сугъар-
гъа.

КЕЗЮНЕ-БАШЫНА ЖЕТДИРИРГЕ биреуню тюртдю этерге

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни кёзюне-башына жетдирди?

Солдатла бир бири бла даулаша тургъанлай, биягъы суужилик
офицер кирип келип, аланы **кёзлерине-башларына жетдирди**.

≈ Къакъды-сокъду этерге.

КЕЗЮНЕ-БУРУНУНА СУГЪАРГЪА биреуню ийнакъларгъа,
багъалы кёрюрге

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни кёзюне-бурунуна сугъады?

Къарт анам мени хар заманда да **кёзюне-бурунуна сугъады**,
тансыкълайды, ийнакълайды.

≈ Жаңы кирик (бла тенг, ин минчакъча) кёрюрге. Кёзюне чёп
болуп тюшсе да уумазгъа.

КЕЗЮНГ КЪАРА БОЛСУН ДЕМЕГЕН [адам] арну тилли,
жумушакъ [адам]

Айгъакъл.

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Жагъафар **кёзюнг къара болсун демен** адамды.

≈ Къабыргъасы жарашхан. Сары жауча (жау кирик) жагъылгъан.

КЕКГЕ, ЖЕРГЕ ЖЕТДИРМЕЗГЕ биреуню намысын кётю-
рюрге, багъларгъа, махтаргъа

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни кёкге, жерге жетдирмейди?

Сени машинагъа къондуруп: «Айлан» деп кёйсам, Базарбий-
ни **кёкге, жерге жетдирмейсе...** (*Хубийланы О.*)

КЕКГЕ СУУУРУРГЪА биреуге тырман этерге, урушургъа

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни кёкге сууурады?

Хаджат жукъну жаратмаса, келинин **кёкге сууурады**.

КЕКГЕ ЧЫГЪАРГЪА, ЖЕРГЕ ТЮШЕРГЕ 1. биреу жетмеген
жер къалмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кёкге чыгъады, жерге тюшеди?

Ийнегин излеп Налжан кёкге чыкъды, жерге тюшдю, алай
табалмады.

2. чексиз къаргъаныргъа

Мен алай этген эсем деп, Таусолтан кёкге чыгъады, жерге
тюшеди, алай анга киши да ийнанмайды.

КЕКГЕ ЧЫГЪАРЫРГЪА биреуню, не бир затны бек махтар-
гъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни, кёкге чыгъарды?

Асыры махтагъандан Айшат сабийлерин кёкге чыгъарды. □
Бир эски машина алгъанды да Исмаил, энди аны кёкге чыгъа-
рады.

КЕКДЕ, ЖЕРДЕ БОЛГЪАНЫН БИЛМЕЗГЕ сагъышлы,
шургулу болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кёкде, жерде болгъанын билмейди?

Расул кече келмей къалса, анасы кёкде, жерде болгъанын
билмейди.

КЕКДЕ ЧЫПЧЫКЪ ОЗДУРМАГЪАН [ит] огъурсуз, сакъ [ит]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ол
Сёл. тил (къарач.) къаллай итди?

Омарны ити алгъын кёкге чыпчыкъ оздурмагъан парий бол-
гъанды, энди уа къартдан кючден башын кётюреди.

КЕКДЕН ЖУЛДУЗ (КЕСЕУ) СЕРМЕГЕН [адам] жигит [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Мухамматны Малиги кёкден жулдуз сермеген жашды. □ Кёк-
ден кесеу сермеген деп аллай адамлагъа айта болурла: бир зат-
дан къоркъмайды Алим.

≈ Жаннган отдан (ёлюмден) артха турмагъан.

КЕКДЕН ТАШ ТЮШСЕ, ЖЕРГЕ ТЮШМЕЗ бек кёп

Айтым. Кёкден таш тюшсе, жерге
Сёл. тил тюшмез.

Клубха адамла кёп жыйылгъандыла: кёкден таш тюшсе, жерге
тюшмез.

КЕКДЕН ТЮШГЕНЧА (ТЮШГЕН КИБИК) билмей тур-
гъанлай

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким, не кёкден
тюшгенча жетди?

Къарангыда къайдан чыкъды эсе да, бир уллу ит, кёкден
түшгенча, аллымда сюелип тура эди.

ҚЕҚ ИЙНЕ бек аз [харакет, ырысхы]

Башчы, толт. Этим бла жюриюдю: нелляй бир
Сёл. тил зат?

Тюкенде Халимат кёк ийнеге да боялмагъан эди.

КЕЛ АШАРГЪА ёпкелерге, жюреги кыйналыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

— Юсюпге жакъ басаса дейсе. Мен аны халын билеме. Сен анга неге кѣл ашайса? Аны нек жаулайса? Не терслиги барды? — деди Шерифат. (Шауаланы М.)

КЕЛ ҚЕНГДИРИРГЕ биреуню жарсыууна къууаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Уучу ушкогун сермеп алып, кьол юсюнден терк атады, бёрю ёрге секирип, сора сойланып кыалады.—Ма ол эди санга кереклиси!—деп, Хашим кёлюн кенгдиреди. □ Чыпчык жырлайды тейри кылычха, кёл кенгдире кетген кышха. (Мусукаланы С.)

КЕЛ ЭТДИРИГЕ (ТАПДЫРЫГЪА) таукеллендирирге,
кёллендирирге

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кимге кёл этдиреди (тапдырады)?

Көпнү кѳрген акъсакъалла бушуулары болгъанлагъа кѳл
этдиредиле, жашланы хорламларына махтау саладыла. (Гадиланы И.) □ Къачхынчыла не тюрлю шыхыртдан да элгене, бир
бирге кѳл тапдырыгъа кюреше олтурушадыла. (Этезланы О.)

КЕЛҚАЛДЫ ЭТЕРГЕ ёпкелерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

— Ангыладым, Харитоша, ангыладым. Сен мени кесингикине санамайса, — деп, къатын кёлкъалды этди. (Езденланы А.)

КЕЛЮ АМАН ЭТЕРГЕ биреуню эси кетерге, жүреги кыарыусуз
этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Кәзюм-башым төгөрөк айланды, кәлюм аман этди.

КЕЛЮ БОКЪЛАНЫРГЪА кьусарыгъы келирге, ашагъаны жарашмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-ни кёлю бокъланды?

Эрттен бла бир боза ичген эдим да, андан кёлюм бокъланганды.
(Аппаланы Х.)

КЕЛЮ КЕК БЛА ТЕНГ БОЛУРГЪА кьууаныргъа, ёхтемленирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-ни кёлю кёк бла тенг болады?

Ираны жумушун этгеним сайын, кёлюм кёк бла тенг бола эди.
(Гуртуланы Э.)

КЕЛЮ КЕТЮРЮЛЮРГЕ жарыкь кёллю болургъа, кьууаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-ни кёлю кётюрюлдю?

Магомет кьарыу-кюч ала башлагъанын сезип, кёлю кётюрюлдю.
(Гуртуланы Э.)

КЕЛЮ КЮЛЮРГЕ айып этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-ни кёлю кимге кюлдю?

— Кёлюнг кюлсе да, мен сен айтханны этмедим,— деди Ибрагим шуёхуна.

КЕЛЮ ОЛТУРГЪАН [адам] сабыр [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким кьаллайды? кьаллай адамды?

— Ариу да бек адамны кёлю олтургъан тиширыуду,— дейди Асхат. (Залиханланы Ж.)

КЕЛЮ (ЖЮРЕГИ) ТОЛУРГЪА (ТАКЪЫР БОЛУРГЪА) жилиярыгъы келирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-ни кёлю (жюреги) толду (такъыр болду)?

Бюгюн, эллилеринден айырылыргъа тюшгенде, жюреги кьысылып, кёлю такъыр болду. (Толгьурланы З.) □ Даяхатны кёлю толду, болсада ёгюзлени сюрюп кетди. (Атабийланы М.) □ Кьалай эсе да Асиятны жюреги такъыр болду. (Токумаланы Ж.)

КЕЛЮ ЧЫГЪАРГЪА биреуден ёнгеленирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-ни кимден кёлю чыкьды?

Ханифадан кѣлюм чыкъды: ол кѣзюнге бир тюрлю, артынгдан башха жаншайды.

КЕЛЮН ЧЕКДЮРЮРГЕ кесин, биреуню ырахатландырырга
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил кимни кѣлюн чекдюргенди?

Элбекни мудахлыгы Исламны кѣлюн чекдюргенди.

КЕЛЮНЕ ЖЕТЕРГЕ биреуню ыразы этерге
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил кимни кѣлюне жетеди?

— Ол бериу-алыу бла аття бла анняны кѣллерине жеталырмамы?
(Гуртуланы Э.) □ — Къоркъма, биз сени кѣлюнге жетербиз.
(Этезланы О.)

КЕЛЮНЕ ТИЙМЕЗГЕ биреуню жюрегин кыйнамазгъа
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил кимни кѣлюне тиймейди?

Жангылычым, терслигим да болду мени, жоймасам да,
сатмасам да, бир инсанны кѣлюне тиймегенме. (Къулийланы Къ.)

КЕЛЮНГ УЛЛУ БОЛМАСЫН махтагъанлыкъгъа ёхтемленме
Хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким-
Сѣл. тил ни кѣлю уллу болмасын?

— Кесинги да кѣлюнг уллу болмасын ансы, быйыл къойладан
бизден уллу тѣлю алгъан жокъду. (Залиханланы Ж.)

КЕНЧЕКЛИКГЕ АЙЛАНЫРГЪА (БАРЫРГЪА) уручулукъгъа
жюрюрге

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил кенчекликге айланады (барады)?

Кенчекликге айлансанг, бир кюнде къолгъа тюшерсе. □ Кемал
бла Суфьян кенчекликге бирге барадыла.

КЕПМЕЙ КЪАЛЫРГЪА къуран бла ант этгенде, ётюрюгю
ачыкъланмай къалыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил кепмей къалды?

— Къуран бла ант этип, Тогъузакъ кепмей къалгъанды: эфен-
дини Тогъузакъны базманына миннгенин билген эдим. (Аппала-
ны Х.)

КЕПНЮ КЕРГЕН [адам] акъыллы, жашау халы билген [адам]
Аслам. айгъакъл. Ат бла, этим бла жюрюйдю: ким
Сѣл. тил къаллай адамды?

Блаев а, жыйырма жылдан кѣп къоратмаса да, кѣпню кѣрген,
кѣпню билген жигитди. (Гуртуланы Э.) □ Кѣпню керген, кѣп

КЕР ТАБАРГЪА ёлюрге

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кёр тапды?

КЕРГЕ ҚИРИГЕ (БАТАРГЪА) ёлюрге

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким кёргө кирди (батды)?

КЕРЮП БОЛМАЗГЪА биреуню, затны суймезге, жаратмаз-

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кимни, нени кёрюп болмайды?

КЕТЕНИ КЕКГЕ ЖЕТЕРГЕ биреу кесини даражасын бийикте
гүржүргө

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-ни кётени кёкге жетеди?

КЕТЕНИН ҚЪАЙЫРЫҒЪА биреу кесини даражасын бийик-
ге кётюрюрге

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кимге кётен кыйырады?

КЕҢЕНГЕ КЕТЕРГЕ эсирик болургъа

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
көтөнүгө кетеди?

КЕХТЮИ КЪАРГЪА ЧЫКЪГЪАНЛАЙ замансыз этилген,
амагъан иш

Этим бла журюйдю: не зат кѣхтюй
къаргъа чыкыгъанча болду?

132

КИР СУУУ БЛА ЖАШАГЪАН [адам] элни садакъасы бла
жашагъан [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Элни кир сууу бла жашагъан эфендини ууакъ жумушларын
толтуруучу Мустафа, гюх ура келип, гулоч таягъы бла Таужанны
къарынына хыны тюртдю. (Токумаланы Ж.)

КИРИР ЖЕР ТАПМАЗГЪА бек уялыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кирир жер тапмайды?

Уялгъандан жангы келинчик кирир жер тапмайды.

КИРИТЛИ КЮБЮР КИБИКДИ [адам] биреуню тасхасын
билдирмеген, ичги сёзюн жаймагъан [адам]

Айгъакъл., хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Ибрахим а киритли кюбюр кибик адамды.

КИРПИ КЪОРКЪУУ кьалтыратхан кьоркьуу

Аслам. башчы, толт. Этим бла жүрүйдю: кимни кирпи
Сёл. тил кьоркьуу алды?

...бетжан ташланы тюбуне кысылгъанла, кирпи кьоркьуулары
кетгендей сора.. башларын чыгардыла. (Аппаланы Х.)

КИРПИК КЪАКЪГЪЫНЧЫ терк

Болум Этим бла жүрүйдю: не кирпик
Сёл. тил кьакъгъынчы болду?

Спитак кирпик кьакъгъынчы жер бла тенг болду.

КИТАП АЧДЫРЫГЪА кьуранда, билгич китапда биреуню
кьададын окъуп билирге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил (эски) кимге, неге китап ачдыргъанды?

Жашчыкъ ауругъанда Мёлек китап ачдырды, алай ол болуш-
мады. □ Баблина Акъташда билгич кьатылагъа таш салдыра,
аланы да эрикдиргенди. Эфендилеге китап ачдырып да кёредди.
(Токумаланы Ж.)

КИШИ КЕЗЮНЕ КЪАРАУЧУ [адам] жалынчакъ [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Марзият къарыусуздан киши кёзюне къараучу адамладанды.

КИШИ КЪОЛУ БЛА ХАНС ЖЫРТХАН [адам] биреуню
кыйыны бла кесине хайыр тюшюрген [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кыаллай адамды?

Не заманда да Ахмат киши кыолу бла ханс жыр்தхан кишиди.

КИШТИГИ КЪОЯН ТУТАРГЪА ётүрүкчю болургъа

Аслам хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни киштиги кыоян тутады?

Ханифаны киштиги не заманда да кыоян тутады, бек ётүрүкчю
тиширүдү.

○ Айтханы айтхан болургъа. Айтхан сёзюне табылыргъа. Бир
сёзю эки болмазгъа.

КИШТИК (ТЮЛКЮ) КЪУЙРУГЪУ БЛА ОТ САЛГЪАНЧА
(САЛГЪАН КИБИК) аманлыкъ этип айланнганны юсюнден

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жүрүйдю: ким киштик (тюлкю)
къуйругуу бла от салгъанча (сал-
гъан кирик) этип айланады?

Ол Мёлехан деген аман кыатын, керти сен айтханча, алай
киштик къуйругуу бла от салгъанча этип айлана эсе, сиз, мени эт
жууукъларым, неге кыарап турасыз, тегерекге урчукуча айланып,
аланы жезлерин ачаргъа керекди. □ Тюлкю къуйругуу бла от
салгъанча, сёз кыозгъайса.

КИШТИКНИ ОТХА (ЭШЕКНИ БУЗГЪА) ТАРТХАНЧА
(ТАРТХАН КИБИК) бир затны этерге унамай

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким нени
киштикни отха (эшекни бузгъа)
тартханча (тартхан кирик) этеди?

... Мен Наипханны Шараугъа бир заманда да тенг этмегенме,
сен кесинги бош экеуге тыйдырмай, анга жукъ айтсакъ, киштикни
отха тартханлай эте эдинг ансы. (Толгъурланы 3.) □ Хожайгъа
ишни сагъынсанг, киштикни отха тартханча болгъанды, омакъ
кийинип, уф-чуф этип айланыргъа уа бек сюйгенди. (Хубий-
ланы О.) □ Муса, эшекни бузгъа тартханча, аякъ тиреп тохтайды
бир-бирде.

КЮЙГЕН ЮЙДЕН ЧЫКЪГЪАНЧА (ЧЫКЪГЪАН КИБИК)
жарлы адамча

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким кюйген
юйден чыкъгъанча (чыкъгъан
кирик) болду?

Хасан кюйген юйден чыкъгъан кирик, атасындан айырылгъанлы
бек жарлы болду.

КЮЛЮН КЕКГЕ СУУУРУРГЪА оздуруп зорлукъ этерге

Хапарчы
Сёл. тил

Душман битеу элни кюлюн кёкге сууурду.

Хапарчы
Сёл. тил

Жашы ючюн Алим кюл-кёмюр ашарыкды.

Башчы, толт.
Сёл. тил

— Мени **кюмюшчюню тауруху** эрикдиргенди, манга тюзюн айт,— деп Сюлемен къарындашына жютю къарады. □ Ийнанма Сейпуллахха, ол кюн сайын санга **кюмюшчюню таурухун** айтады.

Хапарчы
Сёл. тил

Бир элде жети къарындаш жашап болгъандыла. Была кеслеринден онгсузлагъа бир да кюн бермегендиле. (Улакъланы 3.)

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Батырбийни сабийлери кюн кёрмедиле аналары ёлгенден бери. □ Сабий юде ёсгенлени кёбюсю, артада да кюн кёрмей, кёп кыйналадыла.

Аслам. хапарчы
Сәл. тил

Къонакъларыбыз бизге **кюн туудурдула**, ала кетгенден сора да биз кѣнге дери кѣууанып турдукъ. □ Иги адам кѣайры барса да, **кюн туудурады**.

Айгъакъл.
Сѣл. тил

Алий кьарт да, кьарыгусуз да болгъанды, кысхасын айтханда, кьабар кьабыны тауусулгъан адамды. □ Хуна жанында санауу тауусулгъан бир кьарт сюеледи.

Болум
Сёл. т

Фатимат апчыгъандан кябырдан кюпхан кирик болгъанды.

КЪАБЫРГЪАСЫ ЖАРАШХАН [адам] ариу тилли, жумушакъ [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Алий ким бла да **къабыргъасы жарашхан**, адепли адамды.
(«*Минги Тау*») **Къабыргъасы жарашхан** адам къайда да кесине
жол табады.

КЪАБЫРГЪАСЫН БЕРМЕЗГЕ жарашыусуз болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимге къабыргъасын бермейди?

Таусолтан кишиге **къабыргъасын бермейди**, къуру да сылтау
излеп, туююшуп турлугъу келеди. □ **Къабыргъасын бермей**, юйде-
дегилерин къыйнагъан адамла кепдюле.

≈ Ёлюр [ёре] отлары жанмазгъа. Суулары сюзюлмезге.

КЪАБЫРГЪАСЫНДАН ЖАРЫКЪ УРУРГЪА жарлы болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла, этим бла
Сёл. тил жүрюйдю: кимни къабыргъасындан
жарыкъ урады?

Муру жилиги жауду, Жамалны уа **къабыргъасындан жарыкъ**
урады.

КЪАБЫРНЫ БАШЫНДАН КЪАРАП ТУРГЪАН [адам] къарт,
кёп жашагъан [адам]

Айгъакъл. Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Айша **къабырны башындан къарап тургъан** къарт болгъанлыкъ-
гъа, алыкъа эслиди.

КЪАДАУ ТАШ бир затны бёкем, магъаналы кесеги

Аслам. толт., хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
Сёл. тил кимни къадау ташыды? Не неин
къадау ташыды?

— «Къарачайны **къадау ташы**» деп да нек айтхандыла? Бу
миллетни да болур бир ишаны,— деди Павел Емельянович.
(*Байчораланы М.*) □ Адетлерибиз миллетибизни **къадау ташыды**.

КЪАДЫР КЪЫЛЫКЪЛЫ [адам] огъурсуз, жагъынлы [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Тока **къадыр къылыкълы** адамды: жагъыны бир тутса, терк
аязмайды.

КЪАДЫРЫНА МИНЕРГЕ биреуню жагъыны тутаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къадырына мингенди?

Эртте заманда бизни элде оюнчу адам бар эди. Оюнчу болгъанлыкъгъа уа, къадырына минсе уа, аллах сакъласын, анга сёз айтып онг болмагъанды. (*Шауаланы Х.*)

КЪАНАТ БИТЕРГЕ къууаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: кимге къанат битди?

Энди атасы къошха кетгенли къанат битгенди да, бир кечени тойдан, бир тутушдан-оюндан къалыр амалы жокъду. (*Хубийланы О.*) □ Юйде Мажыу мал кессе, аны бирси къарындашлары, отха-суугъа къармашып, къанат битип айланыр эдиле. («Ком. жол».)

КЪАНАТЛАРЫ КЪАТАРГЪА адам уллу болургъа, къарыу алыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрюйдю: кимни къанатлары къатханды?

Сабийлени къанатлары къатханды, энди алагъа тынгысыз туюлма. □ Къанатлары къатхан сабийле кеслерин кечиндирирча болгъандыла. □ Къайтып келирмеми, къанатым къатхан жерлени кёрюрмеми? (*Гуляланы Б.*)

КЪАЗ-КЪАЗ БАСДЫРЫРГЪА биреу биреуге айтханын этдирирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким кимни къаз-къаз басдыртады?

— Этмеймеми дейсе, э жаш, къаз-къаз басдырма мен сени, этмей да бир кёр,— деп жаныды Салима.

КЪАЗАН СЮТГЕ ЧИЧХАН ТЮШГЕНЧА (ТЮШГЕН КИБИК) аз затдан иш кырты болгъанча

Болум
Сёл. тил

Этим бла, ат бла жүрюйдю: къазан сютге чичхан тюшген (тюшген кирик) не кырты болду?

— Оу кюнюм, къазан сютге чичхан тюшгенча, ишим къалай кырты болду,— деп жилий эди Ханифа.

КЪАЗИИ (АДАМ) КЪАНЫ БОЛУРГЪА бир затны багъасы уллугъа кётюрюлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не къазий (адам) къаны болгъанды?

Урушну заманында туз къазий къаны болгъанды. □ Бусатда не зат да адам къаны болуп къалгъанды. □ — Анга уа алыр эдик, алай мирзеу кётюрюлюп адам къаны боллукъду,— деди Таужан. (*Хубийланы О.*)

ҚАЗЫҚЪ (ҚАМИЧИ) ОЙНАТЫРҒА (ОЮН ЭТДИРИРГЕ)
урушурҒа, тюерге.

Аслам. хапарчы Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил қаллай оюн этеди? ким қалай
 туююшеди?

...Бу ёзенни юсюнде эртте кеп қазықъ ойнағанды. (Залихан-
ланы Ж.) Ма бу қамичи сени сыртыңда ойнар, кесняғи тай
тутмасанғ. (Әбзеланы Х.)

ҚАЙИШ ТАУУШ ЭТДИРИРГЕ биреуню таууш этдирип,
жалаң этин тюерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни қайиш таууш этдирди?

Тобугъу бла бир-эки жетдирип, жыяқъға ма былай урадыла
деп, эки жыяғына уруп, қайиш таууш этдирди. (Шауаланы М.)

ҚАҚЪДЫ-СОҚЪДУ ЭТЕРГЕ биреуню тюртдюм этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни қақъды-соқъду этди?

Жашла Сафарны тегерегинден алып, қақъды-соқъду этдиле. □
Халимат келинине қақъды-соқъду этип, бурулуп, юйюне кирди.

ҚАЛА БУЗУП КЕЛГЕНЧА (КЕЛГЕН ҚИБИК) бир уллу иш
тындырғанча

Болум Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил (қъарач.) қала бузуп келгенча махтанды?

Бахчаны бир кесек чағалағаны ючюн Зухра қала бузуп
келгенча, мен бючюн кеп ишлегенме деп махтанды.

ҚАЛАСЫ ОЮЛУРҒА 1. биреуню иши кырты болурҒа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни қаласы оюлду?

Узеирни қаласы оюлғанды: билмей турғанлай, ревизор
келип, тюкенин жапханды.

2. биреуню базынған адамы ёлюрге

Далхат атам-атам деп тура эди, энди қаласы оюлду.

ҚАЛИЯР ҚАЗАРҒА қыйналып жашарҒа

Аслам. хапарчы, болум Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил қалияр қазады?

Зейтун бир игилик кёрмегенди, қалияр қазды битеу
жашауун. □ — Қалияр қазып жашадым, аны ючюн кишиге
кёлқалды этмедим, — деди Минат ахлуларына.

ҚАЛЫУБАЛАДАН (ҚАЛИПЕЛЯДАН — қъарач.) ҚАЛ-
ГЪАН [зат] эртте заманладан қалған, эски [зат]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: не кяллай
затды?

Ала [ууучлаучула] тау элде, палахны кяйсы жанындан
келлигин билмей, кялыубаладан бери кялган эрликни, ариу-
лукьну белгиси болуп келген таулагъа «жаханим» дей эдиле.
(Гуляланы Б.) □ Окъуучуланы кёзлерине ..., кёзлери кёкден
түшгөн гоккалча, жана кялиупелядан кялган ариу тиши-
рыулары, Арабстанны акъжал ажирлери кёрюнедиле. (Байчора-
ланы М.)

КЪАН БАГЪАСЫ БЕРИРГЕ бир зат ючюн кёп ачка тёлерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
не затха кяан багъасы бергенди?

Бююн базарда бош затчыклагъа кяан багъасы бергенме да,
жарсып турама. □ — Уой, уллу Аллахым! Кяабартыдан кяан
багъасы берип алып келген алтын таначыгъымы ёлтюрюп тура-
дыла,— дейди Зекерия. (Гуртуланы Э.)

КЪАН ДЫГАЛАСХА КЪАЛЫРГЪА амалсыз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кяан дыгаласха кяалды?

Ауруу кысханда саусуз кяан дыгаласха кяалды.

КЪАН БЛА ИРИННИ КЪАТЫШДЫРЫРГЪА адамланы бир
бирине юсгюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кяан бла иринни кяатышдырады?

Алимге бир тюрт сёз айтсанг, кяан бла иринни кяатышдырады,
битеу этген игиликлеринги унутуп, бирлени юсюнге юсгюртмей
кёймейды.

КЪАН ЖАУАРГЪА биреуге уллу кыйынлыкъ жетерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ге кяан жауады?

— Омар, юйдемисе, кяан жаугъанды биягъы бизге!— деди ол,
жилямсырап.

КЪАН ЖАУДУРУРГЪА биреуге уллу хата этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге кяан жаудурады?

— Аланла, тыныгъыз, кяан жаудурасыз!— деди ол биягъы
кёркьютхан. (Тёппеланы А.)

КЪАН КИРИРГЕ адам кяаруу алыргъа, семирп башларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ге кяан киргенди?

Валерийге кѡан киргенди, жарасын хорлап башлагъанды.
(Тѣппеланы А.)

КѡАН КѡАЗАУАТ ЭТЕРГЕ кѡадалып кюреширге (ишни
этерге)

Аслам. айгъакъл.
Сѣл. тил

Ат бла, сыфат бла жюрюйдю: ким
этеди кѡан кѡазауат?

Жаууун жаугъунчу, картофну кѡазып бошайыкъ деп, кѡан
кѡазауат этдик. □ Таусо малларын сояргъа кѡан кѡазауат этип
кюрешеди. (Толгъурланы З.)

КѡАН КѡАЙНАТХАН [заман] адамны жаш, кѡарыулу заманы
Аслам. айгъакъл., хапарчы Ат бла, этим бла жюрюйдю: ким-
Сѣл. тил ни кѡаллай заманыды?

Харунну кѡан кѡайнатхан заманы болса эди, бусагъатда юйге
кишиге сѣз айтдырмай кирир эдинг. (Шауаланы Х.)

КѡАН УСТА бек уста, закий [адам]

Аслам. башчы, толт.
Эски

Ат бла этим бла жюрюйдю: ким
кѡаллай адамды? Ким кѡаллайды?

Таулула уа кѡайда да биринчидиле! Алимле, инженерле,
врачла. Орусча кѡан уста биледиле. (Тѣппеланы А.)

КѡАН ЧЕРИУ жасакъ жыйыучу аскер

Аслам. башчы, толт.
Сѣл. тил.

Ат бла, сыфат бла жюрюйдю: ким
келди? Кѡан чериу. Хан ким бла
келди? Кѡан чериу бла.

Биягъы кѡан чериу келди да, элни адамларын жарсытып
кетди. □ Алайлайынлай эбизе бий кѡан чериую бла келгенди да,
жасакъ жыйып башлагъанды. (Таумурзаланы Д.)

КѡАНЛЫ ЖАУ ёмюрлюк, арталлыда келишмезлик жаула

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
келди? Кѡанлы жау. Кимни кѡолун-
дан жоюлду? Кѡанлы жауну.

Азрет, мени кѡанлы жауум, бир-эки жыл болады шахардан
кетип тургъанлы. □ Жигитликни юлгюсюн кѣргюзте, 1919 жылда
Холамханланы Зулкъарний кѡанлы жауланы кѡолундан жоюл-
гъанды. (Къудайланы Х.)

КѡАННЫ КѡАН БЛА ЖУУАРГЪА аманлыкъны кюйсюзлюк
бла кѡайтарыгъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
кѡанны кѡан бла жууады?

Нарт сѣзге бир кесек чюйре келе эсе да, биз тѣлю кѡанны
кѡан бла жуугъанбыз. («Минги Тау».)

КЪАНИГА БОЯЛЫРГЪА адам ёлтюрюрге

Хапарчы
Сёл. тил

«Мени кьолларым сени кьанынга боялмады эсе, мени ючюн жууукълагъа уялыргъа тюшмеди эсе, манга не да этсинле», — деди ичинден Зухра Жашуевна. *(Шауаланы М.)*

КЪАНЫ КЪАРТЫҚЫҒА СЫЙЫНМАЗҒА кыты ачыула-
нырғыа

Хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
ни кимге, неге къаны сыйынмайды?

Владимирни кѣргенимде, кыаным кыартыкыгъа сыйынмады — ачыу эсиртди, жарами унутдум. (Текуланы Ж.)

КЪАПЛАН ЖЮРЕКЛИ [адам] жигит [адам]

Айгъакыл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким кыяллай адамды?

Таусолтанны улуу жашы Сарыбий кыялдан жорекли, кишиден кыркымагъан, жаудан арты турмагъан адам болгъанды, аны юсюнден кыртла шендю да кеп хапарла айтадыла.

КЪАПХАННГА ТЮШЕРГЕ кыйынлыкыгъа тюшерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Жаш, билмей тургъанлай, къайдан чыкъды эсе да жолгъа, къапханнга тышдю да кълды.

(1) Эркин сөз тутуш бла кыатышдырмазгъа: чичхан кыапханнга тыюлду.

КЪАПХЫН КЪАЗАН ЭТЕРГЕ урлагъанларын ашап жашаргъа

Аслам. хапарчы, болум
Сёл. тил

Алийни жашлары бир жерде да ишлемей, кыпхын кызан этедиле, ма алайды иш. □ Кесини маллары ыстуатха сыйынмай тургъанлай, кече башха сюрюуледен мал урлатып, кыпхын кызан этип тургъандыла. (Аппаланы Х.)

КЪАПЧЫҚЪҒА СОМ АТХАНЛАЙ (АТХАН ҚИБИК) уялы
орунға ғытче, аз зат салынғаныны юсюнден айтылады

Болум Этим бла жюрюйдю: к'япчыкыгъа
Сёл. тил сом атханлай не болады?

Қыапчыкығыа сом атханлай болады бу тон манга. («Ком жол».)

КЪАРА ЖЮРЕКЛИ (НИЕТЛИ) [адам] адамлагъа харамлыгъы болгъан [адам].

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү; ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Тиши ышаргъанлыкъгъа, Тамара къара жүрекли адамды. □
Къара ниетли деп ма харамлыгъы болгъан адамлагъа айтады-
ла. □ **Къара ниетли** адамгъа бир да ышанма.

КЪАРА ИШЧИ къыйын иште, малда, жерде урунган адам
Аслам. башчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю:
Сёл. тил къыйын иште ким ишлейди? Къара
ишчи.

Къурулушта **къара ишчиле** бла бирге устала керекдиле:
трактористле, механикле, таш устала, электрикле. (*Залихан-
ланы Ж.*)

КЪАРА ҚИЕРГЕ бушуу этерге (ёлген адамны намысын
жүрюте, къара быстыр кьерге, эр киши сакъал-мыйыкъ жүлю-
мезге д. а. к.)

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил ким ючюн къара киеди?

Урушдан келген огъурсуз хапарладан сора кёпле **къара кий-
диле**. (*Шауаланы Х.*) □ Кесим тилеп айтама, мени **къарамы кий-
ип** кюрешме. (*Шауаланы М.*) □ Жансохлары Къаракент аягъын-
да жашай эдиле, къарындашларына **къара кийип**. (*КъНТ.*)

КЪАРА ҚИШИ (ХАЛҚЪ) кеси къыйыны бла жашагъан, элли
адам, халкъ.

Аслам. башчы, толт. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: къа-
Сёл. тил ра киши (халкъ) къалай жашайды?

Атам кеси къыйыны бла жашагъан бир **къара киши** эди.
(*Шауаланы Х.*) □ **Къара халкъ** бла бийлени ортасында башха-
лыкъ азды. Энди тенглик келди. (*Таумурзаланы Д.*) □ Не
замаңда да къыйын ишни этген **къара киши** болгъанды.

КЪАРА (ТЕШИКЛИ) ТАШХА ТАГЪАРГЪА биреуню бедишлик
этерге, башын айыпдан кётюртмезге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни къара (тешикли) ташха
такъды?

Терслиги болгъанны да ачыкълагъынчы, Асланны элли адам-
лары **къара ташха такъдыла**. □ Аминатны аман бетли этебиз деп,
сүймегенлери **тешикли ташха такъгъандыла**.

КЪАРА ТУУАР ҚИРИ (БОГЪУ) БАСМАГЪАН [адам] алыкъа
къыйынлыкъ сынамагъан [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

— Сен алыкъа **къара тууар кири басмагъан** жашса, сабыр
бол,— деп тохтатды Солтанчы къарт. □ Къой, тамата, кюлдюрме.
Аланы, бийик билими болгъанланы, асламы, сен манга айтычулай,
къара тууар богъу басмагъан курсабайчыкъладыла. (*Гуртуланы Э.*)

КЪАРА ТЫНГЫЛАУНУ БАСАРГЪА (ИЕРГЕ) жууап этмезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къара тынгылауну басады (иеди)?

Эльдар къара тынгылауну басады, ким урушса да, бир заманда бурулуп жууап этмейди кишиге. □ Жамычы кийгенлени бирлери, Сарбийни сёзюн эшитмегенча этип, къара тынгылауну ийди. □ Сахай къара тынгылауну басып, эрнин да бнягыча къапханлай, жеринден тепмей къалды. (Бабаланы С.)

КЪАРАМЫ КЪАР ЖАУДУРГЪАН [адам] огъурсуз, хыны [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил (къарач.)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

Сизге менича, шекер гырт болуп, эрий тургъан ана керек туйюлдю. Къарамы къар жаудургъан ана керек эди, мен сизни асыры башыма миндиреме. (Хубийланы О.)
≈ Бугъоудан ычхынган итча

КЪАРАНЧХАСЫНА КЪАРС КЪАГЪАРГЪА биреуню не айтханын да арсарсыз этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни къаранчхасына къарс къа-
гъады?

— Стражниклеринг а сенден да къоркъакъдыла. Ала жаланда сени къаранчханга къарс къагъадыла. (Боташланы И.) □ Мени да салыр эдиле къуллукъгъа, хар кимни къаранчхасына къарс къагъып айлансам,— деп кюлдю Олий.

КЪАРАП КЪАРАГЪЫНЧЫ терк

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким ишни
къалай этеди?

Зухра юй ишлени къарап къарагъынчы этеди.

КЪАРАТОН ХАННГА ЖАШ (УЛАН) ТУУГЪАНЛАЙ бек кыууаныуну юсюнден

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким къаратон
ханнга жаш (улан) туугъанлай
кыууанды?

Жашы аскерден келгенде Ханафий къаратон ханнга жаш туугъанлай этди. □ Не кыууанасыз, къаратон ханнга улан туугъанлай?— деп сорду Сафар жашлагъа.

КЪАРГЪА КЪАБАР ЭТИ БОЛМАГЪАН [адам, мал] бек арыкъ [адам, мал]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды? Не малды?

Сюрююню ичинде къаргъа къабар эти болгъан мал жокъду.

ҚЪАРДА ЫЗ ҚЪОЙМАГЪАН [адам] хыйлачы [адам]

Айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Исмаил кърда ыз кърмагъан, хыйлачы адамды.

ҚЪАРНЫ АРТЫНА (ИЧИНЕ) ҚЪАТХАН (БАТХАН) [адам]
арыкъ, ёлюрге жетген [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Азрет ауругъанлы кърны артына къртханды. □ Кърны
ичине батхан, бир кърыусуз кишичик орамда садакъа жыйып
айланады.

ҚЪАРНЫ БЛА ҚЪАН САЛГЪАН [адам] ашха-суугъа тѣзюм-
люгю болмагъан, жут [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Кърны бла къран салгъан адам бир заманда да кишиге ыспас
этдирмегенди.

ҚЪАРНЫ ТОЙСА ДА, КЕЗЮ ТОЙМАГЪАН [адам] ырысхысы
бола тургъанлай жутлукъ этген [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Не кѣп ахчасы бар эсе да, Жамал кърны тойса да, кѣзю
тоймагъан бир адамды.

ҚЪАРНЫ ТОҚЪ, ҚЪАЙГЪЫСЫ ЖОҚЪ [адам] кереклисін
тапхан, кърыйынлыгъы болмагъан [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Солтан кърны токъ, кърыйгъысы жокъ кишиди.

ҚЪАРТ ЕГЮЗНЮ БАРАЗАГЪА ТАРТХАНЛАЙ (СИБИРТ-
ГИГЕ ЖЕКГЕНЛЕЙ) жыл санына, жашаууна келишмеген иш
этгенни юсюнден айтылады

Аслам. болум

Этим бла жүрюйдю: ким кърт

Сёл. тил (*масхара*)

егюзню баразагъа тартханлай
(сибиртгиге жекгенлей) этеди?

— Рамазан окъусун, мен а, кърт егюзню баразагъа тартхан-
лай, не этеме,— деп кърду Жансох. (*Тѣппеланы А.*) □ Кърт
егюзню сибиртгиге жекгенлей, аммагъыз ишлемесе, адамыгъыз
жокъмуду?— деп тырман этди Хабибат кърызлагъа.

ҚЪАРТ ДА, ЖАШ ДА уллу, гитче, бары да

Аслам. башчы

Этим бла жүрюйдю: кимле ишлей-

Сёл. тил

диле (барадыла, келедиле)?

Совхозда кѡарт да, жаш да кѡалмай ишлеген этедиле. □ Жыйылыугѡа кѡартны да, жашны да чакѡырдыла.

КѡАРТЛА БЛА БАШ, ЖАШЛА БЛА АЯКЪ (КАКА) АША-ГЪАН [адам] кѡартха, жашха да сѡзю бирча жарашхан, акѡыллы [адам]

Аслам. айгѡакъл.
Сѡл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кѡаллай адамды?

Исмаил ѡмюриюнде кишиден айып алмагѡанды: ол кѡартла бла баш, жашла бла аякѡ ашагѡан кишиледен бириди. □ Кѡартла бла баш, жашла бла кака ашагѡан адамла аз болгѡандыла.

КѡАРТХА — КѡАРТ, ЖАШХА — ЖАШ БОЛГЪАН [адам] кѡартла бла, жашла бла да жарашхан [адам]

Айгѡакъл.
Сѡл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кѡаллай адамды?

Хамзат кѡартха — кѡарт, жашха — жаш болгѡан адамды.

КѡАРЫН ЖАЛ адамны ашагѡаны ючюн ишлетген келишим

Аслам. толт.
Сѡл. тил (эски)

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кимни кѡарын жалгѡа алгѡанды, бергенди?

Муратны ишленмеклик бла чыныкѡдырыр ючюн, сюд бла келип, ѡмюрилюкге Дударкѡалагѡа кѡарын жалгѡа берген эдиле. (Байчораланы М.)

КѡАРЫНДАШ КѡАБЫР урушда ѡлген солдатла асыралгѡан умлу кѡабыр

Аслам. толт., болум
Китап тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жюриюдю: кимни кѡарындаш кѡабыры? Ким кѡайда асыралгѡанды?

Паркда кѡарындаш кѡабырны плитасында папаны аты да жазылгѡанды. (Гуртуланы Э.) □ Кѡарындаш кѡабырда кѡп жигит жашла жатадыла.

КѡАТЕЛИ КѡУРТ КИРГЕНЧА (КИРГЕН КИБИК) бир жерде тохтамай, тынчлыкѡ тапмай айланган адамны юсюнден

Аслам. болум
Сѡл. тил (масхара)

Этим бла жюриюдю: ким кѡатели кѡурт киргенча (кирген кибик) айланады?

Гонай, кѡатели кѡурт киргенча, эл тюбюнде иши-кючю болмай айланады.

КѡАТЫ ЖЮРЕКЛИ [адам] жазыкѡсыныуу болмагѡан, огѡурсуз [адам]

Аслам. айгѡакъл.
Сѡл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кѡаллай адамды?

Зуберт кѡаты жүрекли адамды.

КЪАТЫН (ХАНАУ) ХАПАР ётюрюк хапар

Башчы, толт.

Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: не жайылды,
айтылды, этилди? Нени сүймейме?
Неге тынгыламайма?

Къатын хапар терк жайылады. □ — Мен къатын хапаргъа тынгыларгъа сүймейме,— деп, жаш туруп кетди. □ Къатын хапарны ызын тапхан къыйынды. □ Ханау хапарла эрикдиргендиле.

КЪАТЫНА КЪОЙМАЗГЪА бир затны этерге унамазгъа

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни, нени къатына къоймайды?

Аны ангылагъан къыйынды. Бу озгъан жаз кёп кюрешгенме мен анга, колхозну хапарын да айтып, къатына да къоймагъанды. (Токумаланы Ж.)

КЪАТЫНЛАДАН ГЮТТЮ УРЛАГЪАНЧА (УРЛАГЪАН КИБИК) ууакъ уручулукъ этгенча

Болум

Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким
къатынладан гюттю урлагъанча
этеди?

Къатынладан гюттю урлагъанча, аман тюкенчиле адамланы шайларын къалай ала болурла?

КЪАТЫНЫНЫ ЭТЕК ТЮБЮНЕ БУГЪАРГЪА (КИРИРГЕ) кюркъакълыкъ этерге [эр кишини юсюнден]

Аслам. хапарчы

Сёл. тил (масхара)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: къа-
тыныны этек тюбюне ким бугъады?

Ётгюрлюк этерик жерде бир-бир кишиле къатынларыны этек тюплерине бугъадыла. □ — Не да болсун, къатынынгы этек тюбюне кирип тур, ансы бир жигитлик этер эдинг,— деп масхара этди Алий Хызырны.

КЪАУКЪАЛАКЪ ЭТЕРГЕ биреу ишлемей кюнюн кетерирге

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаукъалакъ этеди?

— Эл тюбюнде къаукъалакъ этеди, барып юйюнде бир затха жарамайды,— деп Ахмат Махтини сёкдю □ Къаукъалакъ этип айланган болмаса, бир тюк чакълы хайырлары жокъду шёндю бир-бир жашланы.

КЪАШ САЛАМА ДЕП, КЁЗ ЧЫГЪАРЫРГЪА биреу игилик этеме деп, аманлыкъ этерге

Аслам. хапарчы

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаш салама деп, кёз чыгъарды?

Суфьян къаш салама деп, кёз чыгъарды.

КЪАШЛАРЫН ТЮЕРГЕ (ТЮЙОМЧЕК ЭТЕРГЕ) ачыулань-
гъа, онгсунмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимге къашларын тюеди (түйюмчек
этеди)?

Инал келгенлеге къаш түйю, жаратмай къарады. (Токума-
ланы Ж.) □ — Бугъунчакъ ойнай турма да, жазылгъанны толусу
бла ары окъуй эсенг окъу, — деп къашларын түйюмчек этип,
бурунуна узалды [Биймурза] (Аппаланы Х.)

КЪАШЫ-БАШЫ ЖАРЫРГЪА къууаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю:
къашы-башы кимни жарыды?

Анасын кёргенде, саусуз сабийни къашы-башы жарыды.

КЪАШЫНА САЛЫРГЪА (ЖЕТДИРИРГЕ) 1. биреуге ишни
тапсыз тюшюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къашына салды?

Бу жол а Сейпуллах Иналны къашына салды. □ Ол юйюню
къарыусуз тургъанын билип, жалчыгъын алып кетерге алланып
эди. Қъандур а, аллында башларгъа сёз берип тургъанлай,
болжалы жетген кюн унамай, Темуркъаны къашына салып къой-
гъанды. (Аппаланы Х.)

2. биреуню озаргъа, хорларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къашына салды?

— Айып этме, къарындашчыгъым, иште уа алыкъын кёплени
къашларына саллыкъма, — деп махтаннгандан да бек кесине баз-
гъанын танытды къартчыкъ. (Хубийланы О.)

КЪАШЫКЪ БЛА КЪАПДЫРЫП (АШАТЫП), САБЫ (ЧЕЛЕК)
БЛА [АШАГЪАНЫН] КЪУСДУРУРГЪА биреу биреуге этген
ахшылыгъындан эсе хатасы озаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къашыкъ бла къапдырып (ашатып),
сабы (челек) бла [ашагъанын]
къусдурады?

Амин къашыкъ бла къапдырып, сабы бла къусдурады. □
— Мен къашыкъ бла ашатып, челек бла къусдурурма сени, — деп
жаныйды биреу нёгерин.

КЪОБУЗ БЛА КЪАРС ЖАРАШХАНЧА (ЖАРАШХАН
КИБИК) жарашып, мамыр халда [жашаргъа, турургъа]

Аслам. болум
Сёл. тил (къарач.)

Этим бла жүрюйдю: кимле къобуз
бла къарс жарашханча (жарашхан
кибик) жашайдыла?

Аланы аралары къобуз бла къарс жарашханча алайды.

КЪОЗ БАЙРАКЪ (БЕРК) киеу жёнгер кызыны юйюне элтген «байракъ» [ууакъ керекле, харакетле бла жасалгъан].

Аслам. толт., башчы
Сёл. тил

Этим, сыфат бла жүрүйдю: кыаллай
къоз бёркдю? Къоз бёркню не
этедиле?

Къоз байракъ тор атлыны къолундады. (Кациланы Х.) □ **Къоз байракъны** биринчи атлы элтеди. □ **Къоз бёркню** алда келгеннге Ханий берирге керек эди.

КЪОЗ КЪАПХА ЖЫЯРГЪА биреуню кыаты низамгъа салыргъа, къоркъутургъа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, сыфат бла жүрүйдю: ким
кимни къоз къапха жыяды?

Мырзабек старшина болгъанда, ол жарлыланы **къоз къапха** жыйдыра эди. (Гуртуланы Б.) Сафар аллайланы мычымайын **къоз къапха жыяр**. (Толгъурланы З.)

КЪОЙ АУУЗУНДАН ЧЁП ЮЗМЕГЕН [адам] тынч, жарашыулу [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кыаллай адамды?

— Ай харип, **къой ауузундан чёп юзмеген** Басият, ажымлы ёлюп кыалдынг да!— деди Исхакъ. (Гуртуланы Б.)

КЪОЙ ТЕРИГЕ КИРИП биреу кесин ариу кёргюзтүп, керти бетин жашырып

Аслам. болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким кый
териге кирип айланады, жашайды?

— ... Машина толу бир алманы Ростовха баришге иерге биле эдинг да? Сен **кый териге кирип** айланганлыкъгъа, бёрю болгъанынгы мен билмей турганма... Кече совхозну алмасын юйюнге ташыргъа санга ким кыагъыт бергенди?— деп [Базарбийге] кыычырды. (Хубийланы О.)

≈ Кыйдан жууаш кёрюнюп.

КЪОЙ ОДАЛГЪА СИНГНГЕНЧА (СИНГНГЕН КИБИК)
[жашаргъа] зауукълукъгъа батханча

Аслам. болум
Сёл. тил (къарач.)

Этим бла жүрүйдю: ким кый
одалгъа сингнгенча (сингнген
кибик) болду?

Кый одалгъа сингнгенча, батханды жаш зауукъ жашаугъа.

КЪОЙДАН ЖУУАШ КЕРЮНЮП биреу кесин ариу кёргюзтүп, керти бетин жашырып

Аслам. болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким кыйдан
жууаш кёрюнюп турады?

Камия тюз айтады, палах кьайдан келлигин билмейсе, бир кьауумла, кьойдан жууаш кёрюнюп тургъанлай, улуй да биледиле. (Толгъурланы З.)

КЪОЙЛА БЫТТЫМ ЭТГЕНЧА (ЭТГЕН КИБИК) кёп адам бир жерге басыннганны юсюнден

Аслам. болум

Этим бла жүрюйдю: кьойла быттым

Сёл. тил

этгенча (этген кирик) кимле басыннгандыла?

— Кьойла быттым этгенлей, не жыйылгъансыз?— деп сорду председатель колхозчуладан.

КЪОЙЛА ТУЗ БУРУННГА БАСЫННГАНЧА (БАСЫННГАН КИБИК) адамла бир жерге басыннганны юсюнден

Аслам. болум

Этим бла жүрюйдю: кьойла туз

Сёл. тил (къарач.)

бурунга басыннганча (басыннган кирик) кимле жыйылгъандыла?

Кьойла туз бурунга басыннганча, солдатла эшик юсюне басыннгандыла. (Аппаланы Х.)

КЪОЙНУНА ОТ (ЖИЛТИН) ТЮШГЕНЧА БОЛУРГЪА дьгалас этерге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къойнуна от (жилтин) тюшгенча болду?

Акъылы алай болуп тургъанлай, Магардан быллай сёзле эшитгенде, башхасы болмай, **къойнуна жилтин тюшгенча болду.** (Байчораланы М.) □ Эсине келгенни этмесе, Рашид **къойнуна от тюшгенча болады.**

КЪОЙНУ-КЪОЛТУГЪУ БЛА [барыргъа, жүрюйдю] саугъа, харакет, хайыр алып [келирге]

Болум

Ат бла, алмаш бла келирге: ким

Сёл. тил

къалай келди?

Къуру **къойну-къолтугъу** бла келгенни Ханий онгсунмаучуду.

КЪОЛ АЯЗ ТЕНГЛИ (ЧАКЪЛЫ) БИР бек гитче

Аслам. болум

Ат бла жүрюйдю: не къол аяз

Сёл. тил

тенгли (чакълы бир) барды?

Хасис чыгъарып **къол аяз тенгли бир** китапчыккыны кёргюзтдю да: «Ма, бу Пушкинни томчугъуду»,— деди. □ **Къол аяз чакълы бир** гюттюню садакъачы итге атды. □ **Къол аяз чакълы гитче**, орулгъан сабанлада сенгирчгеле бир бирине ал бермей сызгырадыла. (Аппаланы Х.)

КЪОЛ АЯЗДА ЁСДЮРЮРГЕ (ЖЮРЮТЮРГЕ, ТУТАРГЪА) биреуню сыйлы кёрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни кьол аязда ёсдюреди (жүрү-
теди, тутады)?

Ёксюз сабийчиклени кьарт кьатын кьол аязда ёсдюреди. □
Чапаевни дивизиясыны аскерчилери Василий Ивановични кьол
аязларында жүрютгендиле. (*Гыттыулары М.*) Анасын Азрет кьол
аязында тутханды. □ Ол ариу кыз мени болса, кьол аязымда
жүрютюр эдим.

КЪОЛ АЙЫРЫРГЪА ишни тауусургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
неден кьол айырды?

Бахчабызны чагасын бошاپ, кьол айырдыкь андап да, энди
бир кесек заманны солурукьбуз.

КЪОЛ (СУУУКЪ КЪОЛ) ЖЕТДИРИГЕ (УЗАТЫРГЪА)
1. урларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
неге кьол (сууукь кьол) жетдиреди?

Юйледен хапчук, мал урлайдыла, сора ара мюлкню
ырысхысына да кьол узатадыла. □ — Кьол жетдиреди жашынг,
тыйгъан эт, ансы милициягъа айтыркьма,— деди Халимат
кьонцусуна. □ — Бу семиз кьойгъа кьол жетдирип кьойгъан
кьалай иги эди,— деди жаш негерлерине. □ Алий Занкишиев, ара
ырысхыгъа сугъанакьлыкь этип, сууукь кьол жетдирирге
жорешгенлени терк эслейди эм жолларын кеседи. (*«Минги Тау»*.)

2. ишни ишлей-ишлей турургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
ишге кьол жетдиреди?

— Ма, Соня, бахчаларынг жукъа туююдюле, ол беш ёсюмню
бирине, эскисине кьол жетдирсегиз да, бир гектарда 80—90 минг
тамыр кьаллыкьды,— деди агроном. (*Гочияланы Ж.*) Кьол
жетдирип турсанг, бахчада ханс аз болады.

3. биреуню тюерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге кьол жетдиреди?

Махти адамгъа кьол жетдириучюдю, аны бла даулаша турма.

КЪОЛ (СУУУКЪ КЪОЛ) ЖЕТЕРГЕ урданыргъа [мал,
харакет]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: неге
кьол (сууукь кьол) жетгенди?

— Уой, нек кьайтдынг, жылкьычы жашым, нек жилийса?
Сууукь кьолму жетгенди жылкьы сюрюуге?— деп сорду Теклес-
хан. (*Таумурзаланы Д.*) — Кьарайма да, биченнгс кьол жет-
генди, аз болуп турады,— деди Кьонакьбий жашына.

КЪОЛ ЖУУАРГЪА бир затдан тюнжюльорге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимден, неден къол жуугъанды?

— Машинадан къол жуугъанма, бузулгъанды, ишлеялмайма, — деди Нурий Исхакъгъа. □ Кёз жиямукъла бизге болушлукъ тюйюлдюле. Бизге кереклиси тохтамай, эрикмей, талмай, хорландыкъ деп, къол жууун, тюнжюлюп кьоймай кюрешиу керекди. (Хочуланы С.)

(!) Эркин сез тутуш бла къатышдырмазгъа: сапын бла къол жууаргъа.

КЪОЛ КЕТЮРЮРГЕ 1. биреуню уругъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимге къол кётюреди?

Масхут кимге да къол кётюреди.

2. айырылыулагъа къатышыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Китап тил къол кётюреди?

Адамла эл Советге депутатла айырыугъа къол кётюредиле.

КЪОЛ САЛЫРГЪА тукъум атын жазаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
неге, не ючюн къол салды?

Ахча ала туруп къол салабыз. □ Къол салыргъа биз ликбезде юйреннген эдик.

КЪОЛ УЗАТЫРГЪА биреуге болушлукъ этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимге къол узатады?

Къарындашла эгечлерине керекли заманда къол узатадыла.

КЪОЛГЪА ЖЕТДИРМЕЙ ишни бек терк этерге

Болум Этим бла, ат бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил ишни къалай этди?

Тюкенде хапчукланы къолгъа жетдирмей чачдыла.

КЪОЛГЪА ЖЫЯРГЪА биреуге айтханын этдирирге, бой салдырыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимни къолгъа жыяды?

Алай эте, эски быстырларын берген кибик, башха затланы хаух берген кибик эте, Солтанбекни Къаспот кеси къолуна жыйгъан эди. (Хочуланы С.)

КЪОЛГЪА ЭТЕРГЕ (ТЮШЮРЮРГЕ) адамны, затны зор бла кеси эркинлигине алыргъа, не болургъа.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
Сёл. тил кимни, къолгъа этгенди (тюшюр-генди)?

Унамасанг, кызыны **кьолгъа этгенлей**, киеу кьайынарын эс-леген да этмей башлады. □ Асият пальтону **кьолгъа этди**.

КЪОЛДА ОЙНАГЪАН халыдан толгъан жүн урчукъ

Аслам. толт., башчы Ат бла, этим бла жүрюйдю: не?—
Сёл. тил кьолда ойнагъан. Нени?— кьолда
ойнагъанны.

Бу кыппагъа эки **кьолда ойнагъан** киргенди. □ Анам харип бир кечеге **кьолда ойнагъан** толтуруучу эди.

КЪОЛДАН ЖИБЕРМЕЗГЕ (ЫЧХЫНДЫРМАЗГЪА) оноуну, ишни кьаты тутаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил нени кьолдан жибермейди (ычхын-
дырмайды)?

— Энди бизни жаныбыз хорларыкъ болур, алай **кьолдан жи-берме**, кючюнгю аяма. (*Этезланы О.*)

КЪОЛДАН КЪОЛГЪА БЕРМЕЗЧА [зат] багъалы, ариу [зат]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, этим бла жүрюйдю: кьол-
Сёл. тил дан кьолгъа бермезча не затды?
Зат кьаллайды?

Назирни агъачдан этген адырлары адам **кьолдан кьолгъа бер-мезча** ариу боладыла. □ Бу машиначыкны адам **кьолдан кьол-гъа бермез**, алай ариу тигеди, сейир этерсе.

КЪОЛДАН ЧЕМЕР [адам] кьолу уста [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Башир этмезлик зат жокъду: **кьолдан чемер** адамды.

КЪОЛУ БЛА АЛЫП (СЫДЫРЫП) АТХАНЧА (АТХАН КИ-БИК) жукъ кьалмады деген магъанада

Аслам. болум Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: кьа-
Сёл. тил (*къарач.*) лай болду?— кьолу бла сыдырып
атханча (атхан кирик).

Стражникле кьошулуп келген омакъ жашланы, Мыртаз бы-кыдан тѣнгерегенлей да, кьулакъ отлары, **кьолу бла алып сы-дырып атханча**, кетди. (*Аппаланы Х.*) Тепсеп башлагъанда, Мукъуятны жунчугъаны, **кьолу бла алып атхан кирик**, кетип кьалды. (*Байчораланы М.*)

КЪОЛУ БЛА БЕРИП, АЯГЪЫ БЛА АЛЫРГЪА борчха бер-ген затын кьыйналып алыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил нени кьолу бла берип, аягъы бла
алды?

— Ахчамы кьолум бла берип, аягъым бла алдым, бу жолдан сора аман адамгъа ёнкую ахча бермезге ант этгенме,— деди Хауа.

КЪОЛУ (ХУРЖУНУ) ЖУКЪА (КЪУРУ) [адам] жарлы, ахчасыз [адам].

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким кьаллай адамды?

— Тюздю, тюздю, алай а кьолу жукъа адамдан жукъ умут этерге жарамайды. (Хубийланы О.) Хьуржуну кьуру адам умутчу болады. □ Кьоншуму кьолу жукъады ансы, жашаудан а умутсуз туйюлдю.

КЪОЛУ ЧИБИ (ГУДУ) [адам] уручу [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил (къарач.)

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким кьаллай адамды?

Махмут, атасына ушаш, кьолу чибиде адамды. □ Асланны юйюнде кьойма: кьолу гудуду.

КЪОЛУН АРТЫНА ТУТХАН [адам] кьызгъанч [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким кьаллай адамды?

— Кьолун артына тутхан адамгъа ырысхы кьонмайды,— деп кьартла алай айтычудула.

КЪОЛУН КЪЫСХАН [адам] кьызгъанч [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким кьаллай адамды?

Кьолун кьысхан адамдан сен бир да умут этме.

КЪОЛУН СУУУКЪ СУУГЪА ТИЙДИРМЕЗГЕ жукъ ишлемей, кьыйналмай турургъа.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким кьолун сууукъ суугъа тийдирмейди?

Сурат юйде кьолун сууукъ суугъа тийдирмейди.

КЪОЛУН-АЯГЪЫН БОШ ЭТЕРГЕ келинни юйдегилеге кьргюзюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: кимни кьолун-аягъын бош этерге керекди?

Келин келгенли ай да болады, алай кьолун-аягъын а бююн бош этгендиле.

КЪОЛУНА (-ДАН) БЕК [адам] кьызгъанч, хурметсиз [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

— Сени атанг **кьолуна бек** адам болса да, эл багъасы бир
киши эди,— деди Таулан Ташалдаргъа. (*Аппаланы Х.*) □ Харун
кьолдан бек жашды. □ Харун ахчагъа **кьолдан бекди**.

КЪОЛУНА ЧИБИН КЪОННГАН [адам] ырысхылы, бай
[адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил (*къарач.*) кыаллай адамды?

Айшат не заманда да **кьолуна чибин кьоннган** тиширыу бо-
луучу эди.

КЪОЛУНДАН БАЛ (ЖАУ) ТАМГЪАН [адам] мадарыулу,
ишлеучю [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил (*къарач.*) кыаллай адамды?

Кьонакъбий **кьолундан бал тамгъан**, перекетли кишиди, анга
жолукъгъан кыйналлыкъ туююдю. □ Бу жашны **кьолундан**
бал тамады.

КЪОЛУНДАН КЕЛГЕН [адам] мадарыулу [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

Халимат бек **кьолундан келген**, мадарыулу тиширыуду. (*Боташ-
ланы И.*)

≈ Ташны кысса (сыкъса) суу чыгъаргъан.

КЪОЛУНДАН КЕЛИРГЕ биреуню иш этерге къарыуу жетерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни не кьолундан келеди?

Байрамукъ бир къарыусузгъа болушлукъ этерге **кьолундан**
келсе, не биреуге сёз берсе, аны тынгылы этгинчи дери, кесини
юйюне от тюшсе да, тохтамаз. (*Залиханланы Ж.*)

КЪОЛУНУ СЫРТЫДЫ биреуню хайыры, усталыгъы жокъду
Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил (*къарач.*) кимни кьолуну сыртыды?

Ишге жетгенде, Хызыр Алийни **кьолуну сыртыды**.

КЪОНГУР ЖЫЛ КЕЛИРГЕ биреуге кыйын жашау келирге.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил (*къарач.*) ге кьонгур жыл келеди?

Санга да келир **кьонгур жыл**. (*Хубийланы О.*)

КЪОНГКЪАСЫ ЖАУДУ биреу байды, бегекди

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*къарач*)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни къонгкъасы жауду?

Къайнайды Расул — къонгкъасы жауду.

КЪОЯН АЖИРГЕ МИННГЕН КЮНЮДЮ адамны ачыула-
нып тургъан заманыды

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*къарач*)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни къоян ажирге миннген кюнюдю?

Бюгюн Шаранийге бир да къатылма: къоян ажирге миннген
кюнюдю.

КЪОЯН СОГЪАНЧАКЪ ЭТЕРГЕ бир кесек солургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къоян согъанчакъ этеди?

— Биягъында мен ызны тапмагъан жерде къоян согъанчакъ
этгенди, аякъ ызлары абреклени бу къулакъны ёрге киргенди,—
деди. Биймырза. (*Аппаланы Х.*) Арбазда биягъы, къоян согъан-
чакъ этип, Таужанны эшигинден от жарыкъ чыккынын кёрюп,
къысыла барып къарады. (*Аппаланы Х.*)

КЪОЯННЫ КЪУЙРУГЪУЧА (КЪУЙРУГЪУ КИБИК) бек
къысха

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: нени къоянны
къуйругъуча (къуйругъу кибик)
этди?

— Чачынгы къоянны къуйругъу кибик нек этгенсе, ким тиле-
ген эди сенден аны къыркъ деп,— деп, анасы къызына урушду.

КЪУДАЙНАТ САТЫУ затны алгъан багъасына сатыу.

Аслам. башчы, толт.
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким
къудайнатны сатыуун этгенди?

— Биягъы Къудайнат сатыу этилгенди.— деди Зухра анасы-
на. □ — Къудайнатны сатыуун этгенден сора Рахима не биле-
ди?— деп сорду Фатимат.

КЪУЙРУГЪУ БЛА КЪОЗ СЫНДЫРГЪАН [адам] эсирик,
гынтылы [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Ильяс къуйругъу бла къоз сындыргъан жашды.

КЪУЙРУГЪУ БЛА ОТ САЛЫРГЪА биреу ишге бузукълукъ
этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
күйругуу бла от салады?

Халимат келсе, күйругуу бла от салады.

КҮЙРУГУУ СЫННГАН ИТЧА (-ЛЕЙ, ИТ КИБИК) юсю-
башы тозурагъан, апчыгъан адамны юсюнден

Болум
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрүйдю: ким
күйругуу сыннан итча (-лей, ит
кибик) кетди, тохтады..?

Ташчыны ишлерин жүрюткен, күйругуу сыннан итча, мук-
гур болгъанлай юйге кирип, эшик артында тохтады. (Аппала-
ны Х.)

КҮЙРУГУУН КЪАЛАЧ ЭТЕРГЕ биреу кесин уллудан ту-
таргъа, махтаныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
күйругун калач этеди?

Мурат күйругун калач этеди, кюлундан жукъ да келме-
генлей. □ Аллахберди, күйругун калач этип, эл тюбюнде ай-
ланады.

КҮЙРУГУУН ТУТАРГЪА биреуню хыйласын ачыкъларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни күйругун тутду?

Не кёп кюрешди эсе да Сюлемен хыйлала этип, элчиле аны
күйругун тутдула.

КҮЙРУГУУН ЧЫКГА САЛЫРГЪА биреу бир затны этер-
ге, айтыргъа унамазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
күйругун чыкга салады?

Ийнеклени сюрюуге сюр десенг, Салима күйругун чыкга
салады. □ Бахчаны къазайыкъ десенг, Комий күйругун чыкга
салып тохтайды.

КҮЙРУГУУНДАН ТУТ ДЕСЕ, КЪУЛАГЪЫНДАН ТУТ-
ХАНЧА (-ЛАЙ, ТУТХАН КИБИК) ишни терсине этерге

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким күйру-
гундан тут десе, кюлагъындан
тутханча (-лай, тутхан кибик)
этеди?

Хаджимурат күйругундан тут десе, кюлагъындан тутханча
этеди.

КЪУЙРУКЪ БУЛГЪАРГЪА сылтау этип, ишден къутулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къуйрукъ булгъады?

Ишни эшитгенде, Алан **къуйрукъ булгъады**. □ Мачар, да-
гъыда **къуйрукъ булгъап**:—Харундан сора ким къалгъанды
къайтмагъан!—деди. (*Тёппеланы А.*)

КЪУЙРУКЪЛУ КЪАГЪЫТ къайгъысы болгъан къагъыт

Аслам. башчы, толт.
Сёл. тил (*къарач.*)

Этим бла жүрюйдю: не келди? ким
нени келтирди?

Урушну заманында элге кюн сайын бир **къуйрукълу къагъыт**
келе эди. □ Почтачы Хасанлагъа **къуйрукълу къагъыт** келтирди.

КЪУЙРУКЪНУ ТЮЗ ТУТАРГЪА бойсунуп жашаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къуйрукъну тюз тутады?

Зухра къайыңлары бла **къуйрукъну тюз тутады**.

КЪУЛАГЪЫН БУРУНУНА БАЙЛАП [ишлерге, кюреширге]
ишни къадалып ишлерге

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къулагъын бурунуна байлап ишлей-
ди, кюрешеди?

— Бахчаны бошамай къалабыз деп, башыбызгъа аман кюн
келип, **къулагъыбызны бурунубузгъа байлап** кюрешебиз, бу уа
ойнаргъа жайылып кетгенди,—деп, Чокуйда жашына ачыу-
ланды.

КЪУЛАГЪЫН КЪЫЗДЫРЫРГЪА биреуню сёзюн этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къулагъын къыздырады?

Кимни эсе да **къулакъларын къыздырадыла** къатында биягъы
эшикте олтуруп.

КЪУЛАКЪ БУРМАЗГЪА (САЛМАЗГЪА) айтылгъаннга эс
бурмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни айтханына къулакъ бурмай-
ды (салмайды)?

— Манга адамла кёп зат айтадыла, алай мен аланы бирине
да **къулакъ бурмайма**, кесим билгенча ишлейме. □ Жашы анасы
айтханнга **къулакъ салмаса**, артда сокъуранады.

КЪУЛАКЪ ИЕРГЕ (ЖЕТДИРИРГЕ) биреуню айтханын эши-
тирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни айтханына кзулакъ иеди
(жетдиреди)?

Жашчыкъ аппасыны жомагына кзулакъ ийди. □ Къызчыкъ
жумушун да эте, аппа айтханнга да кзулакъ жетдире турады.

КЗУЛАКЪ МИНТЕУ бек аз

Болум
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: не
къаллай бир барды, боллукъ тую-
юлдю?

Алагъа мен ынгырдагъан сёзле кзулакъ минтеу да туююлдю-
ле. (Гулийланы М.)

КЗУЛАКЪ ОТ АЛЫРГЪА кеф болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кзулакъ от алгъанды?

Жашла чагырдан кзулакъ от алгъандыла, абын-сюрюн эте
барадыла.

КЗУЛАКЪ САЛМАЗГЪА биреуню айтханына тынгыламаз- гъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни айтханына кзулакъ салмай-
ды?

Алыучула тюкенчилеге улуу сёлешип тырман этедиле, алай
ала ишлерин этедиле, алагъа кзулакъ салмайдыла.

КЗУЛАКЪГЪА КЪЫРАУ КЪАКЪГЪАНЧА (КЪАКЪГЪАН КИБИК) бир затны сансыз этерге

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким нени
кзулакъгъа кырау къакъгъанча
(къакъгъан кирик) кёрмейди?

Гитлер бизге чапханын эшитгенлеринде, аланы кёбюсю
кзулакъгъа кырау къакъгъанча да кёрмеген эди, деменгили
кыралыбызны ёмюрге да кесин хорлатмазлыгына йинанып.
(Шауаланы Х.)

КЗУЛАКЪДАН ТОХТАРГЪА сангырау болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кзулакъдан тохтагъанды?

Аслан кзулакъдан тохтагъанды, харип. □ Кзулакъдан тохта-
гъан къарт, жууукъ жанласа эшитген этерик кирик, Андрей ми-
нип тургъан ташны кбатына келип, эки кзулагъын да эки кёлу
бла алгъа айландырып, ауузун да ачып тынгылайды. (Залихан-
ланы Ж.)

КЪУЛАҚЪЛАРЫН БУРУРГЪА биреуге бир затны къаты айтыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къулакъларын бурду?

Ахчаны жолда жоюп къоярса деп, анасы Мажитни **къулакъларын бурду**. □ — Кесинги тасхангы кишиге берме,— деп, Сафар Махтини **къулакъларын буруп** кетди.

КЪУЛУ-КЪАЗАГЪЫ БОЛУРГЪА биреуню айтханын этип айланыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къулу-къазагъы болгъанды?

Ахмат председателни **къулу-къазагъы болгъанды**. □ Биреуню **къулу-къазагъы болуп** айланинган бек ыспассызлыкъды.

КЪУМ БЛА УРГЪАНЧА ЭТЕРГЕ жукъ къоймай кетерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
нени къум бла ургъанча этди?

Уручула къошну **къум бла ургъанча этгендиле**

КЪУНДУЗ ИЙЛЕУЮН БЕРИРГЕ туююп, ырмах этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къундуз ийлеуюн берди?

— Малны иесини къолуна тюшсенг а, аямай **къундуз ийлеуюнго береди**. (*Аппаланы Х.*)

КЪУРАН АХЛУСУ арабча окъуй билген адам

Аслам. башчы, толт.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю:
къуран ахлусу не этеди?

Къуран ахлусу динни юсюнден ууаз береди.

КЪУРМАНЛЫКЪ КЕРЕКЛИ КЪАЛЫРГЪА ажымлы ишден хатасыз къутулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къурманлыкъ керекли къалды?

— Сора ажалдан къалгъанды да. Оллахий, **къурманлыкъ керекли къалгъанды**. (*Шахмырзаланы С.*)

КЪУРТЛА АЗЫГЪЫ БОЛУРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къуртла азыгъы болду?

Урушдан къайтмай, кёп адамларыбыз **къуртла азыгъы болдула**.

КЪУРУ ЖУРТХА КЪАРАРГЪА биреу юйсюз, журтсуз къалыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кьуру журтха кьарады?

Юйю тоналгъан кьоншум **кьуру журтха кьарады.**

КЪУУАНЧ ТЫПЫРЛЫ БОЛУРГЪА кьууаныргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кьууанч тыпырлы болду?

Жашчыкъ атасын кёргенде, **кьууанч тыпырлы болду.**

КЪУУУН КЪАБЫНДЫРЫРГЪА биреуню ачуландырыргъа.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кимни кьууун кьабындырды?

Шохай: «Шахидат, чакъырчы сохтаны бери. Мен аны **кьууун кьабындырайым.**» (Токумаланы Ж.)

КЪУШ ТЮГЮНЛЕЙ ЭТЕРГЕ чачаргъа, чач-тюк этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил нени кьуш тюгюнлей этди?

Бай кьыралны мюлкюн **кьуш тюгюнлей этдиле.**

КЪУШ УРГЪАН ТАУУКЪЧА (-ЛАЙ, ТАУУКЪ КИБИК)
абызырап

Болум Этим бла жүрүйдю: ким кьуш
Сёл. тил ургъан тауукъча (-лай, тауукъ
кибик) болду?

Ляляюу, **кьуш ургъан тауукъча**, не айтыргъа билмей, бир
кесек сабыр болду. («Ком. жол.»)

КЪЫЗЫЛ АЛМАГЪА ТАШ АТАРГЪА СЮЙГЕН [адам] би-
реуню игисин да аман этерге суюген [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Аминат **кьызыл алмагъа таш атаргъа суюген** тиширыуду.

КЪЫЗЫЛЫ БЛА АГЪЫ ТЕНГ ТЁГЮЛГЕН [адам] кьызыл
ингиликли, чырайлы [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды? кьаллайды?

Римма **кьызылы бла агъы тенг төгюлген** кьызчыкъды.

КЪЫЙЫНЫ СУУГЪА КЕТЕРГЕ биреуню ырысхысы зыраф
болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
Сёл. тил ни кьыйыны суугъа кетгенди?

— **Кьыйынын суугъа кетди** бу жол, Назифа!

КЪЫЛ КЪУУУРДАКЪГЪА ЖЫЯРГЪА биреуню амалсыз
этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къыл къууурдакъгъа жый-
ды?

Жашланы ызларындан болуп экеулен, амалсыз этип, **къыл
къууурдакъгъа жыйдыла.**

КЪЫЛ КЪУУУРДАКЪ ЭТЕРГЕ биреуню солутмай, айтханын
этдирип, унукъдуруп туругъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни къыл къууурдакъ этеди?

— Хар заманда да **къыл къууурдакъ этесе** сен адамны.

КЪЫЛ ЧАЙНАРГЪА ачыуланьгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къыл чайнады?

Къыл чайнасанг да, ачыудан керексиз сёкме биреуню. (*Гурту-
ланы Э.*) Фашистле кёпге дери къачхынчыланы ызларына тю-
шалмай, асыры ачыудан **къыл чайнап** турдула. (*Шауаланы М.*)

КЪЫНКЪ ЭТМЕЗГЕ биреу айтханнга угъай демезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къынкъ этмейди?

Алий сабыр жашды: биреу айтханнга бир заманда **къынкъ
этмейди.**

≈ Дып демезге.

КЪЫНГЫР КЪАЧ ЭТЕРГЕ кесеу бла къабыргъаны ызлар-
гъа, сейирсингенден

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ге не ючюн къынгыр къач этиледи?

Бизни элде да юйлеге газ тартып башлагъан эселе, **къынгыр
къач этерге** керекди.

КЪЫПТЫ БЛА КЪЫРКЪЫЛГЪАН [адам] терс акъыллы
[адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Танзиля **къыпты бла къыркъылгъан** адамды.

КЪЫПТЫ КЪЫНЫЧА (КЪЫНЫ КИБИК) бек тар [кийим]

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, жүрюйдю: не къыпты къы-
ныча (къыны кирик) болгъанды?

Къызчыкъ ёсенди да, кийимчиклери **къыпты къыны кирик**
болгъандыла.

МАЙ ЖЮРЕКЛИ [адам] кесине базынган [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

Хадис май жүреккли кишиди, кесине бек базынады, байлык-
дан болур.

МАЙ (ЖАУ, БАЛ) КЕКИРТИРГЕ биреуно зауукъ жаша-
тыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни май (жау, бал) кекиртеди?

Къалай болса да, Ахмат юйюрюне май кекиртеди. □ Башир
юйдегисин жау кекиртип жашатады. □ Бал кекиртсе да эри,
Аминат къуруда жашауундан тарыгып турады.

МАКЪА КЪАКЪЛАРГЪА жарлы жашаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
макъа къакълайды?

Балдаш ёмюрюнде да макъа къакълайды, бир кюнню керек-
лисин табып жашамагъанды.

МАКЪАГЪА (ЭШЕКГЕ) МЮЙЮЗ ЧЫКЪГЪЫНЧЫ бир за-
манда да болмазлыкъ ишни юсюнден

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким макъагъа
(эшекге) мюйюз чыкъгъынчы сакъ-
ларыкды, турлукъду?

— Мен ол ишни этгинчи макъагъа мюйюз чыкъгъынчы сакъ-
ларгъа тюшерикли барыгъызгъа да, — деди Солтанхамит неге-
рине. □ Аслан: «Эшекге мюйюз чыкъгъынчы алай болмаз». (*Бо-
ташланы И.*)

МАСАГЪАТ ЭТЕРГЕ бир затны багъасын эсеплерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
неге масагъат этеди?

— Даулет, кзой, мындан ары кёп дауур этме. Асыры озма,
керексизге кюрешме, этген хатасы бар эсе, масагъат этдир,
тёлербиз, — деди Зауурбек. (*Шахмырзаланы С.*) Хамзат жангы
жерге келгенлей, алайда юй орун салыргъа, эл къурургъа,
боллугъун-къаллыгъын масагъат этип айланганча, мужурасы
бла жерге тие, адамлагъа ышанлап къарай айланады. (*Тёппе-
ланы А.*)

МАЧА АЯГЪЫ ЖЫЛЫТМАГЪАН, ЖИЛЯГЪАН ЖАШ
УЮТМАГЪАН [адам] хайыры болмагъан [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды?

Кесин омакъландырып айланады ансы, Радик **мача аягъы**
жылытмагъан, жиягъан жаш уютмагъан адамды.

МАЧАДАН БИРИ АРТЫКЪ бек кёп

Аслам. болум Ат бла, этим бла жүрюйдю: не
Сёл. тил къаллай бир барды?

Ныгъышха кёп адам жыйылгъан эди, **мачадан бири артыкъ.**

МЕНДЕН АЛГЪА БИР ЗАТ ҚЪАБАРЫКЪСА мен айтырыкъ-
ны айтдынг деген магъанада

Аслам. хапарчы Ат бла алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил сенден алгъа не айтды?

— Алан, Мазан, **менден алгъа бир зат къабарыкъса**, эки
къарындан бир бирге къажар сюслгендиле дегенлей окъуна, ме-
ни эсиме ол тюшген эди. (*Гадианы И.*)

МЁЛЕКЛЕГЕ (ОЛЖАННГА) КЕТЕРГЕ ёлюрге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил мёлеклеге (олжаннга) кетди?

Кёп кыйналып, Сафар **мёлеклеге кетди.** □ — Не **олжаннга**
кетерме, не муратыма жетерме, — деди кыыз.

МЕНМЕ ДЕГЕН [адам] кесине базынган [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил менме деген адамды?

Хамзат кесине базынган, **менме деген** адамды.

МИЛДЕУ БОЛМАЗГЪА бир затны хайыры болмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
Сёл. тил милдеу болмады?

— Къарындашынгда анда ёлсе, сен насыпсыз болурса, къой,
жиберме, — деп жияды. Болсада къартны сёзю **милдеу да бол-**
мады. (*МХЖ.*)

МУЛХАР ЭТЕРГЕ бир затны зыраф этерге, эркин жүрю-
тюрге.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил пени мулхар этеди?

Ахча кёп болса, жашла аны **мулхар этедиле.**

МУКЪУР ҚЪАЙНАРГЪА къаты сууукъ болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
Сёл. тил мукъур къайнагъанды?

Къыш суу **мукъур къайнагъанды.**

МУКЪУТ БОЛУРГЪА ишни терк, муштухул этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
мукъут болады?

Ишни ишлеп башласала, Магометни жашлары **мукъут боладыла**. □ Генерал Нури-паша, полковник Кадим-бей, дагыда алача башхала **мукъут болуп** къачадыла Дагыстандан. (*Тёппе-лавы А.*)

МУРДАРЛЫКЪГЪА КИРИРГЕ биреу адам ёлтюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
мурдарлыкъгъа кирди?

Емюрюнде кишиге хата этмеген Сюлемен **мурдарлыкъгъа кирди**, кесин жойду.

МЫЙЫГЪЫ (ЕТЮ) БОЛГЪАН [адам] кишилиги болгъан [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Магомет **мыйыгъы болгъан** жашды.

МЫЙЫКЪ ТЮБЮНДЕН КЮЛЮРГЕ (ЫШАРЫРГЪА) жашыртын хыликкя этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
мыйыкъ тюбюнден кюледи (ышарады)?

Ол адам Хамитни ишге кийген кийимлеринден жийиргенненча, артына ыхтырылып, **мыйыкъ тюбюнден ышарды**. (*Байрамукъланы Х.*) Бизге не этсе да тийишлиди. Аякъ баса, кёз кыса, къалай суюсе, алай эте, сизге да **мыйыкъ тюбюнден кюле** айланады Алий Алиевич.

МЫЙЫСЫНДА ОТ ТЕБИП къайгъылы, сагъышлы болуп

Аслам. болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким
къалай айланады?

Хасан **мыйысында от тебип** айланады, анга не болгъанын киши билмейди.

МЫСТЫСЫНДАН ТУЗУ ОЗГЪАН [адам] хайырсыз, кыйматсыз [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Алий **мыстысындан тузу озгъан** жашды, юйюне бир хайыр келтирмей айланады эл тюбюнде.

H

НАЛАТ БЕРИРГЕ (ЭТЕРГЕ) биреуге эл, адамла айып этерге
Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил кимге налат береди (этеди)?

Налжанны этген зулмулугуна элчиле налат бердиле. □ —
Тыфу, налат болсун! — деп, къарт киши Ферузагъа налат этди.

НАРТЛАГЪА КЪОШУЛУРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
нартлагъа кьошулду?

Эльдар харип кеп ауруп, нартлагъа къошулду, юйдегисин жарлы этди.

≈ Бардан жокъ болургъа. Баш тахтагъа атланыргъа. Дуниядан кетерге.

НАСЫБЫ ҚЪУРУГЪАН [адам] онгмагъан, насыпсыз [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрөйдү: ким
кыаллай адамды?

Насыбы кыруган, жарлы катын эки жашын кыбып олтурады энди, алай не этсин, ким болушсун анга?

НЕ АКЪ (ХО), НЕ КЪРА (УГЪАЙ) ДЕМЕЗГЕ жууап
къайтармазгъа

Ат бла, алмаш бла жюриюдо: ким
кимге не акъ (хо), не къара
(угъай) демеди?

Башир не акъ, не къара демеди, Салихни айтханын эшитме-
генча этди. □ Гала жашына не акъ, не къара демей, бурулуп
кетди. □ Осман не хо, не угъай демеди.

≈ Не игиден (ахшыдан), не амандан сѣз айтмазгъа.

НЕ АЛЛАХХА, НЕ АДАМГЪА ЖАРАМАГЪАН [адам, зат]
хайырсыз [адам, зат]

Ат бла, алмаш бла жюриюдо: ким
кьаллай адамды? Не кьаллай зат-
ды?

Сарыбий эл тубюнде айланган болмаса, бир хайыры жок-
ду, аллайланы юсюнден не аллахха, не адамгъа жарамагъан адам
дейдиле. □ Сейпу Москвагъа баргъанлыкыгъа, не аллахха, не
адамгъа жарамагъан затла келтиргенди.

НЕ ИГИДЕН (АХШЫДАН), НЕ АМАНДАН СЕЗ АЙТМАЗ-
ГЪА жууап къайтармазгъа

Ат бла, алмаш бла жюрию: ким
Сёл. тил кимге не игиден (ахшыдан), не

Не бек урушдула эсе да жашчыкыгъа, ол не игиден, не амандан сёз айтмады.

НЕ КЕЧЕ, НЕ КЮН ДЕМЕЙ тохтамай, солуу алмай.

Аслам. болум

Этим бла жүрүйдю: ким, не кече, не кюн демей ишлейди?

Сёл. тил

Боллукъ урушлагъа аскер бёлюмлерине не керекки да толу тапдырыр ююн, не кече, не кюн демей ишлей эдиле. (Кудай-ланы Х.) Азрет ишлеп тебиресе, не кече, не кюн демейди.

НЕ КЪОНАКЪ, НЕ ТЮШЮН ДЕП БИЛМЭЗГЕ буюгъа, уяла билмэзге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким не къонакъ, не тюшюн деп билмейди?

Сёл. тил

— Оллахий, ол адамланы къамичи бла угъай, ушкок бла урсанг да, тыяллыкъ туюлсе. Не къонакъ, не тюшюн деп билмейдиле,— деди Къанбий.

НЕЗЮР ЭТЕРГЕ бир затны багъаларгъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким неге нёзюр этеди?

Сёл. тил

Сафият алгъан кийимлерине нёзюр этеди. □ Къарт, эрттегили кюмюш къамасын къайдан эсе да нёзюр этип чыгъарды.

О

ОБА БОЛУРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким

Сёл. тил

оба болду?

Жарлы къарт аппам оба болду.

ОБА КЪАЗЫГЪЫ БОЛУРГЪА биреу ёрге сюелип турургъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким

Сёл. тил

оба къазыгъы болду?

Ханшият эшик юсюнде оба къазыгъы болду. □ — Не оба къазыгъы болуп тураса?— деп кычырды Рашид жашына.

ОБАЛАГЪА (КЪОШ ОБАГЪА) КЪОШУЛУРГЪА ёлюрге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким

Сёл. тил

обалагъа (къош обагъа) къошулду?

Атдан кетип, Махмут обалагъа къошулду. □ Къош обагъа къошулуп тургъан сабийни жарсыуун киши да этмейди.

ОБАМДАН (-СЫНДАН) КЪУРТЛАМЫ ЧЕПЛЕРИКДИ? не игилик этерикди?

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кимни обасындан кыуртламы чёл-
лерикди?

— Обамдан, кыуртламы чёллерикдиле сабийле?— деп ачыу-
ланды Сафарбий.

ОБУРДАН ЖАРАТЫЛГАН [адам] хыйлачы, ишин кишиге
билдирмеген [адам]

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

— Обурдан жаратылган Кыанитатны уа ким хорлаялыккыды
сез бла?— деди Закий.

≈ Аякк баса, кез кыса айланган. Тюлкюню кыуругу. Жер
тюбю бла жүрүген.

ОЙМАКЪ (ЮЛЛЕ) БЛА БИР бек аз

Аслам. болум Этим бла жүрүйдү: ким нени
Сёл. тил кыаллай бир алады (алды), береди
(берди)?

Ийнегибиз оймакк бла бир сютчюк береди да сабийледен да
озмайды. («Ком. жол».)

ОЙТ. ДЕГЕНДЕ, ХАЙТ ДЕРИК [адам] кишилиги болган,
жууап кыайтараллыкк [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

Махти уа кимге да жууап кыайтараллыккыды: ойт дегенде,
хайт дерик жашды. □ Магомет ойт дегенге хайт дерик жашды.

ОКЪДАН (ТОПДАН) КЕЗ ЖУММАГАН (ЖУМА БИЛМЕ-
ГЕН, КЪАКЪМАГАН) [адам] жигит [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

— Мен болмай окъуна кыалсам да, Добайны окъдан кез
жуммаган жашы сизге дерт жетдире билер! (Этезланы О.)
Бу сабийле, аллай кеп орденли солдатланы окъдан, топдан кез
жума билмеген, батыр келлю адамла сунуп, алагъа сукъланыучу
эдик. (Залиханланы Ж.) Махмут окъдан кезюн кыакъмаган жаш
болганды.

ОЛТУРСА — БИЙЧЕ, ТУРСА (КЪОПСА) — ЭР КИШИ эр
киши, тишируу ишин да бирча эталган тишируу

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
Сёл. тил кыаллай адамды?

Олтурса — бийче, турса — эр киши деп быллай адамлагъа ай-
тадыла. □ Найыпхан харип, олтурса — бийче, турса — эр киши
болуучу эди.

ОН БАРМАГЪЫ БЛА ЖЕР КЪАЗГЪАН [адам, халкъ] урун-
нган, жигер [адам, халкъ]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды, халкъды?

Тау халкъы ёмюрюнде урунуп келген халкъды, он бармагъы
бла жер къазгъан, къая ыранлада мал кютген халкъды. (Кацила-
ланы Х.)

ОРА-СОРА ТУРМАЗГЪА эркинлик алмай этерге [ишни]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
бир ишни этер ючюн ора-сора
турмайды?

— Мен ора-сора турлукъ туююлме, эркинлик бермесегиз,
трактор бла жерни сюрюп кетерикме,— деди директоргъа Паша. □
Ала ора-сора турмай, ич отоугъа кирип, соруу этип башладыла.
(Гуртуланы Э.)

ОТ ЖАГЪАСЫН (-ЛАРЫН) СУУУТУРГЪА (КЪУРУТУР-
ГЪА) биреуню жашауун насыпсыз этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни от жагъасын сууутду
(къурутду)?

Жер тебиу Арменияда кёплени от жагъаларын сууутханды. □
От жагъасын къурутуп, гюнях аламыды адам адамдан?

ОТ КЪОШУНЧА (КЪОШУН КИБИК) менгиреу, сылхырыракъ
адамны юсюнден

Аслам. болум
Сёл. тил (къарач.)

Этим бла жүрүйдю: ким къалай
турады?

Зарият, от къошунча, дуниядан бир сезими болмай, юйюне
кирип турады.

ОТ, ОКЪ АЙЫРМАГЪАН УШКОКЧА (УШКОК КИБИК)
ахшыны, аманны айырмай ашагъан, жут адам

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къалай ашайды?

Ануар, ашха жетсе, от, окъ айырмагъан ушкок кибик болады.

ОТ САЛЫРГЪА биреуге аманлыкъ этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге от салады?

Къатынгда жашап тургъан аман адамны ууу сени юйюнге от
салды. (О. Хубиев)

ОТУ КЕМЮЛЮРГЕ (ЕЧЮЛЮРГЕ) ёлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни оту кемюлдю (ёчюлдю)?

— Асланбийни оту кёмюлдю,— деп жияйдыла кьатынла. □
Кьайдан да чыкьган эдиле жолгъа, Мустафаны оту ёчюлдю.

ОТУНА КЮЕРГЕ биреуню хатасындан кыйынлыкга
түшөргө

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрөйдү: ким
Сел. тил кимни отуна кюйдү?

Абдуллахны отуна къарындашы кюйдю.

ОУ-ШАУ ЭТЕРГЕ биреу бушуулу болургъа, жиляргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ханифа оу-шау этеди, алай не мадар. □ Юсюню жашауу оу-шау эте кетди.

ОЮНЛА КЕРГЮЗТЮРГЕ биреуге тапсыз иш этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

— Мен аны билсем, сизге оюнла кёргюзтюрем,— деп жаныйды Мухаммат.

Π

ПАЛАХХА КЪАЛЫРГЪА кыйынлыкъгъа тюшерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Къайдан чыкъды эсе да хата, Пашаханна башы палахха къалды.

ПАРА-ЧАРА (МУРУ-ЧУРУ) БОЛУРГЪА бир зат ууалыргъа, чачылыргъа

Аслам: хапарчы
Сёл. тил

Авариягъа тюшген машина пара-чара болду. □ Сабийлени оюнлары муру-чуру болдула. □ Эшик пара-чара болуп ууалды.

ПАРА-ЧАРА. (МУРУ-ЧУРУ). ЭТЕРГЕ бир затны ууатыргъа, чачаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Биз болганны пара-чара этдик. □ Мал орунну муру-чуру
этип, ахырында уа ишлемей кьойдула.

ПЫРХ-ЧЫРХ БОЛУРГЪА тауушсуз кюльорге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Къызла пырх-чырх болдула.

САБАНДАН КЪАЙТХАН ЁГЮЗНЮ МЮЙЮЗЮНДЕГИ ЧИБИНЧА (-ЛЕЙ, ЧИБИН КИБИК) жуқъ этмей, ишлеген атлы болуп.

Аслам. болум
Сёл. тил (*кѳарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким сабандан къайтхан ёгюзню мюйюзюндеги чибинча (-лей, чибин кибик) келеди?

Къызла сау кюнню дырын жыймай, лахоргъа болуп, энди уа сабандан къайтхан ёгюзню мюйюзюндеги чибинча келедиле.

САБИЙЛЕРИН КЮЛГЕ КЪУЯРГЪА сабийлерин ёксюз этерге
Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким кимлени кюлге къуйду?

Мухаммат сабийлерин кюлге къуйду, кеси да жарлы болду. □
Сабийлерин кюлге къуюп, азла замансыз кетмегендиле жашаудан.

САБЫРЛЫГЪЫ ТАШХА БАЙЛАННГАН [адам] сабыр, огъурлу [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким къаллай адамды?

Ханий сабырлыгъы ташха байланнган бир тиширыуду, бир заманда бир кишиге уллу сёлешмегенди.

САБЫРЛЫГЪЫН ТАШХА БАЙЛАРГЪА сабыр акъыллы болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким сабырлыгъын ташха байлайды?

— Жашым, бу къыйын кезиуде жан берирге ашыкъма, сабырлыгъыны ташха байла,— деди Къаспот.

САҚЪАЛЫ (ГЕППЕРЛЕРИ, ЭРИНЛЕРИ, САНЛАРЫ) САЛЫНЫРГЪА (ТЮШЕРГЕ) бек мудах болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: кимни сақъалы (гепперлери, эринлери, санлары) салынды (тюшдю)?

Маммагъа жүрек дарман келтирдиле дегенде, тамата къарындашыны сақъалы салынып къалады. (*Гуртуланы Э.*) Аман хапар элге жайылгъанда, Сюлеменни эринлери салындыла. □
Къарындашчыкъла школдан санлары тюшюп къайтдыла.

САЛАМ МИДЕЛЧА (МИДЕЛ КИБИК) чексиз кёп зат

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: не зат къаллай бирди?

Бусагъатда адамла ахчаны салам мидел кибик жүрютедиле.

САНТ-ЭТЕРГЕ жойкзулланырга

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким
сант этеди?

Къонакъ келсе, Хусеин сант этеди.

≈ Зытчы-мытчы болургъа.

САПДА ДА, БАЛТАДА ДА БАРДЫ терслик эки кыауумда да барды

Сѣл. тил:

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: сапда да, балта да не барды?

— Сен кесинги ариуларгъа кюрешгенликге, тюзюн айтсакъ, сапда да, балтада да барды. (Аппаланы Х.)

САҒДА ТОХТАМАГЪАН БАЛТАЧА (БАЛТА ҚИБИК)
тутхучсуз адам

СѢЛ. ТИЛ (масхара.)

Ат бла, алмаш бла, эгим бла
журюйдү: ким сапда тохтамагъан
балтача (балта кибик) кёрюнеди?

Муштафа: «Антым, алайды. Мен, сапда тохтамагъан балтача, бирин сайлап, аны суйюп къалмай, хар кѣргеними суйюп барама». (Воташланы И.) Сапда тохтамагъан балталай, Сейпуллах бир ишден башхагъа кѣчюп айланады. □ Сапда тохтамагъан балта кирик, Аслан бир айгъанын айтмагъанма деп женгип къояды. □ Мени жангы тенгим сапда тохтамагъан балта кирикди.

САРЫ ЖАУЧА (ЖАУ КИБИК). ЖАГЪЫЛГЪАН [адам] ариу
тилли, жумушакъ [адам]

Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрию: ким
кыаллай адамды?

Тамара сары жауча жагъылгъан адамды, кёрсе ариу айтмай къоймайды.

САРЫ СУУ БОЛУРГЪА къарыусуз болургъа

Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким сары суу болду?

«Сары суу болуп, кесин ачугъа хорлаты турады Разият, сен аны таныгъан да этерик туюлсе,»— деди Мариямгъа Халимат.

САРЫ СУУ ЭТЕРГЕ биреуню бир зат онгсуз, къарыусуз
этерге.

Сѣл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: не кимни сары суу этди?

Кыйын иш Зулейханы сары суу этгенди. □ Къазауат адам-
ланы жүреклерин сары суу этип турган кезинде, бизни күйөр-
бюзю аркъауу сынган сагъатда, «къууанчыбыз барды» деп
къоншулагъа айтыргъа да тартындыкъ. (Хубийланы О.)

САРЫУУ ҚЪАЙНАРГЪА биреуню жаныргъа

Сёл. тил

ни кимге сарыуу кбайнайды?

Къан ичген Бийбертни этген артыкълыгы битеу элге белгили болду. Бу залимликин кечмез ючюн, не этерге керек болгъанын билмей, адамланы сарулары къайнайды. (Шауаланы М.)

САРЫУУН КЕСЕРГЕ биреуню ачыуланнганын тохтатыргъа

Сёл. тил (къарач.)

кимни сарыуун кеседи?

Сёл. тил (къарач.) кимни сарыуун кеседи?

Солтан Ахмадияны саруун кесди, шошайтды.

САТМАЙ СЕЗЮН БЕРМЕЗГЕ артыкъ сѣлешмезге, адепли болургъа

Сёл. тил

сатмай сёзюн бермейди?

Сёл. тил сатмай сёзюн бермейди?

Ахмат сатмай сёзюн бермейди. □ Башхала бла ойнай, кюле, чам сёлеширге суюуючу Маху сатмай сёзюн бермейди манга.
(Жантүдүланы М.)

САТЫП КЕТЕРИКДИ бек эслиди, акыыллыды [сабийни
юсюнден]

Сёл, тил

Кимни не этерикди?

Сёл. тил

Бусагъатда бир сабийле ёсюп келедиле да, не уллу адамны да сатып кетерикдиле.

САУ КЁРЕЙИМ! иш кыртыды деген магъанада

Сѣл. тил

Горисменда.

Сѣл. тил

Къурала келген ферма чачылса уа — сау кёрейим!

САУ СЮЕКЛИ [адам] саулугъу иги, мазаллы [адам]

Сёл, тил

къаллай адамды, ким къаллайды?

Сёл. тил кыаллай адамды, ким кыаллайды?

— Мен таулуланы билеме, была сейирлик сау сюекли адамла болуучудула. (Гуртуланы Э.)

САУЛАЙ ЖЕРГЕ СУГЪАРГЪА биреуню унукъдурургъа,
кыйнаргъа

Сёл. тил

кимни саулай жерге сугъады?

Сёл. тил кимни саулай жерге сугъады?

Зулмучула къарыусузланы саулай жерге сукъгъандыла, жашар-
гъа онг бермегендиле.

САУЛАЙ КЪАБЫРГЪА (ЖЕРГЕ) КИРИРГЕ уллу кыйын-
лыкъга тюшерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил саулай къабыргъа (жерге) киреди?

Саниятны, харип, кыйгысы жокъ эди, энди уа саулай
къабыргъа киргенди. (Хубийланы О.) Кыжый саулай жерге
киргенча болуп, бек кыйналып турады.

САУУТ (ТЕМИР, СУУУКЪ) БЕТ (КЪАН) АЛЫРГЪА биреу
огъурсуз халын кёрютюрге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил сауут (темир, сууукъ) бет (къан)
алады?

— Аллах бирди, сауут бет алыпса!— деди кызы. (Гурту-
ланы Б.) Алим, темир бет алып, ёрге-энишге жүрюйдю. □
Ажахмат сууукъ къан алды, туюшюрге хазыр болду.

СЕЛЕКЕ ЭТЕРГЕ биреуню масхараларгъа.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни селеке этеди?

Жамий Мусратны селеке этеди, андан-мындан къагъады. □
Бусагъатда биреуню селеке этип, узакъга кетмессе, жууабынгы
табарса.

СЕНИ АУРУУУНГУ АЛСЫН кызгъанмайма, халал жүрекден
хатыр этеме дегенде айтылады

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
Сёл. тил кимни аурууун алсын?

Аны несин айтаса, сени аурууунгу алсын, ал, хайырлан, мени
энтда да барды [жаулугъум].

СЕЗ БОЛУРГЪА адамла бир бирге жүрек кыйынларын
айтыргъа, урушургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил ким бла сёз болгъанды?

Хасанов Рашид бла алгын сёз болгъанмыса? (Шауаланы Х.)

СЕЗ ЖЕТМЕЗГЕ биреу терге саналмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ге не зат ючюн сёз жетмеди?

Кесибибизге сёз жетмеге эди деп кьоркъама. («Толкъунла».) □
Биз кесибибизге сёз жетмесин деп ишлерге кюрешибиз.

СЕЗ ЖОКЪДУ затны шарайыбы жокъду

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
Сёл. тил затха сёз жокъду?

— Кызгъа уа сёз жокъду. Жаш кызчыкъды. (Хубийланы О.)

СЁЗ ИЗЛЕП ХУРЖУНУНА УЗАЛМАГЪАН [адам] сёзге уста [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды? Ким кьаллайды?

Алим сёз излеп хуржунуна узалмагъан жашды. (*Хочу-
ланы С.*) Оллахий, чегемлиле уа сёз излеп хуржунларына узал-
маучудула.

СЁЗ КЪАПЧЫКЪ сёзге уста [адам]

Аслам. толт., хапарчы Ат бла, этим бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кьаллайды? Кимге не айтайым?

Сёз къапчыкъ болуучуду малкъар адамынг хаман да. (*Гади-
ланы И.*) □ — Уой, не этейим мен бу жаншакълагъа, бу **сёз
къапчыкъларга!** — деди Мурадин. (*Гуртуланы Э.*) Мухтар **сёз
къапчыкъларга.**

СЁЗ ТАУУСУРГЪА бегим, болжал этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил ким бла сёз тауусханды?

Аминат бла Тахир **сёз тауусхандыла**, белги да бергендиле. □
Ишчиле заводну экинчи цехин биринчи майгъа берирге **сёз
тауусдула.**

СЁЗЮ ЖЕР (ТАШ) ЖАРЫРГЪА ачы сёлеширге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни сёзю жер (таш) жарады?

Мустафа къарт болгъанлыкъларга, сабыр туююдю: **сёзю жер
жарады.** □ Аминат ауузун ачса, **сёзю таш жарады.** □ Къайда
келди эсе да Исса, **сёзю таш жарып** кетди.

СЁЗЮН АРТХА САЛМАГЪАН [адам] айтырын ачыкъ айтхан [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Хасан кишиге бетсинмеучюдю, **сёзюн артха салмагъан** адамды.

СЁЗЮН АУУЗУНА АШАМАЗГЪА ётюрюк айтмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил сёзюн ауузуна ашайды?

Ахмат ёмюрюнде **сёзюн ауузуна ашамайды**, кьолундан келмез
зат бла ышандырмай. (*Хубийланы О.*)

СЁЗЮН ЖУТАРГЪА жууап этмезге, тёзерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил сёзюн жутады?

Азизаны сабийлери **сёзню жутадыла**, жууап этмейдиле. □
Болсада, Даут не кёп тёздю эсе да, Жумайны **сёзюн жутуп** кьой-
мады, жууабын берди. (*Шауаланы Х.*)

СЁЗЮН ИЧИНДЕ ЁЛТЮРЮРГЕ (ЧИРИТИРГЕ) жашырын
сёзню кишиге билдирмезге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
сёзюн ичинде ёлтюреди (чиритеди)?

Сёл. тил

— **Сёзюнгю ичингде ёлтюрсенг** а, дунияда жашагъан кьада-
рымда туугъан кьарындашынг болгъанлай турлукъма. (*Шауа-
ланы Х.*) □ Ким сагъынады аллай жашырын затны. Ол **сёз** мени
ауузума келгинчи, **ичимде чирир**. (*Этезланы О.*)

СОКЪУР КАПЕК капек да угъай

Аслам. толт.

Этим бла жүрюйдю: сокъур
капекни не этдиле?

Сёл. тил

Сен билмей, неда жашынга сормай, мен бир жангыз **сокъур
капекни** жойгъанмамы? (*Хубийланы О.*)

СОКЪУР САТЫУ кьолдан кьолгъа бермей, къарамай сатыу
этерге

Аслам. толт.

Этим бла жүрюйдю: ким не этди?—
Сокъур сатыу.

Сёл. тил

— **Сокъур сатыу** этме, иги къарап ал, кийилген бёрк болмасын,—
деди анасы жашына.

СОКЪУР ЧИБИН КЪАПХАН ЧАКЪЛЫ БИР ДА не азчыкъ да

Аслам. болум

Этим бла жүрюйдю: не кьаллай
бир да?

Сёл. тил

— Ой сени огъесе, **сокъур чибин къапхан чакълы бир да**
ачымайды. Окъ жара деп тауушу уллу болгъанлыкъгъа, хатады
тюйюлдю,— деди Хаман. (*Хубийланы О.*)

СОКЪУР ЫРЫСХЫ кьол кыйын салынмай тюшген ырысхы

Аслам. башчы

Этим бла жүрюйдю: ким сокъур
ырысхыгъа батды? Кимге сокъур
ырысхы тюшдю?

Сёл. тил

Билмей тургъанлай, Зейтунга **сокъур ырысхы тюшдю**. □
Сокъур ырысхыгъа батама да, бай болама деп киши айтмасын.

СОКЪУРУ, АКЪСАГЪЫ БОЛМАГЪАН [адам] керекли жери
болмагъан, саулукълу [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Сёл. тил

Ахмат **сокъуру, акъсагъы болмагъан** кишиди: бир заманда
ауругъан угъай, чючгюрген окъуна этмегенди.

СОЛУУ ТАБАРГЪА (АЛЫРГЪА) ауругъан игирек болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
не этди?

Ауругъан бир кесек **солуу тапды**. Ингирликге сабий **солуу алды**.

СОХАНДАН, САРЫМСАХДАН ТАЗА [адам] айыпсыз,
бузукъсуз [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

Жамий **сохандан, сарымсахдан** таза тиширүдү, бир бузукъ
жери жокъду. □ Мени эгечим **сохандан, сарымсахдан** да тазады.

СОХАНЧА (СОХАН КИБИК) СОЯРГЪА ачы къаргъыш этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни соханча (сохан кибик)
сояды?

Налжан адамны **соханча сояды**, аллах сакъласын аны ауузуна
түшгенден.

СОЮП КЪАПЛАГЪАНЧА (КЪАПЛАГЪАН КИБИК) биреу
биреуге бек ушагъаныны юсюнден

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла
жүрүйдю: ким кимге союп къапла-
гъанча (къаплагъан кибик) ушайды?

Расулну сабийлери **союп къаплагъанча** кесине ушайдыла.

СУУ АГЪАРТХАН жукъа айран

Аслам. толт.
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрүйдю: ким
суу агъартханны не этеди?

Башха къатыгъыбыз болмай, асламысына **суу агъартхан** бла
кечинебиз.

СУУ АЗЫГЪЫ БОЛГЪАН [адам] суугъа кетип ёлген [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

Айыу баласына мыллык атханча, замансыз **суу азыгъы бол-
гъан** сабийине къапланып, къарт анасы кёз сууларын текдю.
(Аппаланы Х.)

СУУ БОЙНУНА ЭЛТИП, СУУ ИЧИРМЕЙ КЪАЙТАРЫРГЪА
биреуню хыйлалыкъ бла хорларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни суу бойнуна элтип, суу
ичирмей къайтаргъанды?

— Сен мени алдаяллыгъынгы, алдаялмазлыгъынгы билирге
суюме,— дегенди махтанчакъ.— Мен сени **суу бойнуна элтип**, санга
суу ичирмей къайтарырма,— дегенди Хожа. (Холаланы А.)

СУУ ЕРГЕ БАРАДЫ ДЕП ТУРГЪАН [адам] терс акъыллы
[адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Кезибан суу ёрге барады деп тургъан адамды, терс болса да,
даулашып туруп. □ Сюлемен, суу ёрге барады деп тургъан адам,
даулашыргъа бек сюйюучю.

СУУ КЪУЙГЪАНЧА БОЛУРГЪА абызыргъа, апчыргъа

Аслам. болум

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким

Сёл. тил

суу къуйгъанча болду?

Къонакъла кетдиле. Геологла да, элли жашла да суу къуй-
гъанча болдула: аланы ызларындан мудах къарадыла. (Жантууду-
ланы М.)

СУУ КЪУЮП АЙЫРМАЗЧА [БОЛУРГЪА] татлы шуёхла
болургъа

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: суу

Орусч. (калька)

къуюп айырмазча кимди?

Дохтур бла ауругъан энди суу къуюп айырмазча шуёхла бол-
гъандыла.

СУУ ОРНУНА ИЧЕРЧА [ариулукъ] бек тамаша [ариулукъ]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким

Сёл. тил

суу орнуна ичерча ариуду?

Адам суу орнуна ичерча, айтхылыкъ къыз кечеден тангга
урчук толтуруп чыгыучу эди. (Шауаланы М.)

СУУ СУРАТ КИБИКДИ бек ариуду

Хапарчы

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким

Сёл. тил

суу сурат кибикди?

Зурум ариудан суу сурат кибикди.

СУУ ТИЛЕГЕННГЕ (СОРГЪАННГА) БАЛ БЕРГЕН [адам]
чомарт, ачыкъ кёллю [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Орусбийни жашы суу тилегеннге бал берген кишиди.

Суу тилегеннге туз берген.

СУУ ТИЛЕГЕННГЕ ТУЗ БЕРГЕН [адам] ишни чюйресине
этиучю [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Осман суу тилегеннге туз берген адамды.

Суу тилегеннге (соргъаннга) бал берген.

СУУГЪА БАЛТА БЛА ЧАБАРГЪА болунмазлыкъ ишге кыйын салыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
Сёл. тил суугъа балта бла чабады?

Суугъа балта бла чабарса, андан эсе, бусагъатда, ишни тынч заманында этип кьой.

СУУГЪА КИРИП КЪУРГЪАКЪ ЧЫКЪГЪАН [адам] аман акъыллы, терслигин жула билген [адам].

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким
Сёл. тил кьаллай адамды?

Амин суугъа кирип къургъакъ чыкъган кишиди, бир заманда да терслигине женгдирмейди.

СУУДА ТАШ БАТХАНЛАЙ... тас болуп кетген заты кюнден
Болум Этим бла жүрөйдю: не кьалай
Сёл. тил болду?

Алтын сыргалары кызычкыны сууда таш батханлай болдула, не кеп изледик эсек да, бир да табылмадыла, адам иш алган болур ансы.

СУУДАН АЛЫНМАЙДЫ [ырысхы] кыйналмай табылмайды [ырысхы]

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: не
Сёл. тил суудан алынмайды?

— Костюмунгу аялу кьерге кюреш, суудан алынмайды ахча,— дейди анасы кызына.

СУУДАН ЧЫКЪГЪАН ТАУУКЪЧА (ЧАБАКЪЧА) айчыргъа
Болум Этим бла жүрөйдю: ким кьалай
Сёл. тил болгъанды?

Биз аланы тапсакъ, алай-былай этерек деген базыкьбоюнла суудан чыкъган тауукъча болган эдиле (*Хочуланы С.*) Эри кьуллукъдан чыкъганлы Багъа, ийнан, суудан чыкъган чабакъча турады; аллын кишиге селеширге кюсеген кьатын энди апчыгъанды, тозурагъанды. (*«Минги Тау».*)

СУУЛАРЫ СЮЗЮЛМЕЗГЕ жарашып жашаялмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрөйдю: ким-
Сёл. тил лени суулары сюзюлмейди?

— Кьой, балам, ала бизден кьаруулудула. Ала бла бир заманда да атанг харипни суулары сюзюлмегенди. (*Шахмырзаланы С.*)

СУУУКЪ КЪОНАКЪ хатагъа келген, уручу адам

Аслам. башчы, толт. Этим бла жүрөйдю: ким келгенди?
Сёл. тил Кимни тутдула? Сууукъ кьонакъны.

Хамит тышындан **сууукъ къонакъ** келмесин деп, тегерекге сакъ къарай айланады. (*Шахмырзаланы С.*) **Сууукъ къонакъны** къалауур ызындан болуп, тутуп милициягъа берди.

СУУУКЪ СЕЗ (ХАПАР) адамгъа хата келтирген, бушуулу, ачы хапар.

Аслам. толт., башчы
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жюриюдю: сууукъ сёз (хапар) кимге келди?
Къаллай хапар келди?

— Хау, ариу сакъларгъа керекди ортаны. Ортагъа башхала киргенде да, **сууукъ сёз** жетгенде да,— деди. (*Гуртуланы Б.*) **Сууукъ хапарны** жайып айланыган адамдан бир заманда да къууанма, андан игилик кёрмезсе.

СУУУТМАЙ ЖЕТДИРИГЕ биреу эшитгенин биреуге терк окъуна тил этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким нени кимге сууутмай жетдиреди?

— Мен а не айтырма! Кесинг билесе, **сууутмай жетдириме**,— деди Биймырза. □ Лейля эшитгенин, кёргенин **сууутмай** анасына жетдиреди.

СЫЙЫ СЫНАРГЪА биреуню намысына учузлукъ тюшерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: кимни сыйы сынады?

Адамны **сыйы** бир **сынса**, андан сора не кюрешсе да, намысын къайтаралмайды.

СЫЙЫНЫП ДА БОЛМАЙДЫ бек кёп

Хапарчы
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: не къаллай бир барды?

Быйыл кёгет дегенин **сыйынып да болмайды**, бек кёпдю, энди аны жаз башына дери къалай сакъларыкъдыла ансы. (*«Заман».*)

СЫН (СИР) КЪАТАРГЪА «смирно» деген командагъа тийишли сюелирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким сын (сир) къатып сюеледи?

Ол заманда биягъы солдатла сюелген жерлеринде **сын къатдыла**. (*Шауаланы Х.*)

СЫН КЪАТДЫРЫРГЪА 1. биреуню сир сюелирча этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким кимни сын къатдырды?

Теке Зекеевични тирилиги аны директорну аллында **сын къатдырды**. (*Шауаланы М.*)

2. биреуню урушуп уялтыргъа, апчытыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни сын къатдырды?

Сылыухан Шамдарийни **сын къатдыргъан эди.** (Тёппеланы А.)

3. адамны ёлтюрюрге, кымылдамазча этерге

Елгеннге ушайды, жашны **сын къатдыргъанбыз.** □ Гюняхдан къоркъмасам, мен иги кёлюм бла дууа жазсам, адамны тюз олтургъан жеринде **сын къатдырып** къоярча жазаллыкъма, — деди Осман хаж. (Этезланы О.)

4. сюзюлюп, арну тепсерге

Зауурбекни тартып той ортасына атдыла. Ол кёкюрек къангасын алгъа этип, эки кёлун кенгнге жайып, эки аягындан сора жүгъу кымылдамай, ортада **сын къатды.** (Гуляланы Б.)

СЫРТЫ БЛА КЪАЙТЫРГЪА (КЕТЕРГЕ, КЪОРАРГЪА)
биреу аман бла ёлюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
сырты бла къайтды (кетди, къора-
ды)?

Бери аякълары бла келгенле ызларына **сыртлары бла къайта-
дыла.** (Хубийланы О.) **Сырты бла кетди** бу дуниядан харип
Ариужан, — деп жиляйдыла. □ Аякъларыгъыз бла келген таулары-
гъыздан **сыртыгъыз** бла **къорарсыз**, керти айтасыз, жашасын
эркинлик, — жашны кычыргъанын адамла эшитип, бюскореу этип,
бир бирине айтадыла. (Хубийланы О.)

СЫРТЫ ТИЙГЕН КЪОБА, БАШЫ ТИЙГЕН ОБА БОЛГЪАН
[адам] насыпсыз [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Хабиж **сырты тийген къоба, башы тийген оба болгъан** кишиди,
жашауунда бир игилик кёрмей, онгмай ёткуп барады ёмюрю.

СЫРТЫНА ТЮК ЧЫГЪАРГЪА (УРУРГЪА) бир кыйынлыкъ-
дан солургъа, тынчлыкъ табаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни сыртына тюрк чыккъанды?

— ... жаула бизден къорагъанлы **сыртыбызгъа тюрк чык-
гъанды**, — деди къайсы эсе да. (Хубийланы О.) Жашы уллу бол-
гъанлы, Ханийни **сыртына тюрк ургъанды.**

СЫРТЫНДАН САЛЫРГЪА 1. алдаргъа, аман акъыл бла
хорларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни сыртындан салады?

2. биреуню-женгерге, сёлешмезча этерге

СЫРЫН САНАТЫРГЪА биреуню халын ачыкъларгъа

— Салихни сырын санатсам, тохтарыкьма,— деп жаныйды Байрамукъ.

СЮЕГИ КЪАТХАН [адам] сабийликден чыкыгъан, ишлерге
жараулу [адам]

— Ишлегиз, — дейле, — **сюеги кыатхан** адам туюлду салкыында жатхан. (*Кыулийланы Х.*) Умар ёсюп, **сюеги кыатып**, имбашлары кенгерип, сакыал-мыйык жангы ура башлаган онжети-жыллык жаш болуп кыайтханды Бакудан. (*Аккыбайланы М.*)

Аслам. ханарчы
Сёл. тил

СЮЛДЕРИ КЕТЕРГЕ (ТЮШЕРГЕ) мугурайыргъа, мудах болургъа

Аман хапарны эшитгенлей, Азаматны сүлдери кетди. □
Сүлдери түшүп турган к'варт жашындан к'вагыт келгенде,
бироз тиралди.

СЮЛЕСИН ТЫРНАҚЧА ҚҰАРЫШЫРҒА биреу айтханын-
дан қайтмазға.

Ат бла, алмаш бла жүрөйдү: ким
сүлөсүн тырнакча кырышады?

Адальбийге айтсанг, айтмасанг да бирди: ол тюз, терс болса да, сюлесин тырнакъча къарышады.

СЮРТМЕГЕН ХУНАДАН ЕТГЕН [адам] жигер [адам]

Аслам. айгыбакъл. Ат бла, алмаш бла журюйдю: ким
Сёл. тил кьадлай адамды?

Саламгерий сюртмеген хунадан ётген кишиди, юйюрюн жалчытады. □ Бу жашчык не чөрчекди, сюртмеген хунадан ётеди!

СЮТ ТИНИ-КЪАЧ сютде бишген тую хантус

Аслам. башчы, толт. Этим бла жүрюйдю: ким не биширди?
Сёл. тил

Анабыз сют тини къач биширип, бизни тойдурду.

СЮТЛЕРИ УЮМАЗГЪА жарашып жашаялмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил лени сютлери уюмайды?

Осман бла къарындашыны нек эсе да сютлери эрттеден бери да уюмайды.

СЮТЮ АУУЗУНДАН ТЁГЮЛЕДИ акъыл-балык болмагъанны юсюнден

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни сютю ауузундан төгюледі?

Бу адамчык не этеди кесин уллулагъа къошуп, алыкъа сютю ауузундан төгюледі кесини да.

СЮТЮ ЭРИНЛЕРИНДЕН КЕТМЕГЕНДИ жаш адамны юсюнден

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ни сютю эринлеринден кетмегенди?

— Хоу, харип, алыкъа анангы эмчек сютю эринлерингден кетмей турады,— деди Хусей, аны хомухлугъун ангылай. (Залиханланы Ж.) — Кет, кет, сени сютюнг эринлерингден кетмегенди, бар, сабийле бла ойна,— деп, жашла Рамазанны хыликка этип, агъачха алмадыла.

≈ Сютю ауузундан төгюледі.

Т

ТАБАН (АЯКЪ) ТИРЕРГЕ ишни этерге унамазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла тубейди: ким
Сёл. тил ишге табан (аяк) тирейди?

Инал бир табан тиресе, анга киши да айтханын этдиралмайды. □ ...бизни элибизден тентиретип, эшигибизни жапмагъа эдиле. Аяк тиреп тохтаргъа керекди. (Токумаланы Ж.)

ТАБУ ЭТЕРГЕ жалыныргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил табу этеди?

ТАМАГЪЫНДА ИЧГЕН СУУУ ТАНЫЛГЪАН [тиширыу]
чексиз ариу [тиширыу]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай тиширыуду?

Мурат тамагъында ичген сууу танылгъан эгечини башын
сылайды. (*Шауаланы Х.*)

○ Адам ашаучу кибикди. Зылды бодуркъуча (бодуркъу кибик).

ТАМЫРДАН ТОЙГЪАН ЭШЕКЧА (-ЛЕЙ, ЭШЕК КИБИК)
чексиз эсирик адам

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил (*масхара*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къалай айланады, турады?

Алий, тамырдан тойгъан эшек кибик, эл тюбюнде айланады.

ТАНГНЫ БУРНУ (КЕЗЮ) БЛА бек эртте, танг жарыгъы бла
Болум Этим бла жүрүйдю: тангны бурну
Бош. тил бла не этиледи?

Аппа мени ат бойнуна алып, танг бурну бла элден чыгъар эди
да, жыйын келгинчи, чалгъысын да тишеп, бир дуру да чалып
турур эди. (*Гуртуланы Б.*) □ Бий тангны кёзю бла кёбүп, кёз
байлангынчынынга дери юйюне жыйылмайды. (*Токумаланы Ж.*)

ТАПХАНЫН КЁТЮРАЛМАГЪАН [адам] байлыкъдан эсирик
болгъан [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

Асланбий тапханын кётюралмагъан жашды.

ТАРГЪА (ТИКГЕ, ЫРБЫННГА) ТЫЯРГЪА биреуню онгсуз
этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни таргъа (тикге, ырбыннга)
тыяды?

— Хамитни адамла таргъа тыйсала, ол амалсыз болса, биз
болушлукъгъа келирбиз, аны ючюн ол жарсымасын,— деди
Исса. □ Адамны ырбыннга тыйып, амалсыз этген къалай тапсыз
кёрюнеди. □ — Сен мени бош тикге тыяргъа кюрешесе,— деди
жаш,— мен санга кесни хорлатырыкъ туююлме.

ТАРТЫП ТЕМИР ЮЗГЕН [адам] къарыулу, къолундан келген
[адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

... Тартып темир юзген киши бла мени, неда бохчасы хуржунуна
сыйырмагъан мени бла, он башлы юйюрню жангыз кеси кечиндир-
ген инсанны онглары тенг боллукъ туююлдю. (*Гулийланы М.*)

≈ Ташдан сют чыгъаргъан. Ташны кысса, сыгып суу чыгъаргъан (тамдыргъан.)

ТАРЫ БЮРТЮКЧА (БЮРТЮК КИБИК) бек гитче

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрүйдю: не
тары бюртюкча (бюртюк кибик)
бирди?

Тары бюртюк кибик бирди бу киштикчик. □ Жашау дегенинг тары бюртюк кибикди. (Залиханланы Ж.)

ТАРЫ ХАТЛАМА! бир-жукъ да угъай

Модаль. фраза
Сёл. тил

— Тары хатлама! — деп кычырды кызны ызындан анасы.

ТАРЫ ЭЛЕК ЭТЕРГЕ бир затны тешик-тешик этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким,
не нени тары элек этди?

Буз юйню башын тары элек этди. □ Окъла Аскерни тонун тары элек этип кыйдула.

ТАТАРТЮП ДА ТАЛЛЕЗИЙ эр-киши ант: «Аллахны аты бла кыаргъанама» деген магъанада.

Аслам. болум
Эски

Ат бла, этим бла жүрүйдю:
татартюп да таллезий деп ким кыар-
гъанады?

Халкъ ахшысы оноулашып, кенгешип, «татартюп да таллезий» деп ант этип... (Шахмырзаланы С.)

ТАУ БЛА ТЕНГ БОЛГЪАН [намысы] [адам] намысы, сыйы жүрюген [адам]

Айгъақъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кыаллай адамды?

Аны [Теммотну] адеплилигине элде намыслары тау бла тенг болгъан, акъ сакъаллы кыартла жүреклеринден ыспас этедиле. (Залиханланы Ж.)

ТАУ БЛА ТЕНГ ЭТЕРГЕ биреуню даражасын кетюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни намысын, даражасын тау бла
тенг этди?

Малышко кюбюрчегинден чыгъаргъан аппакъ мамукъ бла байлаула, башха дарманла; тюрлю-тюрлю керекле бу жашны намысын аны аллында тау бла тенг этдиле. (Гуртуланы Э.) Далхат Эльдарны тау бла тенг этип кюрешгенликке, адамла аны кыаллай адам болгъанын биледиле.

ТАУАТ КЪУЛАКЪЧА СЮЕЛИРГЕ сир къатып сюелирге

Аслам. хапарчы Ал бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил тауат къулакъча сюеледи?

— Тауат къулакъча сюел да тур, бери кел,— деп хыны этди Ханафий. □ Асият, тауат къулакъча сюелип, жеринден тебалмай къалды. □ Юй аллында тауат къулакъча сюелип турган биреу-ленни эселедим.

ТАУГЪА ДА ЧЫГЪАРЫКЪДЫ биреу жигитди

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил таугъа да чыгъарыкъды?

Аслан таукел, жукъдан къоркъмагъан жашды, анычалагъа таугъа да чыгъарыкъды дейди.

ТАУНУ АУДУРУРГЪА кыйын, уллу ишни тамамларгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил тауну аударды?

Хасанни юйюрю не тауну да аударлукъду. □ — Ишге къарыуунгу салсанг, тауну аударуп кетериксе,— деди Таусолтан Ахмадиягъа.

ТАУНУ БАРЫП, ТЮЗНЮ КЕЛГЕН [адам] хыйлачы, аман акъыллы [адам]

Аслам. айгъақъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил (къарач.) къаллай адамды?

— Ахмат тауну барып, тюзню келген кишиди, сиз аны ызындан болуп жукъ тапмазсыз,— деди Таужан жашларына.

ТАУУКЪ АЯГЪЫЧА САРГЪАЛЫП биреуню бети сап-сары болуп, бети кетип

Болум Ат бла, алмаш бла, этим бла
Сёл. тил жүрүйдю: ким тауукъ аягъыча саргъалып турады?

Нафисат харип а, тауукъ аягъыча саргъалып, башында да тешилмеген жери къалмай, жата эди.

ТАУУКЪ БАЛАНЫ ЮСЮНЕ ЖАМЫЧЫ ЖАПХАНЧА (ЖАПХАН КИБИК) бир бирге келишмеген затны этерге

Аслам. болум Этим бла жүрүйдю: ким нени
Сёл. тил къалай этеди?

— Тауукъ баланы юсюне жамычы жапханлай, не этесе?— деп сорду Инал негеринден.

ТАУУКЪ БУРНУ БЛА ЭЛТГИНЧИ кёпге дери

Аслам. болум Этим бла жүрүйдю: ким къаллай
Сёл. тил (къарач.) бир жашады?

... Забида бек къаты тиширыуду, ачыулаып тебиресе, **ташны, агъачны да чакъдырады.** □ Узеирге къатылма, ол **ташны, агъачны** да чакъдырып сѣлешуучюдү.

ТАШНЫ КЪЫССА (СЫҚЪСА) СУУ ЧЫГЪАРГЪАН (ТАМ-ДЫРГЪАН) [адам] кѳолундан келген [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сѣл. тил кѳалдай адамды?

Жамал **ташны кысса, суу чыгъаргъан** жаш эди. □ Махти **ташны сыкъса, суу тамдыргъан** кишиди.

≈ Ташдан сют чыгъаргъан.

ТАШНЫ СЫҚЪГЪАН, КЪАН (СУУ) ЧЫГЪАРГЪАН (ТАМ-ДЫРГЪАН) [заман] биреуню кѳарыуу келип тохташхан заманы

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким-
Сѣл. тил ни кѳаллай заманыды?

Далхат бусагъатда кѳарыусуз болгъанлыкѳга, **ташны сыгъып, кѳан чыгъаргъан** бир заманы да болуучу эди. □ Алийни **ташны сыгъып, суу тамдыргъан** заманчыгъыды, андан кесине базынады.

ТАШНЫ ТАШХА УРГЪАНЧА (УРГЪАН КИБИК) СЕЛЕ-ШИРГЕ къаты, огъурсуз сѣлеширге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сѣл. тил ташны ташха ургъанча (ургъан
кибик) сѣлешеди?

Махамет **ташны ташха ургъанча сѣлешеди.** □ Келе келип Хасанбий **ташны ташха ургъанча** сѣлешип кетди.

≈ Ташны, агъачны да чакъдырырга.

ТАШХА БАСДЫРМАЗГЪА бир жерге барырга, келирге кѳоймазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сѣл. тил кимни ол, бу ташха басдырмайды?

— Мен жашымы ол **ташха басдырмам,**— деп кызады анасы.

ТАШЫН — ТАШДА, АГЪАЧЫН — АГЪАЧДА КЪОЙМАЗГЪА биреуге бек къаты урушурга

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сѣл. тил ташын — ташда, агъачын — агъачда
кѳоймайды?

Хусей ачыуундан Кемалны **ташын — ташда, агъачын — агъачда кѳоймады.** □ Асиятны ол чекге жетдирген киеуню юйюне уа дунияны башында болгъан кѳаргъышланы кыызгъанмайды, аны **ташын — ташда, агъачын — агъачда кѳоймай** кѳаргъайды. (*Шау-ланы М.*)

ТАШ-АГЪАЧ АШАРГЪА (КЪАБАРГЪА, ЧАЙНАРГЪА) бек
къаты бушуу этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
таш-агъач ашайды (къабады, чай-
найды)?

Аман хапарны эшитгенде, къатынла **таш-агъач ашайдыла.** □
Жангыз жашы Афганистанда ёлген ана **таш-агъач къабып**
жилайды. □ — Бюгюн жашлары къайтмай къалгъан жарлы
анала да, **таш-агъач чайнап**, алай улуйдула,— деди Къаншау.
(Тёппеланы А.)

ТАШКЁМЮРЛЕРИ СУУУРГЪА бир бирге кёлкълдылары
сууургъа [адамланы]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
лени ташкёмюрлери суууйду?

Аминат бла эгечини энди **ташкёмюрлери сууугъанды**, бир
бирге кёлкълдылары жокъду. □ Жантемир бла Таужан айырыл-
гъандан бери, бир кесек заман кетгенлей, **ташкёмюрлери суууп**,
бир бирлерине тансыкълау кёзден къарай тебирегенди. (Аппа-
ланы Х.)

ТАЯГЪЫН ЖЕРГЕ КЪАГЪАРГЪА оноуну тынганнга санар-
гъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
таягъын жерге къакъды?

Къарт **таягъын жерге къакъды**, ишни боллугъу алайды деп
тохтады. □ Атам **таягъын жерге къагъып** тохтады, кеси айтхан-
дан чыкъмады.

ТАЯКЪ БОЛУП ТИЕРГЕ биреуню аман иши кесине аманлыкъ
келтирирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ге не таякъ болуп тийди?

Байдуллахны этген аманлыкълары кесине **таякъ болуп тийдиле.**

ТАЯКЪ (КЪАМИЧИ) БУРНУ БЛА САЙЛАРГЪА бек чыр-
лысын, сайламасын айырыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни, нени таякъ (къамичи) бурну
бла сайлайды?

Адамланы бек игилерин **таякъ бурну бла сайлагъандыла** бу
жол эл Советге. □ **Къамичи бурну бла сайлагъанбыз** иги оқу-
гъан сабийлени ичинде бек игилени.

ТАЯКЪ ҚЪАРЫНДАШ жамауатха ант бла кьошулгъан [адам]
Аслам. башчы, толт. Этим бла, сыфат бла жүрюйдю:
Эски таякъ къарындаш не этеди?

Андан-мындан келген адамны жамауатха член этер ючюн
таякъны туюбу бла тизилип ант этгендиле. Къабыл этилген адам-
гъа «таякъ къарындаш» дегендиле.

ТАЯКЪ СЫНАРГЪА туююлюрге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил таякъ сынаиды?

Къарт парий энди кишиге керек туююлдю, ары ётгенден да,
бери ётгенден да **таякъ сынаиды.** («Ком. жол».)

ТАЯКЪ ТЮБЮНДЕН ИШЛЕТИРГЕ биреуню зор бла ишле-
тирге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни таякъ тюбюнден ишлетеди?

Бийле кёп жарлыланы **таякъ тюбюнден ишлетгендиле.**

ТАЯКЪ ТЮБЮНДЕН (ТЮБЮ БЛА) ТИЗИЛИРГЕ ант этерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
Сёл. тил ле таякъ тюбюнден тизиледиле?

Елсек — ёлюрбюз, къалсакъ — жерибизни кишиге бермезбиз, —
деп, аскерчиле **таякъ тюбюнден тизиледиле.** □ Бир **таякъны туюбу**
бла тизилип, ант этгендиле таулула бирликге. (*Шахмырзаланы С.*)

ТАЯКЪДАН АТЛАГЪЫСЫЗ БОЛУРГЪА къарыусуз, онгсуз
болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил таякъдан атлагъысыз болду?

Аслан: Майна Хызырлары былтыр киши айтханнга да къара-
май, чынтты элге айтылгъан берне этип, Пайрузну ызындан
жиберген эдиле, кеслери да **таякъдан атлагъысыз болгъан эдиле.**
(*Чочайланы Х.*)

ТАЯКЪДАН АТЛАГЪЫСЫЗ ЭТЕРГЕ биреуню апчытыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни таякъдан атлагъысыз этеди?

Билмей тургъанлай, улуу жауун жаууп башлады, элни орамлары
бла келген ырхы бир ауукъгъа адамланы **таякъдан атлагъысыз**
этди. □ — Базарбий энтда чырмалмай, аны бла къалыр деп
айталмайма. Қызы, жашы бир сёз кьошмадыгъыз. Ол жарлы
Сапиятны уа **таякъдан атлагъысыз этип** бошагъанды, — деди
Таусолтан. (*Хубийланы О.*)

ТЕЙРИ КҮНҮН КӨРҮРГЕ зауукъ этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тейри күнүн көреді?

Эки тели бир болса, **тейри күнүн көрүр**. □ Хасан **тейри күнүн көрүр** жашайды.

ТЕЙРИНИ ТИШИ БЛА ТУТАРГҒА аллахны аты бла кьаты
кьаргьаныргьа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тейрини тиши бла тутады?

— Мен андан билген зат жокьду,— деп, Асият **тейрини тиши**
бла тутады.

ТЕКЕ КЪАЛКЪЫУ ЭТЕРГЕ кёзю жукьугьа барыргьа, ёретин
кьалкьыу этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
теке кьалкьыу этеди?

Кьарт стол артында **теке кьалкьыу этеди**. □ Ачемез **теке кьалкьыу эте** башлагьанды. (*Тёппеланы С.*) □ Ол кече кьойчула кьошха кирмедиле: кьой орунда, кьой жылыуунда **теке кьалкьыу эте**, танг атдырдыла. (*Кациланы Х.*)

ТЕЛИ ЖАНИБЕК ЧЕГЕМГЕ (СУУ БАШЫНА) БАРГЪАНЧА
(БАРГЪАН КИБИК) оюмсуз этилген ишни юсюнден

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тели Жанибек Чегемге (суу башына)
баргьанча (баргьан кирик) этеди?

— Тели Жанибек Чегемге **баргьанча**, керексиз ишни этмегиз,—
деп тиледи Зайнаф. □ — Тели Жанибек суу башына **баргьан кирик**, кьайры барадыла адамла?— деп сорду Мурадин.

ТЕЛЧЕ ТАМЫРЫЧА (ТАМЫРЫ КИБИК) бек кёп

Аслам. болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: кимле, неле
телче тамырыча (тамыры кирик)
келедиле?

Бу кьамажакьла кьайдан чыкьдыла эселе да, кьыра тур-
гьанлыгьынга тауусулмайдыла, **телче тамыры кирик** жайыл-
гьандыла да. (*«Ком. жол».*) Пашаны туудукьлары **телче тамырларыча** жайылгьандыла.

ТЕМИР БАГЪАНА (ЧИГИНЖИ) БОЛУРГҒА ышангьылы
таянчакь болургьа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге темир багьана (чигинжи)
болгьанды?

— Школну бошадыгъыз, энди жашауну темир багъаналары болугъуз,— дейди школну директору. □ Жашы анасына темир чигинжи болгъанды.

ТЕМИР ТЕРЕГИ БОЛМАЗГЪА ёмюрлюк болмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
темир тереги болмайды?

Хажибекирден кёп да эслиле алдата келгендиле кеслерин. Аны ююн алдатхан ёлюп къалмагъанды, алдагъан темир тереги болмагъанды. (Тёппеланы А.)

ТЕПСИ ТЮБЮ БЛА (ЧОЮН ТЮБЮН ЖАЛАП) ЖАШАР-ГЪА биреуден къалгъан-къулгъанла, садакъа бла жашаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
тепси тюбю бла (чоюн тюбюн
жалап) жашайды?

Асият халкъны тепси тюбю бла жашагъанды, алай адам бийикден къараргъа бек сюеди. □ Энди Солтан къоншуларыны чоюн тюбюн жалап жашагъанын унутуп, дёрденни тургъузуп башлагъанды.

ТЕРИСИН СОЯРГЪА биреуге зулмулукъ этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни терисин сояды?

Эльдар адамны терисин соярыкъды. □ Азнор жашыны терисин союп къояды.

ТЕРС ТАМАГЪЫНА КЕТЕРГЕ чачыгъыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
ни не терс тамагъына кетеди?

Айран жашчыкъны терс тамагъына кетди. □ Қыпханым терс тамагъыма кетип чачыкъдым да, ёлюп къала эдим. (Залихан-ланы Ж.)

ТЕРС (БИРСИ) ТЮЕГИНДЕН БАСАРГЪА биреуню къозу-тургъа, ачыуландырыгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни терс (бирси) тюегинден бас-
ды?

Зейтунну ким эсе да терс тюегинден басханды, бек ачыуланып турады. □ Аслангерийни бирси тюегинден басып, жашла шай-танлы эте эдиле.

ТЕРСИНЕ АЙЛАНЫРГЪА биреу аман, тапсыз халгъа юйре-нирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
терсине айланады?

— Жашыгъызы Сахайдан айырмасагъыз, терсине айланады,— деди устаз Русланны анасына. □ — Да бу уа терсине айланып турады да,— деди Мухтар Маликни тютюн иче тургъанын кёрюп.

ТЕБЕДЕГИН, ТЁППЕДЕГИН КЕЛТИРИУЧЮ [адам] мада-
рыулу, кёолундан келген [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

къаллай адамды?

Сафар төбедегин, төппедегин келтириучю кишиди.

ТЕГЕРЕГИ ЧАЛМАНДЫ жууугъу кёпдю

Хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-

Сёл. тил

ни тегереги чалманды?

Лейляны тегереги чалманды: жууугъу кёпдю.

ТЕГЕРЕГИНЕ АЙЛАНЫРГЪА биреуге жарыкъ болургъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-

Сёл. тил

ни тегерегине айланады?

Миналдан жарыкъ юй бийчеди, ким барса да, тегерегине айланады.

ТЁППЕСИ БЛА КЪАРАРГЪА огъурсуз къараргъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

кимге төппеси бла къарайды?

Директорну кабинетине киргенимде, ол манга төппеси бла къарады. □ Жыйылгъан адамла төппелери бла стол табагъа къарап тура эдиле.

ТЁППЕСИНДЕН (БАШЫНДАН) КЪУЯРГЪА биреу ичгини,
тютюнню артыкълыгъы бла ичерге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

нени төппесинден (башындан)
къуяды?

Азамат аракъыгъа ычхынса, төппесинден къуяды. □ Кеслери ишлемегенликге, бир-бир жашла ичгини, тютюнню башларындан къууп жашаргъа бек сюедице.

ТЁРГЕ (ОТ БАШЫНА) ЁТДЮРЮРГЕ биреуню намысын
кётюрюрге, сыйлы жерге олтуртургъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

кимни төрге (от башына) ётдюреди?

Юсюпню отоуда от башына ётдюрдюле, аллына аш-суу салдыла. □ Жашла кавказлыгъа жарыкъ тюбедиле, чай бла сыйладыла, төрге ётдюрюп, Алексейни къатында олтуртдула. (Гуртуланы Э.)

ТЁРЮНДЕН ЭСЕ КЁРЮ ЖУУУКЪ БОЛГЪАН [адам] кёп
жашагъан, къарт [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Бийберт төрүнден эсе көрү жууукъ болгъан кишиди, кепню
көргенди.

ТЕШЕК БОЛУРГЪА кыйын ауруп жатаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
төшек болгъанды?

Алай бир къауумла, хауа жарашмай, төшек болгъандыла. □
(Токумаланы Ж.) Жашы ёлгенли, Зарият төшек болуп къалды.

ТЕШЕКГЕ КИРМЕЗГЕ жукъламазгъа, тынчыкъ тапмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
төшекке кирмейди?

Ауушха малла сюреме деп, аз кыйынлыкъмы көргенди, къайт-
ханлы уа аланы сакълайма деп, кече төшекке кирмегенди. (Тол-
гъурланы З.)

ТЕШЕКГЕ ТЮШЕРГЕ ауруп жатаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
төшекке тюшгенди?

Асиятны атасы, ауруп, төшекке тюшгенди, кызы энди хазна
ишге бармайды. (Токумаланы Ж.)

ТИЛ АЙЛАНДЫРГЪАН [жер] адам сабийлигинде жашагъан
[жер]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
къаллай жерди?

Биринчи насыплы эсгериуле, жокъдан адам болуп, тил айлан-
дыргъан жерчиги — туугъан от жагъасы бла анасындан башлана-
дыла. (Гадиланы И.)

ТИЛ БИТЕРГЕ кыты сёлеширге, урушургъа [сейирсингенде
айтылады]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ге тил битгенди?

— Исмаил Селимовичге уа бир тил битгенди алай!

ТИЛ ЖАУУ ҚЪУРУРГЪА адамны ауузу къургъакъсыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни тил жауу къуруду?

— Энтда жатмаймы турасыз? ...Сизге жалына тил жауум
къуруду да! (Хубийланы О.)

ТИЛ ҚЪАГЪАРГЪА биреуге жашырын билдирирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимге тил къакъды?

Сапият кызына тил къакъды, андан сора аны эшикке чыгъарды.

ТИЛ ТУТАРГЪА 1. таматагъа, къайынына намыс этип, селешмезге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким кимге тил тутады?

Сёл. тил

— Келиним юч кюнню тил тутханды. □ Келинчик къайын анасындан тил тута, челекни бер деп кёргюзтдю. (МХЖ)

2. ёпкелеп, селешмей турургъа

— Огъесе, бир биригизден тилми тутасыз?— деп сорду Афуажан. (Залиханланы Ж.)

3. чырта тасха бермезге

Таубий: «Ала тил тутадыла, аны ючюн къамичиле бла, маузерле бла ачдыргъа керекди».

ТИЛ ЭТЕРГЕ биреу айтханны биреуге айтып, орталарына суу-укълукъ кирдирге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким кимге тил этеди?

Сёл. тил

— Шамкъыз тил этгенди да, андан ортабыз сууукъду,—деди Тамара.

ТИЛИ АЙЛАНМАЗГЪА (БАЙЛАНЫРГЪА) биреу жукъ айталмазгъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: кимни тили айланмайды (байланганды)?

Сёл. тил

Жабраил Ачахматны къадарын бир сёз бла айтып къояргъа аздан къалды. Баям, тили айланмады. (Тёппеланы А.) Къартыннаны къарыусуз бутлары къалтырап, санлары босагъадан аягъын кётюралмай къалды. Эки къолун ёшюнюне салып, тили айланмай, жарты таууш бла селешди. (Қаңиланы Х.) Ол къайынылы жалчы чыгъаралмайды сёзюн, онгсуз болады, тили байланады. (Будайланы Азр.) Ол къадар ахчаны кёргенден сора, тилим байланып, къолуму да кётюргенлей, сын болгъанлай къалдым. (Текуланы Ж.)

ТИЛИ АРТЫНА КЕТЕРГЕ (ТАРТЫЛЫРГЪА) жукъ айталмай къалыргъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: кимни тили артына кетди (тартылды)?

Сёл. тил

— Къобуп, мен да кёлюме келгенни бир жармадайым деп тура эдим. Бузжигитден сора уа тилим артына кетди да къалды. (Хубийланы О.) Алай аны къайгъылы жүреги жашына тюбегенине къууанмайды, тили артына тартыла, айтырыкъ сёзлерин айталмайды. (Гуртуланы Э.)

ТИЛИ АЧЫЛЫРГЪА эркин селеширге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: кимни тили ачылды?

Сёл. тил

ТИШ БИЛЕРГЕ дертленирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимге тиш билейди?

Ильяс Жагъафаргъа **тиш билейди**. □ Алай бирде, кесине кюч-къарыу алып, ундурукъгъа олтуруп, терезеден тышына къараса, атлы да, жыяу да алгъынча жашау сюргенлерин кёрюп, кеси уа хайт деген заманында тешек болуп къалгъанына **тиш билей**, бююннгю къадарына чамлана, мудах болуп ... турады. (*Шауаланы Х.*)

ТИШИ ЫШАРМАГЪАН [адам] мудах [адам]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Мухарбий не заманда да **тиши ышармагъан** адамды, кён къыйынлыкъ кёргенди.
≈ Кёлю кётюрюлмеген.

ТИШЛЕРИ ТЮШГЮНЧЮ МАХТАРГЪА биреуню тохтамай махтаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни тишлери тюшгюнчю махтайды?

Лейля кызларын **тишлери тюшгюнчю махтайды**.

ТИШЛЕРИН САНАТЫРГЪА кесин туюдюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимге тишлерин санатды?

Биймурза, энтда тюбеп, **тишлерими санатама** деген къоркъууда, арт эшик бла чыгып кетди. (*Аппаланы Х.*)

ТОБАГЪА ҚЪАЙТЫРГЪА сокъураныргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
тобагъа къайтды?

Кесине келген акъылдан эсе, манга келген акъыл сейирликми кёрюннген болур эди,—ол **тобагъа къайтды**. (*Тёппеланы А.*)

ТОБУКЪДАН СЕРМЕРГЕ бир затны къыйналмай этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
нени тобукъдан сермеди?

Ишге жетсе, Инал **тобукъдан сермейди**. □ Эркехан залимле туугъан кюн туугъанды... Аны фахмусуна жетген фахму азды. Емюрюнгде эшитмеген бир сёзюнгю **тобукъдан сермеп** къояды. (*Хубийланы О.*)

ТОКЪЛУ ТОБУГЪУЧА (ТОБУГЪУ КИБИК) бек гитче

Болум
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: не
токълу тобугъуча (тобугъу кибики)
бирди?

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким туманнга
юрген итча (ит кибик) жаншайды?

Биягъы Зубай туманнга юрген итча жаншайды, алай аңга киши
эс бурмайды. («Ком. жол.»)

ТУМАНЫН БАРДЫРЫГҒА биреуню туююп халек этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Кишиле уручуну тутханда, аны туманын бардырдыла.

ТУТХУЧУ, ТУТУРУГЪУ БОЛУРГЪА адамны тынгылы жууугъу, болушлугъу болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Жарлы адамны тутхучу, тутуругъу аз болады.

ТУУМАГЪАН АЙГЪА САЛАМ БЕРГЕНЛЕЙ (БЕРГЕН
КИБИК, КЪУРАН ОКЪУГЪАНЛАЙ, ОКЪУГЪАН КИБИК) иш
этилип бошалгъынчы замансыз къууаныну юсюнден

Аслам. болум Этим бла жюрюйдю: ким кылай
Сёл. тил этеди?

— Алай кыуаныргыа да алыкка эрттеди. Туумагъан айгыа салам бергенлей эте болурмамы? — деп сагъышланды баш агроном. (Залиханланы Ж.) Туумагъан айгыа кыуран окъугъанлай, алыкка боллугуу бла болмазлыгы белгисиз ишни жамауат ауузуна тюрюрюрге да сыймей эди. (Токумаланы Ж.) — Не затха кыуанаса, туумагъан айгыа салам берген киби, — деп урушду кызына Рабият.

ТЫҚЪ-ТЫҚЛАМА (ТЫГЪЫЛЫП) БОЛУРГЪА бир зат бек
толургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Клубха артистле келселе, ол **тыкъ-тыкълама болуучуду**. □
Халкъ асыры басынгандан, орам энтда да **тыкъ-тыгылып** ту-
рады.

ТЫНГЫЛАУНУ ИЕРГЕ (БАСАРГЪА) жууап кыйтармазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Атасы урушханда, жаш тынгылауну ийди, жууап кый-
тармады. □ Жаш адамла кеслеринден таматала аккыл юйрет-
генде, тынгылауну басып турургъа керекдиле

ТЫПЫРЫ СУУУГЪАН [юй] адамы, заты къалмагъан [юй]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюриюдю:
Сёл. тил къаллай юй?

— Къылычбий улуна киеу болсам атедешге тыйылган тогуш кирик, кегерип къаллыкъма. Аллах сакъласын, низамындан чыкъсам, **тюгюмю бардырыр**. (Гуртуланы Б.) □ Хатачыла къалауурну **тюгюн бардырып** кетди.

ТЮГЮНЕ КЕРМЕЗГЕ биреу бир затха къайгырмазгъа, къыйыннга санамазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил нени тюгюне кёрмейди?

Жаш кеси келсе ... аллах-аллах, Зурум бек ыразыды. Неда Наипхан, барып, Шарау бла сёлешсе, къууанган болмаса, **тюгюне кёрмез**. (Толгъурланы З.)

ТЮЗ БОЮНЛУ [адам] тап халлы, тюз [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды? Тюз боюнлу.

Тюз боюнлу адамны халкъ ариу кёреди эм кесини жашауу да зауукълу болады.

ТЮЗ ЖОЛГЪА ЧЫГЪАРЫРГЪА (САЛЫРГЪА) биреуню жашау ызын тюз къуаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни тюз жолгъа (чыгъарды) салды?

— Сен а, аллахны ахшылыгындан, ананг, харип, жаннетли болсун, ол дунягъа кетди эсе да, атанг саулукъдан, **тюз жолгъа тюзелгенсе**. (Гуляланы Б.) — Сабийни адам этген устазды, мен санга бек ыразыма. Кёплени **тюз жолгъа салгъанса**, мени да юретир ючюн къоймагъанса, — деди Ортабай. (Гадиланы И.) — Къарайма да, Инал жашын **тюз жолгъа салып** турады.

ТЮЗГЕ (УЛЛУГЪА) КЕТЕРГЕ бек эсирик болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил тюзге, уллугъа кетгенди?

Алий, тапханын кетюралмай, **тюзге кетгенди**. («Ком. жол.») □ Атасы директор болгъанлы, Рамазан **тюзге кетип** турады. □ — Хасан Дадашевич, не уллугъа кетгенсиз, бир элли къызларыгъызны да таңыялмай, — деди Зухра.

ТЮК ЧАКЪЛЫ БИР бек аз, гитче

Аслам. болум Ат бла, этим бла жүрюйдю: къаллай бир? — Тюк чакълы бир.

Таубий: «Угъай, атам, аланы алларында мени **тюк чакълы бир** терслигим жокъду». (Боташланы И.)

ТЮКГЕ БАРЫРЧА ЭТЕРГЕ кесиучю затны жүтю билерге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил нени тюкге барырча этеди?

ТЮП БЕРИРГЕ (ТАПДЫРЫГЪА) биреуге биреуден тасха берирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге тюп берди (тапдырды)?

Плениге тюшген фашист партизанлагъа **тюп тапдырды**. □ —
Сёзю кёпге созмайыкъ, **тюп берип**, самолётланы бери учургъан
сен туююл эсенг да, тамбла бу заманнга билип келип, бизге
айтмасанг, жашауунгдан умут юз,— деди Муса. (*Хубийланы О.*)

ТЮП БИЛИРГЕ (ТАБАРГЪА) биреуню юсюнден тасха билирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тюп билди (тапды)?

Следователь жашха соруула берип, аны нёгерлерини юсюнден
тюп билди. □ Муса башха элге барып, анда жаууну юсюнден
тюп билип келди. □ Партизанла **тюп табып** немецлиледен, аланы
болгъан жерлерине адамла ийдиле.

ТЮП БОЛУРГЪА биреуню юйюнде адамы, заты кълалмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тюп болду?

Кёплени юйлери кърудула, кёпле **тюп болдула**.
≈ Тыпыры (юйю) тартылыргъа.

ТЮП ЖЫЯРГЪА биреу ёлгенден сора аны мюлкюне, ырыс-
хысына ие болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тюп жыйды?

Бирле ёледиле, бирле уа **тюп жыядыла**. □ Аслижан **тюп жыя**
жашайды, эки эгечи, бир къарындашы ёлдюле.

ТЮРК АБЕЖИГЕ БАРЫРГЪА дыгалас этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*къарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тюрк абежиге барады?

Атамы жаны ючюн, бу барыудан барып турсанг, башха болмай
тюрк абежиге барырса. (*Фольклордан.*)

ТЮРСЛЕП КЪАРАРГЪА эслеп, эс буруп къараргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тюрслеп неге къарайды?

Хунерли жашчыкъ хар кёрген затына иги **тюрслеп къарайды**,
къолу бла анга тийип кёреди. (*Занкишиланы Ж.*)

ТЮРТ-МЮРТ ЭТЕРГЕ мычыргъа, терк къымылдамазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
тюрт-мюрт этеди?

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким кылай
тутады кесин?

Аланы барындан да тамаша эм сейир а къарангы къара агъачны ичинде жашагъан, **учхан къушдан тюк алгъан**, азатлыкъ къазауатха таукел баргъан кызыл партизанла — ма тамаша-сейир. (*Хубийланы О.*) **Учхан къушдан тюк алгъан** жашды Юсюп.

УЧХУН БОЛУРГЪА адамны бети агъарыргъа, къарыусуз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
учхун болду?

Алимни бети **учхун болду**. □ «О-о-у мен жарлы!»— деп уллу кычырып, акъ **учхун болуп**, сермеп эки кюлу бла къарнын тутду. (*Эбзеланы А.*)

«УШ» **ДЕП ТАУУКЪ УЧУРМАГЪАН** [адам] тынч, жарашыулу [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Идрис «уш» деп тауукъ учурмагъан адамды.

Х

ХАЗЫРГЪА БИСМИЛЛЯ [адам] биреуню кыйыны бла жашаргъа сюйген [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
къаллай адамды?

Хазыргъа бисмилля адамла бла халкъны аллында жюриюгенле тенг жууап бермейдиле. □ Аллай ферма ишлесин мени жауум, къачып келгенди ол, **хазыргъа бисмилляды** ансы, этими, адеби болгъан зат туююл эди къачан да. (*Байрамукъланы Х.*)

ХАЙРАН БОЛУРГЪА апчыргъа, не этерге билмезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
хайран болады?

Башым ауругъандан, **хайран болгъанма**. □ Жолумда бара баргъаным сайын, атамы кючлю сёзлери эсима тюшюп, алагъа сейирсингенден **башым хайран болуп**, жер базман чайкъала-чайкъала, тегерек айланады. (*Бабаланы С.*) Бу халкъ акъылдан шашхан кюн, ол, не этерин билмей, жел айландыргъан тюкле, арада **хайран болуп** тургъанлы, анга комсомол билетни берген жол-хал, сёзюн да берирге керек эди. (*Тёппеланы А.*)

ХАЙРАН ЭТЕРГЕ биреуню апчытыргъа, абызыратыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимни хайран этди?

Махмутну туугулганыны юсюнден хапар, сууукъ кёк кюкюре-
генча, битеу элни хайран этди. (Токумаланы Ж.) □ Ишлерим
башымы хайран этип турадыла.

ХАЙТ ДЕ! кыйынлыкъгъа хорлатма

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюйдю: ким хайт десин?

Хайт де, багъалы тенгибиз. (Гуртуланы Э.) Астемирни унутмагъанла сизни унутмазла, **хайт** дегиз, бушуугъа хорлатмагъыз, сауаланы юсюнден, сабийлени юсюнден къайгъырмагъыз дедиле. (Кациланы Х.) Бизни да **хайт** деп турмазча не жарсыуубуз бар эди. (Тёппеланы А.)

ХАЙТ ДЕРГЕ биреу ишге таукел узалыргъа

Аслам. хапарчы
Сёд. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким хайт дейди, деди, дерикди, деп иш-лейди?

Жансох хайт демесе, къазауат этмесе, ишлерин барын битдирмей къаллыкъча, алай ашыгъады. (Тёппеланы А.)
Атангы, эгечинги да кёре-кёре турама, хайт деп ишлейдице. (Залиханланы Ж.)

ХАЛАЛ ЭТЕРГЕ малны, бойнун тартып, ашарча этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
нени халал этди?

Азрет тананы бойнун сылады, кыуругундан тартып да кёрдү. Алай, иш болмазын аңгылаганда, кыошха чабып барып, жютю бичагыын алып келди. «Болмай эсе да, халал этейик». (Гурту-ланы Э.)

ХАЛКЪ АЛЛЫНДА АЙЛАННГАН [адам] кьуллукъчу [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кыялай адамды?

Сослан халкъ аллында айланган кишиди, айтханынғы
ангыларыкъды.

ХАЛКЪ (ЭЛ) АУУЗУНА КЪАРАГЪАН [адам] кьуллукъчу
[адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрию: ким
къаллай адамды?

Далхат халкъ ауузуна къарагъан адамды. □ Борис, жаш болгъанлыкъгъа, эл ауузуна къарагъан адамды.

ХАЛКЪДАН АЙЫРЫЛЫРГЪА! биреу эл бла бир ниетни
тутмай, кесини энчи жашауу ючюн кюреширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким халкыдан айырылды?

«Мурат халкъдан айырылганды, кеси энчи жашау этерге кюрешеди. («Ком. жол.») □ Жабраил халкъдан айырылып жашагъанлы иги кесек заман озгъанды.

ХАЛКЪНЫ (ЭЛНИ) ЮСЮНЕ КЪАРАТЫРГЪА бек ачыуланыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким халкъны (элни) юсюне къаратды?

— Къой, маржа, быллай бир къаргъама — болмагъан затны жазгъан болмаз, халкъны юсюне къаратма. (Гадиланы И.) — Мени жашымы менден сыйырдынг, берне даулайды деп суймеген, лериме хапар этдинг. Къора юйден деп, былайгъа келип, халкъны юсюне къаратып кетгенди, — деп тарыгъады. [Таужан эрине]. (Хубийланы О.) □ Къошда жокъгъа ююш жокъ», — деп къойсанг, Харун элни юсюнге къаратыр. (Хубийланы О.)

ХАЛЫНА ТАРТЫРГЪА биреуге ушаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким кимни халына тартады?

Жаннетни къызлары аналарыны халына тартадыла, адепли, хурметли сабийледиле.

«ХАМ» ДЕП КЪАБАРГЪА ачыуланып сёлеширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким кимни «хам» деп къабады?

Даулетге сёз айтсанг, «хам» деп къабады. □ Старшинадан, Даулетден, Къарамырзадан башлап, «хам» деп бизни къабып къоярыкъдыла. (Хубийланы О.)

ХАННГА ЖУУАП (ЖОМАКЪ) ТЮЙЮЛДЮ тийишсиз жууапды

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не ханнга жууап (жомакъ) туююлдю?

«Дугъур улу, ол сёзюнг а ханнга жууап туююлдю», — деди Ибрагим Аслангерийге да, дагъыда бир-эки адамгъа кёз кысып. (Хубийланы О.) □ — Угъай, ол ханнга жомакъ туююлдю! Бу жер бизникиди, кишини дауу жокъду, — деди Заурбек. (Шахмырзаланы С.)

ХАНС СИБИРТГИЧА АЙЛАНЫРГЪА тохтамай айланып турургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: кимни, ханс сибиртгича, жетмеген жери къалмады?

Адилгерий къайда не эшитеме да, не кёреме деп, ханс сибиртгича айланады. («Ком. жол.») □ Бир-бирле сау кюнню ишлемей, ханс сибиртгича, жетмеген жерлери къалмай айланадыла.

«ХАП» ДЕМЕГЕН [ит] тынч, юрмеучю [ит]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: не
къаллай итди? — Хап демеген.

— Къоркъма, «хап» демеген бир итибиз барды да, кишиге чапмайды,— деди Далхат келгенге.

ХАПАРЫ БОЛУРГЪА адамны бир затдан ангылауу болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни неден хапары барды?

Партия къуллукъну теориясын билгенча, практикасындан да хапары барды. (Хапчаланы М.)

ХАР АЛЛАХНЫ КЮНЮНДЕН терк-терк

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким къайры
хар аллахны кюнюнден барады?

Танзиля кызына хар аллахны кюнюнден келеди.

ХАР АТЛАМДАН БИР терк-терк

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким хар ат-
ламдан не этеди?

Эрикдиргенди бу адам бизни: хар атламдан бир ауруйма деп, ишге чыкмай къалады. («Ком. жол.») Мамма къарт болгъанды: хар атламдан бир тохтайды.

ХАРАМ-ХАЛАЛ ДЕП СЮЕЛИРГЕ туююшюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
харам-халал деп сюелди?

Харун ажым этип да кёреди: харам-халал деп сюелсе, ол ырахытны тыяргъа боллукъ эди. (Тёппеланы А.) Алгъа харам-халал деп сюелип, артда уа бир зат да болмагъанча жарашып къалгъанла да боладыла.

ХАРАМГЪА-ХАЛАЛГЪА ЖЕТЕРГЕ (ЖЕТИШИРГЕ) туююшюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
харамгъа-халалгъа жетди (жетиш-
ди)?

Абусалам атасына айланып, биринчи кере жууап этди. Ата бла бала харамгъа-халалгъа жетишди. (Тёппеланы А.) Шүёхла харамгъа-халалгъа жетип айырылдыла. («Ком. жол.»)

ХАРСХА КЕЛИРГЕ (ЖЫЙЫЛЫРГЪА) биреу бла келиширге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (къарач.)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
харсха келеди (жыйылады)?

Арт эки-юч айда Инал харсха келгенди. □ Зубай къайын къызы
бла харсха жыйылып жашайды.

ХАРСЫНА ТЕПСЕМЕЗГЕ биреу айтханны этмезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (кэарач.)

Кеси айтхан болмаса, Зайнаф кишини харсына тепсемейди. («Ком. жол») Не кюрешдиле эсе да Рашидге бугече мында кьал деп, ол кишини харсына тепсемей кетди.

ХАРФ (ХАТ) ТАНЫМАЗГЪА окъуй, жаза билмезге

Ат бла, алмаш бла жюриюдо: ким харф (хат) танымайды?

Бизни кѣп адамларыбыз кѣчюуню хатасындан **харф таныматгандыла.** («*Ком. жол.*») Уруш жыллада Къаспот жашчыкыны тобугуна алып, сен окъумай, **харф танымай** къаллыкъладан болурса деп, жарсыгъан эди. (*Толгъурланы 3.*) Октябрь революциягъа дери бизни элде **хат танымай** жашагъан адамла кѣп болгандыла. (*Токумаланы Ж.*)

ХАРХ БОЛУРГЪА үллу кюльорге

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
харх болады?

Аны эшитмегенлей ол бир кесекчикге тохтагъанлай, билмей тургъанлай дыгъылларына къатылгъанча, бир аууздан харх болдула. (Гадиланы И.) Хапарны эшитгенлей, Сент харх болуп къалды.

ХАТЕРИН ЭТЕРГЕ биреуге намыс этерге

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
кимни хатерин этеди?

Кичибатыр да кѳонакѳга кѳарады: «Кѳартлыкѳ хатеринги этейим ансы, кѳонакѳ»,—деди, (Залиханланы Ж.) Аллындан хатерин этип, нѳгерлери тынгылагѳанлай да келгендиле, ардан а сѳзюн кѳулакѳга алмагѳандыла.

«ХЕЙ» ДЕСЕНГ, «ХОЙ» ДЕП ЧЫГЪАРГЪА биреу айтханны
этерге хазыр болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
«хей» десенг, «хой» деп чыгъады?

Халкны кyuлагы сагъайып турады. «Хей» десенг, «хой» деп чыгадыла. (Токумаланы Ж.) Миналданны жашлары ишге «хей» десенг, «хой» деп чыгып кyаладыла. («Ком. жол.»)

ХО ДЕРГЕ бир ишге угъай демезге.

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил неге жо дейди?

Аслан атасы айтханнга **хо дегенди**.

ХОП-СОП ЭТИП 1. ишсиз-кюнсюз болуп

Болум Ат бла, алмаш бла, этим бла жү-
Сёл. тил рюйдю: ким хоп-сop этип айлана-
ды?

Кетип, къайда болса **хоп-сop этип** айланмай, бери къайтсынла,
колхозда ишлесинле. (*Кациланы Х.*)

2. хыны сёлешип

Болум Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил хоп-сop этип сёлешеди?

Тереклеге суу нек къуймагъанса деп жашха урушханда, ол **хоп-сop этип** сёлешиди. (*«Ком. жол.»*)

ХОЧА ТЮЙЮЛДЮ [хал, иш] махтанырча туююлдю

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
Сёл. тил хоча туююлдю?

Салима уа къалайды?— деп сорду.— Бир да сорма, Солтанбек.
Аны бла ишибиз **хоча туююлдю**. (*Залиханланы Ж.*)

ХОШ БОЛУРГЪА тынчайыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил хош болады?

Сора Любаны алай айтханына бригаданы эки къаууму да **хош болдула**. □ Аскердеги жашындан Абдуллах кыагыт алгъанлы **хош болуп** турады. (*«Ком. жол.»*) — Иги болду келгенинг, энди **хош болурма**, бир кесек тынчайырма,— деди Файзун эгечине.

ХОШ ЭТЕРГЕ адам кесин неда биреуню жапсарыргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни, нени хош этеди?

Къыз бир кесек, эс жыйып, жүрегин **хош этди**. (*«Минги Тау»*.)
Жамауатны орамлары мирзеу ийисинден толуп, берекет а арбаз-
дан бир тюрлю тамаша монглыкъну болдуруп, бетни жарыкъ,
хош этип туруучу эди. (*Тёппеланы А.*)

ХУДЕС КЪОБАННЫ БОКЪЛАГЪАНЧА (БОКЪЛАГЪАН
КИБИК) бир адам сау элни къозгъагъанча

Болум Этим бла жүрюйдю: ким нени Ху-
Сёл. тил (*къарач.*) дес Къобанны бокълагъанча (бокъ-
лагъан кибики) къатышдырады
(къозгъайды)?

Фатимат, тынч къатынчыкъ кёрюннгенликге, беш минутну ичине,
Худес Къобанны бокълагъанча, сау элни къатышдырлыкъды.

ХУНА ТЕШИКДЕН ЧЫКЪМАГЪАНДЫ [адам] биреу тукъум-
суз-жукъсуз туююлдю

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
хуна тешикден чыкъмагъанды?

— Мен **хуна тешикден чыкъмагъанма**, жууугъум, тенгим да
барды, жашыма къатын адетге кёре аллыкъма,— деди Сейитни
анасы.

ХУНАГЪА ЖАРАШМАГЪАН ТАШЧА (ТАШ КИБИК)
жарашыусуз адам

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къалай жашайды?

Сафар, **хунагъа жарашмагъан ташча**, бир ишден экинчиге кёчюп
айланады. (*«Ком. жол.»*) **Хунагъа жарашмагъан таш киби**,
Басият киши бла келишмей жашайды.

ХУРЖУНУ ЖУКЪА БОЛУРГЪА (ЖУКЪАРЫРГЪА) жарлы
болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни хуржуну жукъа болду (жукъар-
ды)?

— Ой, ой, ой! Сегиз жүз! Кёпдю... Айымыса, болсун. Сомланы
хуржунлары жукъармаз. (*Шауаланы М.*) — Мени киби **хур-**
жунлары жукъарып тургъанла дагыда болурла,— деп жарсыды
къарт.

○ Хуржуну къалын болургъа.

ХУРЖУНУ ҚЪАЛЫН БОЛУРГЪА биреуню ахчасы кёп болур-
гъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни хуржуну къалын болады?

Жансуратны **хуржуну** не заманда да **къалын болады**, ахчасы
бир да кёрумайды. □ **Хуржунум къалын болгъанлай**, мен
тегерекге жайылмай болмай эдим. (*Аппаланы Х.*)

○ Хуржуну жукъа болургъа. Хуржунунда жел ойнаргъа.

ХУРЖУНУНДА ЖЕЛ ОЙНАРГЪА ахчасыз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни хуржунунда жел ойнайды?

Жаз тенгиз бойнуна солургъа барама деп, къатыны судьяны
хуржунунда жел ойнатханды. (*«Ком. жол.»*) Алийни **хуржунунда**
жел ойнагъанлай турады, ол ахчам барды деп бир да айтмаз.

Болум
Сёл. тил (*масхара*)

ХЫ ДЕГЕН [иш] тынгылы [иш]

Бюгюн субботникде окъуучула хы деген ишни тындыргъандыла.
(«Ком. жол.»)

Адамланы жанларын аурутур ючюн, Лейля хыккилерин агъызычу-
чуду. □ Хыккилерин сыгып айланигандыкъъга, анга киши болу-
шаллыкъ туююлдо.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким-
нени хыпый-сыпый (хылы-мылы)
этеди?

ХЫРТ ТИНИНЕ ТАЯНЫРГЫА тюгенирге

Алима́т көп жүрөк жарсыу этгепинден **хырт тинине** таяннганды. («Минги Тау».) Налжан ахыр кыаруун тауусуп, **хырт тинине** таянып жашайды.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (къарач.)

Колхозчула элде кемчиликлени кеслерини жыйылыуларында хыртха урдула.

ЧАБАКЪНЫ СУУДАН ЧЫГЪАРЫП (АЛЫП, СУУУРУП)
АТХАНЧА (АТХАН КИБИК) биреуню иги жашауу аманнга
айланнганыны юсюнден

Болум Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил чабакъны суудан чыгъарып (алып,
суууруп) атханча (атхан кибик)
турады?

— Фронтдан хапарынг а бармыды? Жашдан иги кесекден
бери бир тюрлю хапар жокъду да, тюз **чабакъны суудан чыгъарып**
атханча болуп турабыз. (*Текуланы Ж.*) — Ол сени кибик
кёпледен кьалгъан Таубийди... Сен кесинге сакъ бол... Ким да
къайнайды. Сен бир жарлыса. **Чабакъны суудан алып атхан кибик**,
атарма да кьоярма,— деди анасы жашына. (*Хубийланы О.*)

ЧАБЫР БАУ КЪЫСХАН эр киши

Айгъакъл. Ат бла, алмаш бла, этим бла жү-
Сёл. тил (*эски*) рүйдю: ким кьаллай адамды?

Алай болмай, аскерде сауутну кьолгъа алып, уугъа айлана
башласала, тийреледе **чабыр бау кьысхан** адам болуп, бир жангыз
инсан кьалмаз. (*Байчораланы М.*)

ЧАБЫР КЪУЛАКЪ АШАУЧУ КЮЧЮКЧА (КЮЧЮК КИБИК)
хыличи сабий

Болум Этим бла жүрүйдю: ким кесин
Бош тил (*къарач.*) кьалай жүрүтеди?

Сейитни жашчыгъы, **чабыр къулакъ ашаучу кючюкча**, хар кимге
да хатасын жетдире айланады. □ Гитче Салимчик **чабыр къулакъ**
ашаучу кючюк кибик, алай тутады кесин къайда да.

ЧАБЫР ОЛТАННГА (ТОННГА ЖАМАУГЪА) ЖАРАМА-
ГЪАН [адам] жараусуз, осал [адам]

Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
Сёл. тил (*къарач.*) кьаллай адамды?

— **Чабыр олтаннга жарамагъан** жашны мен бир кюн юйде
тутмаз эдим,— деп жаныды Сахай. □ — Бу **тоннга жамаугъа**
киеуню да къайдан тапхан эдигиз?— деп сорду Салих кьарында-
шындан туугъаннга.

ЧАЙНЫ ЧАЙНАП ИЧГЕНЧА (-ЛЕЙ, ИЧГЕН КИБИК)
халисиз, билимсиз адам деген магъанада

Болум Этим бла жүрүйдю: ким нени чай-
Сёл. тил (*масхара*) ны чайнап ичгенча (ичген кибик)
этеди?

— **Чайны чайнап ичгенлей**, не этесе? Билмей эсенг, соргъан
эт,— деди Башир жашына.

ЧАЙНАМАЙ ЖУТАРГЪА ишни кыйналмай этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
нени чайнамай жутады?

Далхатха иш берсенг, **чайнамай жутады.** («Ком. жол.»)
Къарыуу барды да Мурадинни, ишни **чайнамай жутуп** къояды.

ЧАЙНАП КЪАПДЫРЫГЪА биреуге жукъну хазырлап
берирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимге нени чайнап къапдырады?

Фатимат Магомедовна окъуучулагъа математиканы **чайнап**
къапдырады.

ЧАКЪЫРЫЛМАГЪАН КЪОНАКЪ жау, душман

Аслам. башчы, толт.
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: чакъырылма-
гъан къонакъ не этеди?

Ингирликде билмей тургъанлай элге **чакъырылмагъан къонакъ-**
ла келди. □ Ингирде къошха жыйылгъандан сора, Хасым
Беплогъа **чакъырылмагъан къонакълагъа** кыйда, кылай тюбе-
генинден тынгылы хапар айтды. (*Гуртуланы Б.*)

ЧАРДАКЪГЪА АТХАНЛЫКЪГЪА, КЪУРТ БОЛЛУКЪ ТЮ-
ЙЮЛДЮ бек арыкъды

Хапарчы
Бош тил (*хыны*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким,
не чардакъгъа атханлыкъгъа, къурт
боллукъ туююдю?

Сайхан, **чардакъгъа атханлыкъгъа, къурт боллукъ туююдю.**

ЧАУКА ОЛТУРГЪАНЧА (ОЛТУРГЪАН КИБИК) бек кёп

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: не чаука ол-
тургъанча (олтургъан кибик) бо-
лупду?

Алайгъа жыйылгъан халкъгъа къарасанг, къара **чаука олтур-**
гъанча, жерни башын къаралтып эдиле. (*Хочуланы С.*) Жал-
пакъгъа **чаука олтургъан кибик** эди адамдан. (*Гуртуланы Б.*)

ЧАЧ ТЮКЛЕРИ ЕРГЕ ТУРУРГЪА (СЮЕЛИРГЕ) апчыргъа,
титирерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни чач тюклери ёрге турдула (сю-
елдиле)?

Юсюне бёрюню келгенин кёргенде, Алимырзаны **чач тюклери**
ёрге турдула, жүрегине къоркъуу кирди. □ Қъарангыда терезе
тюбюнде сюелген адамны кёргенимде, **чач тюклерим ёрге сюел-**
диле.

ЧАЧЫНЫ ТЮГЮ САЙЫН БИР СЕЗ АЙТЫРГЪА биреуге кёп
урушургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни чачыны туюю сайын бир сёз
айтды?

Хусеин чачыны туюю сайын бир сёз айтды анга. □ Халимат
эгечине чачыны туюю сайын бир сёз айтып кетди.

ЧАЧ-ТЮК БОЛУРГЪА ары-бери чачылыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ле, неле чач-тук болдула?

Асхатны ахыр сёзлерин жер-жерден атылгъан ушкок тауушла
жутдула. Адамла ары-бери къачып, **чач-тук болдула.** (*Токума-
ланы Ж.*) Сюрюуге итле чапхандан сора, эчкиле **чач-тук болуп**
къайтдыла. □ Болсада, сууукъ ингирлени биринде душман, **чач-
тук болуп**, элибизден къачды.

ЧАЧ-ТЮК ЭТДИРИГЕ бир затны чачдырыгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни, нени чач-тук этдирди?

Ханийни суу алып кетгенин билсе, аны огъурсуз атасы ол
жарлыланы атны къуйругъуна тагъып, **чач-тук этдир** деп, не
этерге билмей, къара къайгыгъа къалып тохтагъан эдим.
(«*Минги Тау*».) □ Сюрюу малланы бийлеге **чач-тук этдиртип**,
артда уа тас болгъандыла деп къойду.

ЧАЧ-ТЮК ЭТЕРГЕ бир затны чачаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни, нени чач-тук этеди?

Партизанланы гранатлары бла окълары аланы **чач-тук этеди**.
(*Гуртуланы Э.*) □ Башха элдеде болгъан акъланы да ала келип,
артда элни **чач-тук этип** къоярламы? (*Залиханланы Ж.*)

ЧАЧЫН-БАШЫН ЖЫРТЫРГЪА 1. чексиз жилиргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
чачын-башын жыртады?

Тиширыула Биймырзалагъа басынып жилийдыла. Кадетле
сюрюп кетгенлени сагъынып, **чачларын-башларын жыртадыла.**
(*Гуртуланы Б.*)

2. биреуню тюерге

Аминат, саудюгерчи къатынны, алдагъан этгенсе деп, **чачын-
башын жыртды.**

ЧЕГЕМ САЛАМЛАШЫУ бир затны арtdан эсге тюшюрюу

Аслам. толт.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жү-
рүйдю: ким не этеди?

Ол насыпсыз а менден тил тутханын да, **чегем саламлашыуча**,
кеч эсине тюшюрюп, жумушакъ шыбырдайды. (*Гулийланы М.*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
этеди чегетте отун элтгенча (элт-
ген кибик)?

Ат бла, алмаш бла журюйдю: ким-ни чегилери (къарны) туюйдю?

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: неге чѣп атаргъа?

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
кимни кёзүне чөп болуп туюшсе да
уумайды?

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
чөп туюндон ынчхайды?

Ат бла, алмаш бла, этим бла жю-
рюйдю: ким кимден чёп юзюп ай-
ырылды?

225

ЧЕПДЕН ТЕРЕК ЭТЕРГЕ гитчени уллу этерге, семиртирге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил нени чёпден терек этеди?

Аслижаннга жукъ айтсанг, ол **чёпден терек этеди**. □ Айтханынгы иги да эшитгинчи, Зубай **чёпден терек этип** къояды.

ЧИБИЖИ ЖАГЪАРГЪА (СЮРТЮРГЕ) биреуню къозутургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимге чибижи жагъады (сюртеди)?

Тюйюшгенлени жарашдырыр орнуна, Салима бютюн алагъа **чибижи жагъады**. □ Эльдар келе келди да, Хакимге **чибижи сюртюп** кетди.

≈ Терс (бирси) тюегинден басаргъа

ЧИБИН УЧХАН ЭШИТИЛИРГЕ бек шош, тауушсуз болургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: неде
Сёл. тил чибин учхан эшитиледи?

Жер юйде комбат бла аны связною Андрей болгъаны себепли, асыры шошдан **чибин учхан эшитиллик эди**. (*Къудайланы Х.*)

ЧИБИН ЧЕГИСИ ЭТЕРГЕ жүнню бек иничке ийиррге

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил нени чибин чегиси этеди?

Зулейха жүнню бек ариу ийиреди, асыры **чибин чегиси этеди** ансы.

ЧИБИНИНЕ КЪАТЫЛЫРГЪА биреуню къозутургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил кимни чибинине къатылады?

Мени ол ийнаныуум Аминатны **чибинине къатылды**. (*Тёппеланы А.*) Адамны жапсарыр орунуна, Исса бютюн **чибинине къатылып** кетиучюдю.

ЧИЙ ТАБАРГЪА тасха, шарайып табаргъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил неде чий тапды?

Акъсакъалла кёрюнюрле, жаншай тургъанча керексиз. Нек десенг, лектор кёл **чий табар**, сёзлеринде бу къартланы. (*Маммеланы И.*)

ЧИЙ ТЕЛИ акъылсыз

Аслам. айгъакъл., хапарчы Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
Сёл. тил къаллай адамды? Ким къаллайды?

Солтан **чий тели** болгъанды. □ Забитхан Салихатха: — Санга игилик этип айланган мен **чий телиме**. (*Токумаланы Ж.*)

ЧИЙ ЧЮГЮНДЮР ЭТЕРГЕ бек кьаргьаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни чий чюгюндюр этеди?

Разият адамны **чий чюгюндюр этеди.** □ Мариям хапчюгюн урлагъанны **чий чюгюндюр этип** кетди.

ЧОРТ САЛЫРГЪА (КЕСЕРГЕ) кеси айтхандан чыкьмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
нени чорт салады (кеседи)?

— Москва Москвады, биз эллилеге жараргъа бир мекамны юсюнден сёлешибиз,— деп, кыыз сёзю **чорт кесди.** (*Толгъур-ланы З.*) □ Мажит сёзю **чорт салып** кетди.

ЧОТДАН ЧЫГЪАРГЪА (КЕТЕРГЕ) жараусуз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
чотдан чыгъады (кетеди)?

Мен биягъы сагъышха кьалдым. Бек ишекли болгъаным Комон эди да, ол да **чотдан кетди.** (*Токумаланы Ж.*) □ Машина **чотдан чыкьгъанды,** энди анга бир киши бир зат эталлыкъ туююдю.

ЧОТХА АЛЫРГЪА (УРУРГЪА) затны эсепмерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
нени чотха алады (урады)?

Хар сагъатны, минутну **чотха аладыла,** не заманда къалайгъа кетериклерин белгилейдиле. (*Гуртуланы Э.*) □ Тюкенчи Абидат айтханны этди, кёчкени салды, багъасын **чотха урду.** (*Тёппе-ланы С.*)

ЧУУ ЧЫГЪАРМАЗГЪА сёлешмезге, таууш чыгъармазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: Ким
чуу чыгъармайды?

— Азчыкъ да арымагъанма,— деди Вадик ансы, къалгъанларыбыз **чуу да чыгъармадыкъ.** (*Текуланы Ж.*)

ЧЫГЫР БАШДАН КЪУРТ АГЪЫЗГЪАН [кюн] бек кызыу [кюн]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: не
къаллай кюндю?

Чыгыр башдан къурт агъызгъан күн деп быллайгъа айтычу болурла деп, бой салыр да, жүлюннген башын къашыр бирси. (*Гадиланы И.*) □ Кюн асыры кызыудан **чыгыр башдан къурт агъызады.**

ЧЫКЪМАГЪАН ЖАНЫ ИЧИНДЕ ауругъан, онгсуз [адам, мал]

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким,
не къаллайды?

Ожийни **чыкьмагъан жаны ичиндеди.**

ЧЫР-ЧЫРАНГЫ БОЛУРГЪА бек кёберге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким,
не чыр-чырангы болду?

Аман ханс ашагъан ийнек **чыр-чырангы болду**. □ Халимат **чыр-чырангы болуп** турады, бир түрлю ауруу тийгенди да.

ЧЫРЫ БОЛГЪАН [адам] 1. акъыллы [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
къаллай адамды?

Нажабатны юйюрюню ичинде бир **чыры болгъан** сабий жокъду.

2. татымлы [аш]

Айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: не
къаллай ашды?

Ол аурууну тереннге иймезге, санларынга сингдирмезге излей эсенг, эшик хауада кёп айлан, юйню ичине кюн тиерча, ичине кирсиз хауа кирирча, терезесин ач, жукъудан тойгъунчу жукъла, **чыры болгъан** зат аша, тютюнден, аракъыдан, сууукъдан, кемсиз иссиден кесинги сакъла. (*Хубийланы О.*)

ЧЫРЫМ ЭТЕРГЕ къалкъыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*къарач.*)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
чырым этеди?

Сабийчик, жилягъанын тохтатып, бусагъатда **чырым этди**. □
— Мен бир кесек **чырым этип** чыгъайым,— деп, къарт отоугъа кетди.

ЧЫРМАУУКЪ ХАНС КИБИК жууукълукъ бла къаты байланып

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жүрүйдю: ким ким бла къалай жууукъду?

Биз, беш да тау эл, **чырмауукъ ханс кирик**, бир бирге байламлыбыз. (*Шахмырзаланы С.*)

Ш

ШАБАТЫ (АМАНЫ, ЖАГЪЫНЫ, УСУ) ТУТАРГЪА биреуню халы аманнга түрленирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни шабаты (аманы, жагъыны, усу)
тутду?

Бюгюн Алимни халы башхады: **шабаты** эрттенликден да **тутупду**. □ Аминатха тиймегиз — **аманы тутханды** да, кишиге сёлешмей айланады. □ Не айтхан эселе да ол советде, Мажитни

Халим Сейпуллахны шайтанларын тутдурду, андан-мындан сёз бла тийип.

≈ Дыгылына кьатылыргъа. Терс (бирси) туюгинден басаргъа. Шайтан арбагъа миндирирге.

ШАЙТАНЛЫ БОЛУРГЪА ачыуланыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким шайтанлы болады?

Бойнакъ аланы кёрсе, **шайтанлы болады.** (Толгъурланы З.)

ШЕМШЕР КЪАШЫКЪЧА (КЪАШЫКЪ КИБИК) бек сайлама, ариу [адам, зат]

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким не шемшер къашыкъча (къашыкъ кибики) ариуду?

Сёлешсе да, бети кьызара, алапат тап адам. Тобады, **шемшер къашыкъ кибики.**

ШИНТИГИН ТАНЫРГЪА биреу кесин даражасына кёре жюриютюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким шинтигин таныйды?

Аслан адам сёзюн ангылагъан жашды, айтсанг — **шинтигин танырыкъды.** □ Кьоналий **шинтигин танып**, жеринде тура эсе, Айдарукъ, ултусунмай, анга барыргъа керекди. (Тёппеланы А.)

ШИШ ТУРУРГЪА 1. ат, айыу, ит д. а. к. арт аякъларына сюелирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким, не шиш турду?

Итчик, кьубулуп, биягъыча арт аякъларыны юсюне **шиш турду** да, эринчиклерин жалады. (Занкишиланы Ж.)

2. адам кьоллары юсюне сюелирге

Аслам. болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким кьалай сюеледи?

— Кьурукъну бек башында, Тюз да кьыйыр арасында, Бир кьыз турады **шиш туруп**, Кесин ары-бери буруп. (Маммеланы И.)

3. самолёт тюз ёрге айланып учаргъа

Аслам. болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: самолёт кьалай туруп барады?

— Наныкъ, кьарачы, энди уа **шиш туруп** барады самолёт. (Кьожакъланы Т.)

ШОРПА БАШЫ АУЛАТЫРЫКЪ ТЮЙЮЛДЮ [мал] арыкъды

Хапарчы
Сёл. тил (кьарач.)

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: не шорпа башы аулатырыкъ туююлдю?

Ол кьойну бош тутасыз: **шорпа башы аулатырыкъ туююлдю.**

ШУУ ДЕП ТУРГЪАН [юй] кьууаты болмагъан [юй]
Аслам. айгъакъл. Ат бла, алмаш бла жюриюдю: не
Сёл. тил кьаллай юйдю?

Шуу деп тургъан уллу юйде къаратон Айшатны кёзюне къарап туралмайын, ырысхыгъа талашхандан Дебош кьошдан жыйылмай эди. (Тёппеланы А.)

ШЫРТ ДЕП билмей тургъанлай, терк
Аслам. болум Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким,
Сёл. тил не кьалай чыкьды? — Шырт деп.
— Биз бара тургъанлай, аллыбызгъа бир адам шырт деп чыкьды. («Шуёхлукъ».)

Ы

ЫЗЫНДАН БОЛУРГЪА (ТЮШЕРГЕ) биреуню, бир затны марларгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил кимни ызындан болады (тюшеди)?

Аллах кечмесин, бир сюймеген адамла ызындан тюшдюле да, халкъ багъасы башын отха сукъдула. (Гадиланы И.) □ Айтханындан къайтмагъан, жантакъ жырчы тойда бий улун кьоямы эдиле санга от кекирген бийле, туура жукъ эталмасала да, ташатын ызындан болуп, жойгъунчу кьоймагъандыла. (Тёппеланы А.)

ЫЗЫНДАН КЕТЕРГЕ биреуню ызындан ёлюрге

Хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил кимни ызындан кетди?

— Бу къара къыяманы кёрмей жерин тапхан да насып эди... Сиз кесигиз сюйгенлей боллукъду деди да, жашыны ызындан кетди, жарлы кюнюне.

ЫЙМАТЫН СЫГЪАРГЪА биреуню кьоркьутургъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил кимни ыйматын сыгъады?

Хасан жашыны ыйматын сыкьды. □ — Сен ыйматын сыгъып кет старостаны, биз а кьалай жашарыкьбыз,— деп жилямсырады кьарт къатын.

ЫРЫСХЫДАН ТУУМАЗГЪА ырысхы ючюн айып алмазгъа

Аслам. хапарчы Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
Сёл. тил ырысхыдан туумады?

— Ырысхыдан туумагъанбыз,— деди Айдарукъ сабыр. (Тёппеланы А.)

ЫРЫСХЫСЫ ТУТАРГҒА биреуню излеген заты табылыргға

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни ырысхысы тутады?

Базарда Мариямны ырысхысы тутду, излеген затларын тапды.

ЫСТАУАТЫН ЖОҚЪЛАРГҒА биреу алғынғы жашаууна
къайтыргға

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
ыстауатын жокълады?

Алий шахарда жашауундан айырылып, ыстауатын жокълады.

«ЫХ» ДЕГЕНИН биреуню жарсыу сёзюн

Толт.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни «ых» дегенин ангылайды, би-
леди?

Билмейме, мен сени «ых» дегенинги окъуна ангылайма. (Кациланы Х.)

«ЫХ» ДЕГЕНЛЕЙ бир чюйре сёз айтханлай

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жү-
рюйдю: ким «ых» дегенлей не эте-
ди?

— «Ых» дегенлей, жашым юйден кетип къалады,— деп жарсый-
ды бир гитче къатынчыкъ.

«ЫХ» ДЕП ЭТДИРМЕЗГЕ биреуге онг бермезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни «ых» деп этдирмейди?

Ол ичгичи къауум а аны тегерегинден алгъанды да, «ых» деп
этдирмейди. (Кациланы Х.)

Э

ЭБИ КЕЛИП [жашаргға] жарашып [жашаргға]

Аслам. болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
эби келип жашайды?

Эки къарындашы да бир арбазда эблери келип жашайдыла,
алыкъа эшикте тауушлары чыкъмагъанды. □ Қъоншулары бла
эблери келип жашаялмагъанла да тюбейдиле.

ЭБИЗЕНИ ҚЪУУУТУНА ҚЪАТЫЛГҒАНЛАЙ (ТИЙГЕНЛЕЙ)
адамны терк къозугъанын кёргозтюр ючюн айтылады

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къалай этди?

Болум
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жү-
рюйдю: ким эки аягын кюлге су-
гуп жашайды?

— Барасбийни несин махтайсыз, **эки аягын кюлге сугуп** жашайды ол, андан уллу беиш кьайда эр кишиге,— деди Зулейха.

ЭКИ АЯГЫН [КЪАТЫ] ТИРЕГЕ угъай деп тохтаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
эки аягын [къаты] тиреди?

Бизни бла агъачха чертлеуюкле жьыргъа кел дегенибизде,
Зухра **эки аягын тиреди**. □ Биз кеси аллыбызгъа сенсиз ол ишни
оноуун эталлыкъ туюлбюз деп, **эки аягын къаты тиреп** тохта-
гъанды. (Залиханланы Ж.)

ЭКИ БЕТЛИ [адам] тутхучсуз, кёзбаучу [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Алай **эки бетли** эллилери да аз туюлдо. (Толгъурланы З.) □
Ол да **эки тилли, эки бетли** адам кибикди. (Залиханланы Ж.)

≈ Эки жанына кесген бичакъ (къама, оракъ).

ЭКИ БУТУН АТ ЭТЕРГЕ жаяу кёп айлаыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
эки бутун ат этеди?

Урушну заманында кёп адамла **эки бутларын ат этгенди**,
аскерге кетген адамларыны ызындан тауладан Майкопха дери
жаяулай баргъандыла. □ — Мен совхозну малы ючюн, кече-кюн
демей, аланы ызларындан **эки бутуму ат этип** айланама. (Хубий-
ланы О.)

ЭКИ ДУНИЯСЫН КЪАРАНГЫ ЭТЕРГЕ биреуню жарсытыр-
гъа, кыйнаргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни эки дунясын къарангы эте-
ди?

Жашы Ахматны **эки дунясын къарангы этгенди**, жарсыуу бир
да кетмейди.

ЭКИ ЖАНЫНА КЕСГЕН БИЧАКЪ (КЪАМА, ОРАКЪ)
кёзбаучу, тутхучсуз, [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Бу да кимге кюледи, кеси уа **эки жанына кесген къама ки-
бик?** □ Ариубат **эки жанына кесген бичакъды**, анга ийнаньргъа
жарамайды.

ЭКИ ЕПКЕСИ БИРГЕ СЫЙЫНМАЗГЪА бир затха биреуню жүреги кыйналыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни эки ёпкеси бирге сыйындайды?

Университетге киралмай кыалгъаны ючюн Сафиятны **эки ёпкеси бирге сыйындайды**. □ Аслижан кыайдан эсе да бир письмо алгъанды да, андан бери **эки ёпкеси бирге сыйындай** турады.

ЭКИ ЗАТЫН БИР ЖЕРДЕ ТАПМАЗГЪА тизгинсиз болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
эки затын бир жерде тапмайды?

Халиматны юйюнде **эки затны бир жерде тапмаса**. □ Заманында тизгинин жыймагъан тиширүу артда **эки затны бир жерде тапмай** айланады.

ЭКИ КЁЗДЕН БИРИН КЪОЙМАЗГЪА биреу кёргенин урламай кыймазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
эки кёзден бирин кыймайды?

Биз кесибибиз анга кыууанып жашайбыз. Аланы жер жутар эсе, **эки кёзден бирин кыймаучелле**. Ох дедик, ала мындан кыуу-
гъанлы. (*Шауаланы Х.*)

ЭКИ КЁЗЮ БЛА ТЕНГ ЖИЛЯРГЪА тарыгъыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
эки кёзю бла тенг жияйды?

— Балдан кыйынлы уа бу затха кюеди, бишеди, ашдан-суудан да айырылгъанды. **Эки кёзю бла тенг жияйды**, — деп Стампул сёлеше тургъанлай, машина арбазгъа кирди. (*Хубийланы О.*) □ Адамланы айтханларына тынгыласанг, немчаладан **эки кёзю бла тенг жияп** тарыкмагъан жокъду. (*Хубийланы О.*)

ЭКИ КЁЗЮ БЛА ТЕНГ ЖИЛЯТЫРГЪА биреуню кыйнаргъа, жарсытыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни эки кёзю бла тенг жията-
ды?

Тохтасын Лейля, ол гинясуу аны **эки кёзю бла тенг жиятыр**. (*«Шуёлхукъ».*) □ Аман затды Рамазан: эгечин **эки кёзю бла тенг жиятып** турады.

ЭКИ КЁЗЮ КЪАН КЕРЮРГЕ биреуню кёрюп болмазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни эки кезю къан кёреди?

Бу кёкшалбарла бизни кыотур тырнакъларына да санамайдыла. Манга сорсанг, жашырмай айтайым, аланы кёрсем, **эки кёзюм къан**

кёреди. («Минги Тау».) □ — Мен барлык туюлме Баширлагъа,— деди Роза.— Аланы эрттеден бери эки кёзлери къан кёрюп турады.

ЭКИ КЕЗЮН БУКЪДУРУРГЪА уялыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
эки кёзүн букьдуралды?

Хафисат анасын кѳргенде эки кѳзюн букьдурду. □ Солтан эллиледен эки кѳзюн букьдуруп айланады.

ЭКИ КЕЗЮН ЖАНДЫРЫП [барыргъа, келирге] жукъ элтмей

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюриюдю: ким эки кё-
зюн жандырып барды?

— Да сора ёмюрден бери эшигинден кирмей туруп, бюгюн а эки кёзюмю жандырып кърурлай къалай кирлик эдим да,— дей, Минат, баппушча чайкъала, жёбелеп, эшик таба тебиреди. (Байчораланы М.)

ЭКИ КИРПИГИ БИРГЕ ЖЕТМЕЗГЕ арталлыда жукыламаз.

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким-
ни эки кирпичи бирге жетмейди?

Сапиятха бюгече бек узун кёрюннген болур, эки кирпичи бирге жетмегенди.

ЭҚИ ҚҶАБЫРГЪАСЫ БИРГЕ ТИЕ арыкъдан ёле

Болум
Сёл. тил

Этим бла жюрюйдю: ким къалай
турады?

Ауругъанлы Азрет осалды, эки къабыргъасы бирге тие тұрады.

≈ Ауузун ачса, ёпкелери кёрюне. Арты бла аллы бирге кьатаргъа. Ахырат сюек кибик. Боюн сингирлери созула. Бойнун тартсанг, кьан чыкъмаз. Ийне жутхан (кьапхан, ашагъан) ит кибик болургъа

Эти терисине сыйынмазгъа.

ЭКИ КЪОЛУН КЪОЙНУНА СУГЪУП ТУРУРГЪА (АЙЛАНЫР-ГЪА) ИШЛЕМЕЙ АЙЛАНЫРГЪА

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
эки кьолун кьойнуна салып тура-
ды (айланады)?

Эрттенден ингирге дери Тахир эки кьолун кьойнуна сугьуп турады.

ЭКИ КЪОЛУНА ЖУКҚА ИЧИРИРГЕ ишлемей айланырғыа

Аслам, хапарчы
Сёд, тил

Ат бла, алмаш бла жюриюдю: ким
эки кьолуна жукка ичиреди?

ЭКИ КЪОЛУНА КЪАРАРГЪА биреуню кыйыны бла жашар-
гъа

ЭКИ ҚЪУЛАГЪЫ ЭШИКДЕДИЛЕ сағбайып, тынгысыз болур-
гъа

— Тапсызла жаншама, **эки элинги тыялмайса** да тыялмайса,— деп, Рамазан тырман этди юй бийчесине. □ — О-о-о! Топчукъ деп, ол кюн биз ишден къайтып бара, орамда бёркюн да желкесине къаплап, ары-бери ауа, бизге да аууз жетдире, **эки элин тыялмай** баргъан бир саласкюр бар эди, ангамы айтаса? (*Гочияланы Ж.*)

ЭКИ ЭРНИ БИР БИРИНЕ (БИРГЕ) ЖЕТМЕЗГЕ (ТИЙМЕЗГЕ) къууаныргъа, ышарыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: кимни эки эрни бир бирине (бирге) жетмейди (тиймейди)?

Къушжетерни къууаннгандан **эки эрни бир бирине жетмейди**. (*Хубийланы О.*) □ Мусса кърманлыкъгъа жюкленнгенин билдире, къууаннгандан **эки эрни бир бирине жетмей**, бичагъын билерге къайракъ излеп, орта юйге кирди. (*Хубийланы О.*)

ЭКИ ЭТЕГИН БАШЫНА (АРКЪАСЫНА, СЫРТЫНА) КЪАПЛАРГЪА биреуге бек урушургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким кимни эки этегин башына (аркъасына, сыртына) къаплады?

Тиширууланы биринден жүрегине ушамагъан сёзню эшитсе: «Тохта, мен аны **эки этегин башына къаплайым**»,— деп тебирейди Хаджат. (*Хубийланы О.*) □ — Къуру алагъа тери ийлеген бла тюнкенги тауусханса да. Мен барып **эки этеклерин башларына къаплап** бир келейим,— деп Айшат кызып тебиреди. (*Байрамукъланы Х.*) — Мен сени **эки этегинги сыртынга къаплайым** бусагъатдан,— деп ачыуланып, эшик таба атлады. (*Лайпанланы С.*)

ЭКИ ЭТЕГИН БЮЙРЕК БАШЫНА КЪАЙЫРЫРГЪА бир ишни этерге таукел болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*къарач.*)

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким эки этегин бюйрек башына къайырады?

Узакъгъа окъургъа барама деп, Разият **эки этегин бюйрек башына къайыргъанды**.

ЭКИ ЭТЕГИН ЖАНЫНА СУГЪАРГЪА ишлерге хазырланыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю: ким эки этегин жанына сугъады?

— Мен отоуланы жыяргъа керекме,— деп, Аслижан **эки этегин эрттенли жанына сукъгъанды**, алай юй жыйып а кёрюнмейди. (*«Минги Тау».*) □ — Иги жашаргъа суюген бусагъатда **эки этегин жанына сугъуп**, ишлеп тебирерге керекди,— деди Жамал.

ЭКИ ЭШИГИ ЖАБЫЛГЪАН (КЪУРУГЪАН) [адам] уллу палахха тюшген [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

Аны несин сорасыз? Эки эшиги жабылгъан адамды ол. □ —
Ах, эки эшиги къуругъан кызым, — деп кычырыкъ этип жияды
Зурият.

ЭКИНДИ БЛА АШХАМ АРАСЫНДА замансыз заманда

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким экинди
бла ашхам арасында айланады,
жүрюйдю . . . ?

— Не юйюгюзге эмина кирип айланасыз экинди бла ашхам
арасында? — деп сорду ким эсе да эшик артындан келгенледен.
(«Ком. жол».)

ЭЛ (ХАЛКЪ) АУУЗУНА КЪАРАГЪАН [адам] оноуу, сёзю
ахшы [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

— Эл ауузунга къарагъан кырал къуллукъчусу тю-
йюлмюсе? (Гулийланы М.) □ С. М. Киров халкъ ауузуна къара-
гъан адам эди.

ЭЛ БАГЪАСЫ [адам] акъыллы, аты айтылгъан [адам]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
къаллай адамды?

«Къайнайды, эл багъасы киши, — деп къатынла бир бирине
хапар айта эдиле. (Аппаланы Х.)

ЭЛ БЕДИШЛИК (КЮЛКЮЛЮК) БОЛУРГЪА аман иш бла
элни ауузуна тюшерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким,
не эл бедишлик (кюлкюлюк) бо-
лады?

— Энди мен не этейим? Адамланы бетлерине уялмай къалай
къарайым. Эл бедишлик болдум! — деп сынсыйды Майрусхан
(Гуртуланы Э.) □ Бюгюн Бекирча эл бедишлик болуп тур-
гъандан эсе, ёлген этейим. Ёлгенни айыбы жокъду, — деп, ол да
Бекирге айып этди. (Гуртуланы Б.) □ — Кеч кюзге дери биз
мында турсакъ, картоф, нартюх бахчаларыбыз эл кюлкюлюк
болурла, — деди Мутай. (Шауаланы Х.)

ЭЛГЕ КЪОЯН КИРГЕНЧА (КИРГЕН КИБИК) сейир, тамаша
болуп

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким элге къоян
киргенча (кирген кибик) сейирсин-
ди?

Таубий: «Мен кете барайым. Алай, кьанынг суууса, эрнинги кьабарса»,— деди. (*Боташланы И.*)

ЭРНИН-БУРНУН ЧЮЙЮРЮРГЕ (ЧЮЕЛТИРГЕ) биреуню хыликкя этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким эрнин-бурнун чюйюреди (чюелтеди)?

Бекболатны инче сабий ён бла кычырып жырлагъанына бары да эс буруп тынгылагъан эдиле. Жалан да байла эринлерин-бурунларын чюйюре эдиле. (*Гуртуланы Б.*) Бу да бир балшибикни къатыны,— деп, Шапий аны ызындан эринлерин чюелтди. (*Токумаланы Ж.*)

ЭРТТЕ, КЕЧ БОЛСА ДА къачан болса да

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким эртте, кеч болса да келликди?

Эртте, кеч болса да, сени ёлтюрген этерикме деп тургъан адам-гъа ким тёзерикди?— деди Кезлеу. (*Шауаланы Х.*)

ЭРТТЕ КЕЧДЕН алгъындан окъуна

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрюйдю: ким эртте кеч-ден кьоркъады, онгсунмайды...?

— Кесинг бла урушда айланган жашланы эртте кечден кьоркъууларын этесе,— деди Къаспот Барисбийге. (*Толгъур-ланы З.*)

ЭС БЕРИРГЕ биреуге акъыл юйретирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким кимге эс береди?

Школда устаз сабийлеге эс береди.

ЭС БИЛГЕНЛИ акъыл-балыкъ болгъанлы

Болум
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: къа-чандан бери?

Пачахан: «Кесим эс билгенли, жети жукълап акъылларында болмай тургъан ненча жууукъну бир бирлерине тюбетген болур-ма. (*Гочияланы Ж.*)

ЭС ТАПДЫРМАЗГЪА онг бермезге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким кимге эс тапдырмайды?

Сабийлеге ёге аналары эс тапдырмайды.

ЭТ БЛА БИЧАКЪ БОЛУРГЪА жау болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким эт бла бичакъ болады?

Хапарчы, болум
Сёл. тил

Хар кимге бийикден къарагъан Аминат энди этек кётюргенди. □
Айдаболлары тышына чыкыгъанларында, этеклерин кётюрюп ай-
лануучу Хасаулары киритге салып сатар эдиле.

(1) Эркин сёз тутуш бла кыатышдырмазгъа: суугъа киргенде, кыызчыкъ этеклерин кётюрдю.

ЭТИ СЮЕГИНЕ (АРТЫ АЛЛЫНА, АЛЛЫ АРТЫНА) КЪА-
ТАРГЪА чексиз арыкъ болургъа

Аслам. хапарчы
Сёд. тил

Ыйыкты ахырына Къази-Мубарик юнден чыккыды — къабыр-
дан чыккыгъаннга ушай эди, эти сюегине къатханды. («Минги
Тау».) Майрусхан эри ёлгенли аллы артына къатып къалгъан-
ды, аш ашамайды дейдиле ахлулары.

○ Борчха барлыкъды. Жазгъа чыгъарыкъды. Эти терисине (же-
нинс) сыйырмазгъа.

ЭТИ ТЕРИСИНЕ (ЖЕНИНЕ) СЫЙЫНМАЗГЫА бек семиз
болургыа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Разиятны эти терисине сыйынмайды, дагыда азыракъ ашамайды. □ Эти жение сыйынмай тургъан адамны саулулгуна бек осалды.

ЭТИ ТЕРИСИНДЕН АЙЫРЫЛГЪАНЧА ЭТЕРГЕ биреунн
чексиз жарсытыргъа, титиретирге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (къарач.)

Алимат эгечин эти терисинден айырылганча этеди, кыруу д
тырман этип, жүрегин жарсытып жашайды.

ЭТИ-ЖЕНИ ДЫЗЫЛДАРГЪА биреуню халы бузулургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Мухтар сабийликте кыяллай кыйыныккыла кёрюп ёсгени айтханда, **этим-женим** дызылдады, чач туюклерим ёрге тургъанч болдум. («Ком. жол».)

ЭТИН АШАП, ТЕРИСИН ҚИЕРГЕ биреуге тынчлык берме

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни этин ашап, терисин киеди?

Сейт кыйын адамды, жангыз жашыны окчуна этин ашап, терисин киеди. □ Алыкча мен Жансуратны юсюнден бир адам ариу айтып эшитмегенме, эшта да айтмазла: ол хар кимни этин ашап, терисин кийип жашайды.

ЭТИН АШАРГЪА кеп урушургъа, тырман этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни этин ашайды?

— Энди этинги ашамам, бюгюнден ары кчуранны бетин ачып кчарарыкч туююлме,— деди Бадымат. (Байчораланы М.) Жашынг былагъа кчушулгъанды ден, манга кчаргъыш да, айып да этмеген элде адам жокчу, кесим да Исмаилны кчаргъышдан этин ашап тургъанма. (Залиханланы Ж.)

ЭЧКИ ЖАПХАКЪЧА (ЖАПХАКЪ КИБИК) [адам] бек арыкч [адам]

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким эчки жап-
хакъча (жапхакъ кибик) болгъан-
ды?

Ауруудан сора Мариям эчки жапхакъ кибик болгъанды.

ЭЧКИЛЕРИ ТИГЕЛЕРГЕ ёпкелерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (кчарач.)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни эчкилери тигелёйди?

Бюгюн Зуриятны эчкилери тигелегендиле, кишинге сёлешмей айланады. □ — Кчуогуз, тиймегиз ол сабийге, эчкилери тигелеп турадыла, — деди Айшат кчуызларына.

ЭЧКИЛЕРИН КЧОЗГЪАРГЪА биреуню ачууландырыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (кчарач.)

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни эчкилерин кчозгъайды?

Келе келип Мухтар Азаматны эчкилерин андан-мындан тийип кчозгъады. □ Биягъы Мухадип Налжанны эчкилерин кчозгъап башлагъанды.

Дыгъылына кчатылыргъа. Терс [бирси] туюгинден басаргъа. Шайтан арбагъа миндиррге.

ЭШЕК БУЗГЪА ТИРЕЛГЕНЛЕЙ (ТИРЕЛГЕН КИБИК) бир азатны этерге унамауну юсюнден айтылады

Болум
Сёл. тил

Этим бла жүрүйдю: ким эшек буз-
гъа тирелгенлей (тирелген кибик)
тохтайды?

Ол Сынтычы келинчикни бакгъан заманымда ол да ал бурун хо деп, иш ма бу халгъа жетгенинде, ол эшек бузгъа тирелгенча

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким-
ни эшиги терсине ачылды?

Къайсынны эшиги терсине ачылды, иши кырты болду.

ЭШИГИН ЖАБАРГЪА биреуню палахха къояргъа; ёлтюрюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни эшигин жабады?

«Огъурлу Байрамукъдан бошагъан болурбуз. Къалай ачыулу иш болду, къаллай хурметли, къаллай алапат адамны **эшигин жапдыла!**» — деген сагъышла бла Махмут дорбуннга жетгинчиге дери ауузун ачып биреуге да сёлешмей келди, нёгерлери да алай эдиле. (*Залиханланы Ж.*) Ахырында была кеслери ючюн этген сунуп, бир жерде **эшигин жабып** къоярла деп къоркъа эди Халыу. (*Тёппеланы А.*)

(!) Эркин сёз тутуш бла къатышдырмазгъа: юйню эшигин жабаргъа.

ЭШИГИНДЕН КИРМЕЗГЕ биреуню юйюне бармазгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни эшигинден кирмейди?

Къозтюйме: «Бир жууукъ адамлары **эшигибизден** нек **кирмеди** демесинле дагъыда». (*Гочияланы Ж.*) Ах, не кычырыкъ этейим: атасыны къарындашлары билселе уа, ёмюрге **эшигибизден кирмей** къаллыкъдыла. (*Гочияланы Ж.*)

У Эшик жарыгъын къоймазгъа.

ЭШИК ЖАРЫГЪЫН КЪОЙМАЗГЪА биреуге терк-терк. бара турургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
кимни эшик жарыгъын къоймайды?

Радым къоншусуну **эшик жарыгъын къоймайды**, кюн сайын не керек эсе да, ары бир кирмей къалмайды. □ — Мен нек барыргъа керекме Айшатха? — деди Солтанмурат. — Ол а мени **эшик жарыгъымы къоймай** тура болур.

ЭШИКГЕ ЧЫКЪМАЗЛЫКЪ БОЛУРГЪА халкъ аллында айыплы болургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрүйдю: ким
эшикге чыкъмазлыкъ болады?

Осман ол халек жашыны хатасындан **эшикге чыкъмазлыкъ болгъанды**. □ Кеси адетли адам болгъанлыкъгъа, Суфьян бусагъатда **эшикге чыкъмазлыкъ болуп** турады: жашы юй тонап тюрге тюшгенди.

≈ Башын ёрге кётюрмезге. Эки кёзюн букъдурургъа.

ЭШИКГЕ ЧЫКЪМАЗЛЫКЪ ЭТЕРГЕ биреуню уялтыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимни эшикге чыкъмазлыкъ этеди?

Аманлыкъчылагъа къошулуп, Сеит анасын **эшикге чыкъмазлыкъ этгенди**, энди ол жарлы къатын кеси кесинден уяла айланады. □ — Да, харип не тапды Зухра атасын-анасын **эшикге чыкъмазлыкъ этип**, башына айып алгъандан сора.

ЭШИТМЕГЕНИН ЭШИТДИРИРГЕ биреуге къаты урушургъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
кимге эшитмегенин эшитдиреди?

Сайхат: «Кёзюм а бир кёрсюн! Анам харипни жаны ючюн, мен **анга эшитмегенин эшитдириме**». (*Боташланы И.*) Келе келип, Рамазан къутуруп, алынып, **эшитмегенин эшитдирип** кетди.

Ю

ЮЙ ДА БЕК, МЕН ДА БЕК бир жары да бармайма

Тюрленм.
Сёл. тил

Айтым.

— Дуниядан бир хапарым жокъду, **юй да бек, мен да бек**, — деди Азиза кызына.

ЮЙГЕ КИЙИРИРГЕ келинни баш ауун алып, къартлагъа кёр-гюзтюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил (*адет*)

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким-
ни юйге кийирдиле?

Солтанмурат да келинчигин **юйге кийиргенди**, сёлешдиргенди.

ЮЙДЕ ҚЪАЛГЪАН [къыз] заманында эрге чыкъмагъан [къыз]

Аслам. айгъакъл.
Сёл. тил

Ат бла, этим бла жүрюйдю: юйде
къалгъан кимди? Қъаллай къызды?

Ханий **юйде къалгъан** къызды.

ЮЙНЮ БАШЫНА КЁТЮРЮРГЕ уллу дауур, лахор этерге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
юйню башына кётюреди?

Мингсом а кычырыкъдан **юйню башына кётюреди**.

ЮЙРЕННГЕН АУРУУУН ҚЪОЙМАЗГЪА биреу аман ишин юйреннгенича бардыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким
юйреннген аурууун къоймайды?

— Бекмурзаны юйюнде неси да барды, асыры малкёзден харакетден тоймайды ансы. **Юйреннген аурууун кьоймайды**,— деди Сапийт, чачын эше. (*Байрамукъланы X.*) — Алний а юйге жыйылгъанмыды?— деп сорду Закий Кезибандан.— Огъесе юйреннген аурууун кьоймаймы турады?

ЮЙЮМ ДЕГЕН [адам] юй кёллю, жашай билген [адам]

Аслам. айгъакъл.

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

юйюм деген адамды?

Мухтар юйюм деген жашды.

ЮЙЮН СУУ БЛА ЖУУДУРУРГЪА юйню берекетин кьоймазгъа, харакетге зырафлыкъ берирге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

кимни юйюн суу бла жуудурады?

— Быланы бери тахтандырып, **юйюмю суу бла жуудурдунг**,— деди Къыямитны къатыны. (*Аппаланы X.*)

ЮЙЮР-БАУУР БОЛУП [жашаргъа, къалыргъа] шуёхлукъда жашаргъа

Аслам. болум

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

юйюр-бауур болуп жашайды?

Ары дери келинлерини къарап къарамларын кёрмеселе да, жашла ала бла жарашып, **юйюр-бауур болуп** къалдыла. (*Тёппеланы A.*)

ЮСЮ БЛА АТЛАРГЪА биреуню намысын этмей, аны ыразылыгъын алмай, иш этерге

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

кимни юсю бла атлайды?

— Асхатны **юсю бла атлагъанса** бу жол а, ай гяуур,— деп тырман этди Борис кызына. (*«Ком. жол».*) Ёлген эгечини ачыуу кетгинчи, Сафиятны кызы, анасыны **юсю бла атлап**, эрге кетип къалгъанды.

ЮСЮН-БАШЫН СЫЛАРГЪА (ЖЫЛТЫРАТЫРГЪА) биреуге жарыкъ бслургъа

Аслам. хапарчы

Ат бла, алмаш бла жүрюйдю: ким

Сёл. тил

кимни юсюн-башын сылайды (жылтыратады)?

Жашын кёргенде, анасы аны **юсюн-башын сылады**, ариу айтды.
□ **Юсюн-башын жылтыратып**, ёксюз сабийни юйюне алай ашырдыла.

≈ Букъу къакъдырмай тутаргъа. Къол аязда ёсдюрюрге (жюрю-тюрге, тутаргъа).

○ Айры кёрюрге. Бырناق этерге.

Гордеев юсюне алынып: «Сен а аман дукъум маске кёреме да! Сени умутунг да алаймыды?» (Боташланы И.) Тракторчула ачыуландыла, юсюне болдула, Жамилят алыккына жукъ айтмады. (Кациланы Х.)

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла журюйдю: ким
кимни юсюне-башына къарайды?

ЮСЮНЕ ЕЛЮРГЕ биреуге жарыкъ болургъа, аны сюрге

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

ЮСЮНЕ МИНДИРИПТЕ биреуге басынчакълатыргъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

ЮСЮНЕ МИНЕРГЕ биреуню басынчакъларгъа

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

ЮЧ ГЮТТЮГЕ ЖЮКЛЕНИРГЕ аллахны аллында борчлу
лургъа, этген ахшылыгы ючюн

Ат бла, алмаш бла жүрүйдү: ким
не ючюн юч гүттүгө жүклөн-
ген?

249

ЮЧ КЪУРМАН КЕРГЕНСЕ! аллай бирни билирге уа заманынг болгъанды

Аслам. хапарчы
Сёл. тил

Ат бла, алмаш бла, этим бла жю-
рюйдю: ким не затны билирге за-
маныды?

Атны терлеп тургъанлай иерин алыргъа жарамагъанын
билирге юч къурман а кёргенсе, хайырсыз.

А

І. ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕНИ ТИЗМЕСИ

Агъач (къара) атха миндирге
 Агъач атха минерге
 Агъач киши
 Агъачдан тьюме (тухтуй) тьюген
 Адам ашаучу кибики
 Адам къатында ёсмеген
 Адам къуранына къошулмагъан
 Адам темир ашайды десе нйнандырлыкъ
 Адамны эки кёзюнден сора [анда] болмагъан жокъду
 Ай бла кюн кибики ачыкъ болургъа
 Ай бла кюн кибики ачыкъ этерге
 Ай кёрген эбизе кибики
 Айдан-жылдан бир [келирге, барыргъа]
 Айрандан (гыржындан) эсирген [адам]
 Айтдырмай къоймай эсенг
 Айры кёрюрге
 Айтхан (айтылгъан) жерден кери болсун!
 Айтхан сёзюне табылыргъа
 Айтханы айтхан болургъа
 Айтханы бла этгени бир болгъан [адам]
 Айтханы закон болургъа
 Айтханы (сёзю) чапыракъдан ётмезге
 Айтханын жерге жетдирмезге (салмазгъа, тюшюрмезге)
 Айтханын (сёзю) эки этмезге
 Айтып айтмазча [зат]
 Айтырын-къайтырын билмезге
 Айыбын-гюняхын бойнуна алыргъа
 Айылы тыймагъан [адам]
 Айыпдан-гюняхдан чыгъаргъа
 Айыу куркасына киргенча (-лей, кирген кибики)
 Айыугъа намаз юйретген кибики
 Айыу къулагъына от салгъанча (-лай, салгъан кибики)
 Акъ (агъырыкъ) атха миндирге
 Акъгъа къара дерге

Акъдан къара таныргъа
 Акъыл тѣбеди [адам]
 Акъылдан шашаргъа (чыгъаргъа)
 Акъылын аузуна ашаргъа
 Акъылын ичерге
 Акъыл-балыкъ болургъа
 Ал этегин (этеклерин) арт (арт этегин ал) этерге
 Аллах, сен жарат деп
 Аллахны арагъа (ортагъа) салып [ант этерге]
 Аллахны бирлигин билгенча билирге
 Аллахны сюйген (сыйлы, тюз) къулу
 Аллахха, адамгъа (не аллахха, не адамгъа) ушамагъан [иш, сѣз]
 Аллы бла чыпчыкъ ѳтмеген [къыз]
 Аллындан кийик атламагъан [адам]
 Алты аякълы болса да...
 Алты къынгыр (тѳрт гунпур) болуп [ишлерге]
 Алтын къоллу [адам]
 Алтынны журунуду [адам]
 Амалны такъалгъа жалгъап [жашаргъа]
 Аман акъыллы [жаныуар]
 Аман аууз ачаргъа
 Аман бет бла (кѳз бла, кѳзден) къараргъа
 Аман бетли (ѳл бедишлик) болургъа
 Аман бетли (ѳл бедишлик) этерге
 Аман кюн башына келирге
 Аман къан
 Аман къарынлы [адам]
 Аман къууум этерге
 Аман сагъатлы (кюнлю) болургъа
 Аманына тыяныргъа (къалыргъа)
 Антын ханты бла тенг ашагъан [адам]
 Антына ѳлмеген (табылгъан) [адам]
 Аралары айры болургъа
 Аралары атлы бла жаяу (кѳк бла жер) кибик
 Аралары бла къара киштик (жилян) озаргъа (ѳтерге)
 Аралары бла къыл ѳтмезге
 Аралары ит бла бѳрю кибикди
 Араларына къара жин (сууукъ сѣз, шайтан) кирирге
 Аргъы дуниягъа барып къайтхан [адам]
 Ариу тилли
 Аркъа жиклери (шешилери) къалтыраргъа (титирерге)
 Аркъам бла таш (суу) ташысам да...
 Аркъасындан (сыртындан) къайишлик алыргъа (къобарыргъа)
 Арт (артын) айырыргъа
 Арт бла, ал бла да
 Арт (сырт) бурургъа
 Артдан алгъа
 Арты, аллы да (аллы, арты да)

Арты болургъа
 Арты къалынды
 Артына барлыкъ туююдю
 Ары абынса, бери сюрюне [жашаргъа, турургъа]
 Ары дери бир жашайым (-ыкъ)
 Ары дери кѣп суу кетер (саркъыр)
 Ары дери къуру гыржын ашамай да бир турайыкъ (жашайыкъ)
 Ары оракъ (къайракъ), бери чалгъы (билеу)
 Арыгъан ѳлгенге мингенлей (къонакъ болгъанлай)
 Арысы-бериси (тарты-созу) болмагъан (жокъ)
 Ат башындан (къол сыртындан) къараргъа (сѣлеширге)
 Атдан тюшюп, эшекге минерге
 Атайпысны басаргъа (берирге, къуяргъа)
 Атамы этин ашагъан кибики
 Атамымы ѳлтюргенди?
 Атанг, ананг (тейри сени урсун) демезге
 Атангы башымы (баш жартысымы) къалгъанды?
 Атангы башы (баш сюеги) бла ойна!
 Атасы, анасы да.
 Атасы, анасы этмезлики этерге
 Атасын, анасын тойдурургъа
 Ат белинден тюшмей (белинде) айланыргъа
 Ат ойната (-ып) келген (жашагъан)
 Атлы аты бла, итли ити (жаяу таягъы) бла
 Атлыла атдан тюшген, жаяула атха минген [адам]
 Атар огъу, ѳлтюрюр (урур) кийиги болургъа
 Атхан огъу жазмагъан (жерге тюшмеген) [адам]
 Атхан огъу жерге тюшмезге
 Аты аманнга чыгаргъа
 Аты бар да, кеси жокъ [адам, зат]
 Аты беш тау элге (тѳрт дуниягъа) айтылыргъа
 Аты-чууу билинмезге (къурургъа)
 Атын беш тау элге (дуниягъа) айтыргъа
 Ауuzu балта бла (уруп) жарылгъанды
 Ауuzu жокъду
 Ауuzu къатыды
 Ауuzu къуш (киштиги къоян) тутаргъа
 Ауузумдан къаным келген кибики
 Ауузун ачса, ѳпкелери кѳрюне
 Ауузун ачып жапхынчы
 Ауузуна келгенни айтыргъа (къуяргъа)
 Ауузуна келгенни артха салмазгъа
 Ауузуна кирит салгъанча (салгъан кибики)
 Ауузуна къууут алгъанча (алгъан кибики, къапханча, къапхан
 кибики)
 Ауузунда ит ѳледи
 Ауузунда къылычы барды
 Ауузунда суу (къуууту) болгъанча (болгъан кибики)
 Ауузундан чыкыгъан жел

Ахырат сюек кибик
Ашагъаны ичине сыйынмагъан [адам]
Ашар ашы (гыржыны), ичер сууу тауусулургъа
Аякъ баса, кёз кыса айланган
Аягъы басханны кёзю кёрмезге (танымазгъа)
Аякъ орунсуз этерге
Аякъ тюбюн жаларгъа
Аякъ тюбюнде чёп сынмазгъа
Аякъ тюбюнден жел чыкыгъан [адам]
Аякъ тюбюне (олтанына) жетмеген адам
Аякъ урдурмазгъа

Б

Багъасын чыгъарыргъа
Багъыр шайгъа саналмазгъа
Багъыр шайгъа санамазгъа
Багъыры (жези) ачылыргъа
Баз боллукъ [адам]
Базар бети кетмеген зат
Базар бетин ачаргъа
Базук жилиги бла асыралгъан (ёсген)
Байдан бели ийилмеген [адам]
Байрым адакъача (адакъа кибик)
Бакыгъа батаргъа
Бал татытхан [заман]
Балын эмип, балауузун атаргъа
Балтаны сабын кьолгъа этерге
Балтасы (чалгъысы) ташха тиерге
Бардан жокъ болургъа
Бармагъын кьабаргъа
Бармагъындан бал тамгъан, чындысындан жау тамгъан [адам]
Бармагъын кёргюзтюр кьояргъа
Бармакыгъа чёргерге
Бармакыны бармакыгъа (чёпню чёпге) урмазгъа
Барчы-келчиге жүрюген [адам]
Басар ташын танымазгъа (билмезге)
Басыучуну кысыучу
Бахчасына (сабанына) таш атаргъа
Баш амалын (мадарын) кёрюрге
✓Баш бла кирип, тюр бла чыгъаргъа
✓Баш оноун этерге
Баш иерге
Баш кечиндириге (тутаргъа)
Баш кюн бла бош кюн сайын
Баш салыр [адам]
Баш тахтагъа атланыргъа
Башдан аякыгъа (башындан аягына) дери

Башсыз-аякъсыз къуругъа (тас болургъа)
 Баштёбен (тикги) болургъа ✓
 Башы, аягъы да
 Башы аягъына жетмезге
 Башы бла атларгъа (ауаргъа, озаргъа)
 Башы (намысы, баш намысы) бла ойнаргъа ✓
 Башы (чыры, эси) болгъан [адам]
 Башы жетмеген (жетишмеген) [адам]
 Башы кёкге жетерге
 Башы къазан (тулукъ, чоюн, хайран) болургъа
 Башы сауду
 Башы туманнга кирирге
 Башы чырды сыйпай
 Башын жабаргъа
 Башын-аягъын (аягъын-башын) билмезге
 Башын жюрютюрге (тутаргъа)
 Башын къара туман басып
 Башын сёзге къалдырыргъа
 Башын тюбюне (тюбюн башына) айландырыргъа
 Башын уллугъа кётюрюрге
 Башына ат уругъа
 Башына [баш] ауруу сатып алыргъа
 Башына кюн чакъыра, юсюне жел къакъдыра (айланнган) [адам]
 Башына таш бла ургъанча этерге
 Башына уругъа таш тапмазгъа
 Белин къаты къысаргъа (тартыргъа)
 Белине кюн кирирге
 Белин тюзетмей [ишлерге]
 Бериден ары жууукъ [адам]
 Бермез юйден кетмез къонакъ
 Бет къаны кетерге
 Бети жибимезге
 Бетинде [тамычы] къаны болмазгъа (къалмазгъа)
 Бетине батмакъ (къазан къара) жагъаргъа
 Бетине кюн тиймеген [къыз] ✓
 Беш бармагъын да ауузуна тыгъаргъа
 Беш (он бармакъны) къыйыны
 Беш башы бла атларгъа
 Бёрк (чач) ал десенг, баш алгъан [адам]
 Бёрю (суу) азыгъы болургъа
 Бёрю терини кёргюзтюп, бузоу алдыргъанча этерге
 Бёрю тон киерге
 Бёрюге къойну аманат этгенча (этген кирик)
 Бир аягъы тёрде, бир аягъы кёрде [адам]
 Бир бири ауузларына тюкюрюп (сен(-се), мен (-ме) деп жашаргъа
 Бир жанын жерге сугъаргъа
 Бир итни къуйругъудула (киридиле)
 Бир кюн — толу бутха, бир кюн — къуру журтха деген [адам]

Бир кюн юйюнгде жатар, экинчи кюн сени сатар
 Бир кюню жаз (жай), бир кюню кыш
 Бир къарыш ёсерге
 Бир кьол аязда эки харбызны сыйындыргъан [адам]
 Бир кьолу бир кьолун (кьолуна орча этерге) тыяргъа
 Бир кьолу бир кьолуна (кьолу кьолгъа, аягъы аякыгъа)
 жетмезге
 Бир кьолун (артына) тартыргъа
 Бир кьош болургъа
 Бир кьулагъына кирип, бирси кьулагъындан чыгъаргъа
 Бир масхапха жыяргъа
 Бир сёзю, башы болгъан [адам]
 Бир сёзю он сёзю жыкыгъан [адам]
 Бир сёзю эки болмазгъа
 Бир тилли (сёзлю) болургъа
 Бир чапыракыгъа тюкюрюрге
 Бир шайын да жоймаз, ашамай да кьоймаз
 Бирден эки (акъдан къара) болмазгъа
 Бичакъ ауузуна салыргъа
 Бичакъ ауузунда турургъа
 Бичакылыкъ тюшюрюрге
 Бишедия бешге дери, жууукълугъунг тюшге дери деген адам
 Богъурдакъдан алыргъа (кысаргъа)
 Бой салыргъа
 Бойнун тартсанг, къан чыкмаз
 Бокъдан (кирден) ийис ангыламагъан [адам]
 Борча барлыкды
 Боюн сингирлери созула
 Бугъоудан чыкыгъан итча (ит кибики)
 Букъу (тот) кьондурмазгъа (кыакдырмазгъа)
 Буу (жугъутур) кьулагъына аяз кыакыгъанча (кыакыгъан кибики)
 Бурну бла чыгъарыргъа
 Бурнуна туз тыгъылыргъа
 Бурнундан (чючгюрюп) тюшгенча (тюшген кибики)
 Быкы тини кибики [зат]

Г

Гаккыны (жумуртханы) кыаягъа ургъанча (ургъан кибики)
 Галошха олтурургъа
 Грауну апасысыча (апасысы кибики)
 Грауну атказын (къара отказны) басаргъа
 Гумадан гыл юзерге
 Гумал бет алыргъа
 Гумулжук аякъ тауушха тынгыларча болургъа
 Гунч (думп) болургъа
 Гунч (думп) этерге
 Гура кыылыгъы тутаргъа

Гургун (ёпке, талакъ) солуу этерге
Гурошха (капекге, къара сомгъа, шайгъа) тиймезге
Гыбыт къобузча (къобуз) кибик
Гыржынын жилямугъу бла тенг ашаргъа
Гырмык ийгенча (ийген кибик)
Гырнау киштикча (киштик кибик)
Гыр-гыр этерге
Гыр-мыр болургъа
Гюрбесинде каклыгъы, хуржунунда биядагъы жокъ [адам]
Гюттю юсюне къалач деп

Д

Дарманнга излегенде (излесенг да) табылмагъан [зат]
Дебери болгъан [адам]
Дёнгюп къалыргъа
Дёрденин (кёкюрегин) тургъузургъа
Дигил-мигил (оу-шау) эте
Донайны тирмен къакъгычыча (къакъгычы кибик)
Доп-доп этерге
Доппас умут этерге
Доппас-дотас сёлеширге
Доттулары (эбизеле) кеслерини къошларына чапханлай
Дубулукоч болургъа
Дуния алышыргъа
Дуния (эл) бла бир
Дуния малы
Дуниягъа жангыдан туугъан (жаратылгъан) кибик болургъа
Дуниядан кетерге
Дуркъу ёгюзча (ёгюз кибик)
Дурус кёрюрге
Дуу (къоян) болургъа
Дыгъылына къатылыргъа
Дыммай кибик семирирге
Дынг болургъа
Дып демезге
Дырын болургъа
Дырын этерге

Ё

Ёгюз бойнуна тюшюргюнчю
Ёгюзню соя келип (кетип), къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай
(-ча)
Ёгюзню уллусу баудан чыкъды дегенлей
Ёзденлик этерге
Ёзен ишни сыртха чыгъармазгъа

Езенгилери бир бирине тие барырга
 Екюллюк этерге
 Елген (саудан) ёлю болургъа
 Елген кибикди
 Елмез кеси кесине орайда айта (тарта) эди дегенлей
 Елетден бери
 Елюм учу болургъа
 Елюм учу этерге
 Елюп къорамагъан, саудан жарымагъан [адам]
 Елюр (ёре) отлары жанмазгъа
 Елюр (ёлю) тюю чыгъаргъа
 Епке бла бауур ортасына (арасына) къол сугъаргъа
 Епкесине жетдирирге (чалдыргъа, ётдюрюрге)
 Епкеси туургъа
 Епкесин-бауурун тегерге
 Ёре отха олтурмазгъа
 Ётю ауузуна тюшерге
 Ётю болургъа
 Ётю табанында болгъан (табанына кетген) [адам]
 Ёшюн уругъа

Ж

Жагъа алмай этек бермеген [адам]
 Жагъасын жыртдыргъа
 Жагъасын жыртдырыча [адам, зат]
 Жагъасын жыртыргъа
 Жагъасына жабышыргъа (илинирге)
 Жагъасына жарашхан (ушагъан) [иш, зат]
 Жагъасына тийишли кёрюрге
 Жагъасындан (бойнундан) алыргъа
 Жаз тил
 Жазгъа чыгъарыкъды
 Жазгъы кукук алдамаз
 Жазгъы кюннге ушаш (кюн кибик, кюнча)
 Жазгъы къарча (къар) кибик
 Жаздырмай атаргъа
 Жазмай тиерге
 Жазыгъы келирге
 Жазыууна тюберге (жолугъургъа)
 Жакку къалжасы болургъа
 Жакъ басаргъа
 Жал бауурун чыгъарыргъа
 Жаларыгъы (кири) болгъан [адам]
 Жалданы сингерге
 Жалкъасын къайырыргъа
 Жалындан чыгып отха (ёртеннге) кирирге
 Жамычысын кепдирмеген, юйюне асыу келтирмеген

Жан алыргъа
 Жан атаргъа
 Жан аурутургъа
 Жан багъаргъа
 Жан берирге
 Жан бла тѣммек (жан-тѣммек, жан татах) болургъа
 Жан кийирирге
 Жан киргенча болургъа
 Жан кирирге
 Жан къазауат этерге
 Жан тарта (ала тургъан) [адам]
 Жан къайгъылы болургъа
 Жанлы ауузу байлатыргъа
 Жаны ауургъа
 Жаны кирик (жаны бла тенг, ин минчакъча) кѣрюрге
 Жаны табанына кетерге (энерге, тигелерге, тыгъылыргъа)
 Жаны темирденди
 Жаны чыгъаргъа
 Жан-жанын (тѣгерегин) ашаргъа (чайнаргъа)
 Жанын (жюрегин, кѣлюн) жер бла тенг этерге
 Жанын къурман этерге
 Жан-жанын къармаргъа
 Жан-жанындан алыргъа
 Жан-къан аямазгъа
 Жаны-къаны (кѣлю) бла да
 Жандауур болургъа
 Жаннетге ычхыныргъа
 Жаннган отдан (ѣлюмден) артха турмагъан [адам]
 Жаннган отдан юлюш алгъан [адам]
 Жаннган отну ышырыргъа
 Жаннган отха жау (патеген) къуяргъа (себерге)
 Жаннган отха суу къуяргъа (себерге)
 Жангы ай (къумукълу харбыздан) чыкыгъанлай
 Жанын къолуна алып (айланыргъа, барыргъа д. а. к.)
 Жанындан болургъа (тояргъа)
 Жанындан этерге (тойдуургъа)
 Жанындан юлюш этерге
 Жанынгданмы тойгъанса?
 Жарагъан кюйде
 Жарасын ашландырыргъа
 Жарау этерге
 Жарасына туз къуяргъа (салыргъа, себерге)
 Жарлы юйню киштигича (киштиги кирик)
 Жарлыны жаргъа (текени тикге) тыйгъанлай
 Жарты жолда къояргъа
 Жастыгъына жиян кирирге
 Жау кекирип жашагъан [адам]
 Жаубермезни жангыз текесинлей
 Жаугъа батып, сютде жууунган [адам]

Жауда (жау ичинде) бөйрекча (бөйрек кирик)
 Жауда (жумуртхада, гаккыда) жик (тюк) излеген [адам]
 Жауму чабарыкыды?
 Жауурлукъ кепдирирге
 Жаухар бюртикча (бюртик кирик)
 Жашарын жашагъан, ашарын ашагъан [адам]
 Жашау бермезге
 Жашау жолун тауусургъа
 Жашаудан артха кыалгъан [адам]
 Жашаудан (жанындан) тояргъа
 Жашаудан чыгъаргъа
 Жашауну иги кесек сюрген [адам]
 Жашыртын кыапхан ит (маске) кирик
 Жаягъы жабылмазгъа
 Жезин (багырын) ачаргъа
 Жекден жуукъ кыоймазгъа (иймезге)
 Жел кыакъдыра (орамны сыйпай, санай) айланыргъа
 Жел элтмезча болургъа
 Желкесин кыашытдырыргъа
 Женгиллик этерге
 Женгилни тюбю бла, ауурну башы (юсю) бла деген [адам]
 Жер бла теиъ болургъа
 Жер бузаргъа
 Жер жалагъан, эл алдагъан [адам]
 Жер жапхан, таш-топуракъ
 Жер кыабаргъа
 Жер кыалтасы кирик
 Жер кыаны этерге
 Жер (олтурур-турур) тапмазгъа
 Жер тырнаргъа
 Жер тюбю бла жюриген
 Жерге ауурлукъгъа, кюннге кыелекке жаратылгъан [адам]
 Жерге кирлик болургъа
 Жерге кыаратыргъа
 Жерге сукъгъанлай этерге
 Жерге тюшерге
 Жергесине жетерге
 Жерин таныргъа
 Жеринде олтуралмазгъа
 Жерни жети кыатысында
 Жерни жукъасын, кыалынын билген [адам]
 Жерни кыыртышин кыобарыргъа
 Жети таудан ауар кылю болгъан [адам]
 Жетиден жетмишге дер
 Жетмеген жиби, кесмеген балтасы [адам]
 Жермеге жеталмагъан кыштикча (кыштик кирик)
 Жик жиги бла (санаргъа, айтыргъа, сюзерге д. а. к.)
 Жилиги жау [адам, мал]
 Жилин бла макъалай айырылыргъа

Жинлери (шайтанлары) кьозгъалыргъа (тутаргъа)
 Жингиригин (эринин) кьабаргъа
 Жокъдан бар болгъан [зат]
 Жокъдан бюртюк этген [адам]
 Жол берирге
 Жол излерге
 Жол кесерге (къысхартыргъа)
 Жолу кесилирге
 Жолун кесерге
 Жулдузу батаргъа (ёчюлюрге)
 Жумуртха жюкдю (жюк кибикди)
 Жууукъ юлюш
 Жылкыымдан тай (ажир) тут!
 Жылкымы сюр!
 Жылкычы кьурукъча (кьурукъ кибик)
 Жылы жерчик излерге
 Жылы кьолдан этерге (тындырыргъа)
 Жюгенде турургъа
 Жюгенни бошламазгъа
 Жюгенни кишиге (киши кьолуна) бермезге
 Жюгенсиз атча (ат кибик)
 Жюк болургъа
 Жюкге алыннган кьазанча (кьазан кибик)
 Жюкге алыргъа
 Жюнге тюшген тауукъча (тауукъ кибик)
 Жюреги тарс деп, эки атылыргъа (жарылыргъа)
 Жюреги (кёлю) ачыкъ болургъа
 Жюреги басылыргъа (сууургъа, шошайыргъа)
 Жюреги бичген [адам]
 Жюреги бузулургъа
 Жюреги ёрге урургъа
 Жюреги жанаргъа (кьайнаргъа)
 Жюреги жарымагъан [адам]
 Жюреги (кёлю) жер бла тенг (къара кесеу, такъыр) болургъа
 Жюреги жерине (орунуна) келирге
 Жюреги жылынмазгъа (жарымазгъа)
 Жюреги жылыныргъа (жарыргъа)
 Жюреги кётюрмезге
 Жюреги кюерге (къаралыргъа)
 Жюреги кьабындан чыгъаргъа
 Жюреги кьан тырнаргъа
 Жюреги сампал таууш этерге
 Жюреги (кёлю) сынаргъа
 Жюреги тамагъына тыгъылыргъа (тирелирге)
 Жюреги тешилирге
 Жюреги эрирге
 Жюрегин (кёлюн) жазаргъа (жапсарыргъа, чёкдюрюрге)
 Жюреги туююмчек болургъа
 Жюреги чыгъаргъа жетерге

Жюреги шор тараргъа
Жюреги юшюрге
Жюрегин жарыргъа (тарс деп жарыргъа, узунуна жарыргъа,
эки жарыргъа)
Жюрегин жер бла тенг этерге
Жюрегин къабындырыргъа
Жюрегин къара кесеу этерге
Жюрегин сары суугъа алдырыргъа
Жюрегин сууутургъа
Жюрегин (кёлюн) сындырыргъа
Жюрегин халыгъа тагъып турургъа
Жюрегине жол салыргъа
Жюрегине тюйрелирге (чанчылыргъа)
Жюрек (жан) дарман
Жюрек жауу къалмазгъа
Жюрек жауун ашаргъа
Жюрек къандырыргъа
Жюрек обурду (билгичди)

З

Зада ирикча (ирик кирик)
Залыкъылды ашагъан тауукъча (тауукъ кирик)
Заманы келирге (жетерге)
Замансыз заманда
Замансыз къарт болургъа
Зар кёз бла къараргъа
Зукку чибин
Зылды бодуркъуча (-лай, бодуркъу кирик)
Зыкъысы агъаргъа
Зынтхы тирмен айландырыргъа
Зыркъ киргенли
Зырнаины (ичин) тартыргъа
Зытчы-мытчы болургъа

И

Иги аууз ачаргъа
Иги жора (къууум, ышан) этерге
Иги (онг) кёзден къараргъа
Иги кёрюрге
Иегилерин (тишлерин) санаргъа
Иеси танымазлыкъ болургъа
Иеси (анасы) танымазлыкъ этерге
Ийлеуюн (керегин) берирге
Ийманын жыйдырыргъа
Ийнакъ, къучакъ болургъа

Ийне бурну бла кёр къазгъан кибики
 Ийне жутхан (ашагъан, къапхан) итча (ит кибики)
 Ийне кёзюнден чыгъарыргъа
 Ийне тенгли (чакълы) бир [зат]
 Ийне тюп бла атын айтмазгъа (сагъынмазгъа, тапмазгъа)
 Ийне топха боялмазгъа
 Ийнеге халы сууура (эски жамай) билмеген [тишируу]
 Ийнеден-жипден чыкыгъан [зат]
 Ийнени ийнек этген [адам]
 Ийнесинден туюмесине дери
 Илячин кибики
 Исси къабаргъа
 Исси къапдырыргъа
 Ит адам
 Ит ауузуна салмазлыкъ болургъа
 Ит аягынданды
 Ит аякылы, сыйыр башлы [адам]
 Ит биченге жатханлай
 Ит бла бёрю (киштик) кибики (болургъа, жашаргъа)
 Ит бла бёрю этерге
 Ит бол десенг, боллукъ [адам]
 Ит болургъа
 Ит дууаны терсине окъугъанча (-лай, окъугъан кибики)
 Ит кюню кёрюрге
 Ит къусханын жалагъанча (-лай, жалагъан кибики)
 Ит туманнга юргенча (-лей, юрген кибики)
 Ит тутханын ычхындырмагъанча (-лай, ычхындырмагъан кибики)
 Итге атылгъан сюекча (-лей, сюек кибики)
 Итге бичен салгъанча (-лай, салгъан кибики)
 Итге чабыр этген кибики
 Итден алып итге салыргъа
 Итден башха кёрмезге
 Итлени суугъа сюрюрге
 Итлиги женгерге
 Итлик этерге
 Итни бюсюреуюн да этмезге
 Итни сыйы къалмазгъа
 Итни сыйын бермезге
 Ич дуниясы
 Ичер сууунда ит ёлтюрген [адам]
 Ичи артына къатаргъа (тартыргъа)
 Ичи да, тышы да бирди
 Ичи кир (тар) [адам]
 Ичи кыызса (тутса) ...
 Ичинде ат чабаргъа
 Иши-кючю болмагъан [адам]
 Ишсиз-кючсюз этерге

К

Кагы (бозасы, бастасы) болмагъан жерге къалагъын сугъаргъа
 Как ашаргъа
 Какасын (табанын) кётюрюрге
 Калак итча (-лей, ит кибик)
 Капекни капекге (тюкню тюкге) жалгъаргъа
 Карка шабат кюн
 Келсе къонакъ, кетсе къазакъ деген [адам]
 Кепге (къапха, къолгъа) жыяргъа
 Кепге жыйдыртыргъа
 Керекли жерине (биреу) таш салыргъа
 Керти сёзюне керти жетмеген, ётюрюк сёзюне ётюрюк жетмеген
 [адам]
 Кеси гыржынына кюл тартхан [адам]
 Кеси кесин кесдирирге
 Кеси отунда кеси кюерге
 Кеси этин кеси ашагъан [адам]
 «Кесим» деген [адам]
 Кесин бузаргъа
 Кесин кёпдюрюрге
 Кесин кётюрюрге
 Кесин кишиге тенг этмеген [адам]
 Кесин къолгъа алыргъа
 Кесин къолда тутаргъа
 Кесин ортагъа атаргъа
 Кесин отха атаргъа
 Кесин сатаргъа
 Кесин сугъаргъа (урургъа)
 Кесин урлукъ болургъа
 Кесини бурнундан ары кёрмеген [адам]
 Кече — бёрю, кюндюз ит болуп айланыргъа
 Кечеги башын къолтугъуна алып (сугъуп) айланыргъа
 Кече-кюн демей (ишлерге)
 Кёз ауруу болургъа
 Кёз байланыргъа
 Кёз байларгъа (бакъдырыргъа, сакъларгъа)
 Кёз болургъа (тиерге)
 Кёз жаулары эрирге
 Кёз жашлары къурумазгъа
 Кёз жашларын тегерге
 Кёз къарангы (ауана) этерге
 Кёз-къаш бермезге (тешмезге)
 Кёз-къулакъ болургъа
 Кёзге илинирге
 Кёзге къум уургъа
 Кёзге тюшерге (урунургъа)
 Кёзден кёзге

Кёзден кьармалыргъа (бошаргъа, тохтаргъа)
 Кёзлери кёзюр ойнагъан [адам]
 Кёзлери кьандан толургъа
 Кёзлери кьарангы кече болургъа
 Кёзлери от чагъаргъа
 Кёзлери тот болургъа
 Кёзлери чыракъ барыргъа
 Кёзлерин тулукъ этерге
 Кёзлерине кьан чабаргъа
 Кёзю жумуп (кьагъып, кьысып) ачхынчы (ачып жапхынчы)
 Кёзю артына кьараргъа
 Кёзю жана тургъанлай
 Кёзю жанмагъан [адам]
 Кёзю кьыймазгъа
 Кёзю-башы (кьашы, мангылайы) жарыргъа
 Кёзю-кьашы тешидирге
 Кёзю ырысхыдан тоймазгъа
 Кёзюн ауузуна кьандырыргъа
 Кёзюн кёк этерге
 Кёзюн кьарангы этерге
 Кёзюнде огъу болса, урлукъ болургъа
 Кёзюнден кёрюрге (тутаргъа, жүрютюрге)
 Кёзюне кёкден журун кёрюнмезге
 Кёзюне кёртюзтюрге
 Кёзюне кёрюнмезге
 Кёзюне кьарамазгъа
 Кёзюне кьараялмазгъа
 Кёзюне чёп болуп тюшсе да уумазгъа
 Кёзюне-башына жетдирирге
 Кёзюне-бурнуна сугъаргъа
 Кёзюнг кьара болсун демеген [адам]
 Кёкге, жерге жетдирмезге
 Кёкге сууурургъа
 Кёкге чыгъаргъа, жерге тюшерге
 Кёкге чыгъарыргъа
 Кёкде, жерде болгъанын билмезге
 Кёкде чыпчыкъ оздурмагъан [ит]
 Кёкден жулдуз (кесеу) сермеген [адам]
 Кёкден таш тюшсе, жерге тюшмез
 Кёкден тюшгенча (тюшген кибик)
 Кёк ийне
 Кёлек бла кёнчекдиле
 Кёл ашаргъа
 Кёл кенгдирирге
 Кёл этдирирге (тапдырыргъа)
 Кёлкьалды этерге
 Кёлю аман этерге

Кёлю бокъланыргъа
 Кёлю кёк бла тенг болургъа
 Кёлю кётюрюлюрге
 Кёлю кюлюрге
 Кёлю олтургъан [адам]
 Кёлю (жюреги) толургъа (такъыр болургъа)
 Кёлю чыгъаргъа
 Кёлюн чёкдюрюрге
 Кёлюне жетерге
 Кёлюне тиймезге
 Кёлюнг уллу болмасын
 Кёнчекликге айланыргъа (барыргъа)
 Кёпмей къалыргъа
 Кёпню кёрген [адам]
 Кёр табаргъа
 Кёрге кирирге (батаргъа)
 Кёрюп болмазгъа
 Кётени кёкге жетерге
 Кётенин къайырыргъа
 Кётеннге кетерге
 Кёхтуй къаргъа чыкыгъанлай
 Кёчюп кетерик этерге
 Кийиз китап
 Кийик сау болургъа
 Кимсан сууча (суу кибик)
 Киндиксиз (муртчугу, чегисиз болургъа)
 Кир къондурмазгъа (биреуге)
 Кир суу бла жашагъан
 Кирир жер тапмазгъа
 Киритли кюбюр кибикди
 Кирпи къоркъуу
 Кирпик къакыгъынчы
 Китап ачдырыргъа
 Киши кёзюне къараучу [адам]
 Киши къолу бла ханс жыртхан [адам]
 Киштиги къоян тугаргъа
 Киштик (тюлкю) къуйругъу бла от салгъанча (салгъан кибик)
 Киштикни отха (эшекни бузгъа) тартханча (тартхан кибик)
 Кюйген юйден чыкыгъанча (чыкыгъан кибик)
 Кюлюн кёкге сууруургъа
 Кюл-кёмюр ашаргъа
 Кюмющюню тауруху
 Кюн бермезге
 Кюн кёрмезге
 Кюн туудуургъа

Къабар къабыны (гыржыны, сууу) тауусулгъан [адам]
 Къабырдан къопхан кибик
 Къабыргъасы жарашхан [адам]
 Къабыргъасын бермезге
 Къабыргъасындан жарыкъ уругъа
 Къабырны башындан къарап тургъан [адам]
 Къадау таш
 Къадыр къылыкълы
 Къадырына минерге
 Къанат битерге
 Къанатлары къатаргъа
 Къаз-къаз басдыргъа
 Къазан сютге чичхан тюшгенча (тюшген кибик)
 Къазий (адам) къаны болургъа
 Къайиш таууш этдирирге
 Къакъды-сокъду этерге
 Къала бузуп келгенча (келген кибик)
 Къаласы оюлургъа
 Къалияр къазаргъа
 Къалыубаладан (къалипелядан) къалгъан [зат]
 Къан багъасы берирге
 Къан дыгаласха къалыргъа
 Къан бла иринни къатышдырыргъа
 Къан жауаргъа
 Къан жаудуругъа
 Къан кирирге
 Къан къазауат этерге
 Къан къайнатхан [заман]
 Къан уста [адам]
 Къан чериу
 Къанлы жау
 Къанны къан бла жууаргъа
 Къаннга боялыргъа
 Къаны къартыкъгъа сыйырмазгъа
 Къаплан жүрекли [адам]
 Къапаннга тюшерге
 Къапхын къазан этерге
 Къапчыкъгъа сом атханлай (атхан кибик)
 Къара жүрекли (ниетли) [адам]
 Къара ишчи
 Къара кнерге
 Къара киши (халкъ)
 Къара (тешикли) ташха тагъаргъа
 Къара тууар кири (богъу) басмагъан [адам]
 Къара тынгылауну басаргъа (иерге)
 Къарамы къар жаудургъан [адам]

Къаранчхасына къарс къагъаргъа
 Къарап къарагъынчы
 Къаратон ханнга жаш (улан) туугъанлай
 Къаргъа къабар эти болмагъан [адам, мал]
 Къарда ыз къоймагъан
 Къарны артына (ичине) къатхан (батхан) [адам]
 Къарны бла къан салгъан [адам]
 Къарны тойса да, кёзю тоймагъан [адам]
 Къарны токъ, къайгъысы жокъ [адам]
 Къарт ёгюзю баразагъа тартханлай (сибиртгиге жекгенлей)
 Къарт да, жаш да
 Къартла бла баш, жашла бла аякъ (кака) ашагъан [адам]
 Къартха — къарт, жашха — жаш болгъан [адам]
 Къарын жал
 Къарындаш къабыр
 Къатели къурт киргенча (кирген кирик)
 Къаты жүрекли [адам]
 Къатын (ханау) хапар
 Къатына къоймазгъа
 Къатынладан гюттю урлагъанча (урлагъан кирик)
 Къатыныны этек тюбюне бугъаргъа (кирирге)
 Къаукъалакъ этерге
 Къаш салама деп, кёз чыгъарыргъа
 Къашларын тюерге (түйюмчек этерге)
 Къашына салыргъа (жетдирирге)
 Къашы-башы жарыргъа
 Къашыкъ бла къапдырып (ашатып), сабы (челек) бла
 (ашагъанын) къусдурургъа
 Къобуз бла къарс жарашханча (жарашхан кирик)
 Къоз байракъ (бёрк)
 Къоз къапха жыаргъа
 Къой ауузундан чёп юзмеген [адам]
 Къой териге кирип...
 Къой одалгъа синггенча (сингген кирик) жашаргъа
 Къойдан жууаш кёрюнюп...
 Къойла быттым этгенча (этген кирик)
 Къойла туз бурунга басынганча (басынган кирик)
 Къойнуна от (жилтин) тюшгенча болургъа
 Къойну-къолтугъу бла барыргъа (келирге)
 Къол аяз тенгли (чакълы) бир
 Къол аязда ёсдюрге (жюрютюрге, тутаргъа)
 Къол айырыргъа
 Къол (сууукъ къол) жетдирирге (узатыргъа)
 Къол (сууукъ къол) жетерге
 Къол жууаргъа
 Къол кётюрге
 Къол салыргъа
 Къол узатыргъа

Къолгъа жетдирмей
 Къолгъа жыяргъа
 Къолгъа этерге
 Къолда ойнагъан
 Къолдан жибермезге (ычхындырмазгъа)
 Къолдан къолгъа бермезге
 Къолдан чемер [адам]
 Къолу бла алып (сыдырып) атханча (атхан кибик)
 Къолу бла берип, аягъы бла алыргъа
 Къолу (хуржуну) жукъа (къуру) [адам]
 Къолу чиби (гуду) [адам]
 Къолун артына тутхан [адам]
 Къолун кысхан [адам]
 Къолун суукъ суугъа тийдирмезге
 Къолун-аягъын бош этерге
 Къолуна (-дан) бек [адам]
 Къолуна чибин къониган [адам]
 Къолундан бал (жау) тамгъан [адам]
 Къолундан келген [адам]
 Къолундан келирге
 Къолуну сыртыды
 Къонгур жыл келирге
 Къонкъасы жауду
 Къоян ажирге минген кюнюдю
 Къоян согъанчакъ этерге
 Къоянны къуйругъуча (къуйругъу кибик)
 Къудайнатны сатыуу
 Къуйругъу бла къоз сындыргъан [адам]
 Къуйругъу бла от салыргъа
 Къуйругъу сынган итча (-лей, ит кибик)
 Къуйругъун къалач этерге
 Къуйругъун тутаргъа
 Къуйругъун чыкга салыргъа
 Къуйругъундан тут десе, къулагъындан тутханча (-лай, тутхан кибик)
 Къуйрукъ булгъаргъа
 Къуйрукълу къагъыт
 Къуйрукъну тюз тутаргъа
 Къулагъын бурнуна байлап (ишлерге, кюреширге)
 Къулагъын кыздырыргъа
 Къулакъ бурмазгъа
 Къулакъ иерге (жетдирирге)
 Къулакъ минтеу
 Къулакъ от алыргъа
 Къулакъ салмазгъа
 Къулакъгъа кырау къакъгъанча (къакъгъан кибик)
 Къулакъдан тохтаргъа
 Къулакъларын бурургъа
 Къулу-къазагъы болургъа

Къум бла ургъанча этерге
 Къундуз нйлеуюн берирге
 Къуран ахлусу
 Къурманлыкъ керекли къалыргъа
 Къуртла азыгъы болургъа
 Къуру журтха къараргъа
 Къууанч тыпырлы болургъа
 Къууун къабындырыгъа
 Къуш тююнлей этерге
 Къуш ургъан тауукъча (-лай, тауукъ кибик)
 Къызыл алмагъа таш атаргъа сюйген [адам]
 Къызылы бла агъы тенг тегюлген [адам]
 Къыйыны суугъа кетерге
 Къыл къууурдакъгъа жыяргъа
 Къыл къууурдакъ этерге
 Къыл чайнаргъа
 Къынкъ этмезге
 Къынгыр къач этерге
 Къыпты бла къыркъылгъан [адам]
 Къыпты къыныча (къына кибик)
 Къыпты тюбюнде къойча (къой кибик)
 Къыптысындан къан тамгъан [тишируу]
 Къыркъынджикден болургъа
 Къыш чилле
 Къыямат кюн
 Къыямат кюннге дери

М

Май жүреккли [адам]
 Май (жау, бал) кекиртирге
 Макъа къакъларгъа
 Макъагъа (эшекге) мюйюз чыкъгъынчы
 Масагъат этерге
 Мача аягъы жылытмагъан, жилягъан жаш уютмагъан [адам]
 Мачадан бири артыкъ
 Менден алгъа бир зат къабарыкъса
 Мёлекге (олжаннга) кетерге
 Менме деген [адам]
 Милдеу болмазгъа
 Мулхар этерге
 Мукъур къайнаргъа
 Мукъут болургъа
 Мурдарлыкъгъа кирирге
 Мыйыгъы (ётю) болгъан [адам]
 Мыйыкъ тюбюнден кюлюрге (ышарыргъа)
 Мыйысында ат теби...
 Мыстысындан тузу озгъан

Н

Налат берирге (этерге)
Нартлагъа къошулургъа
Насыбы къуругъан
Не акъ (хо), не къара (угъай) демезге
Не аллахха, не адамгъа жарамгъан [адам, зат]
Не игиден ахшыдан, не амандан сёз айтмазгъа
Не кече, не кюн демей
Не къонакъ, не тюшюн деп билмезге
Нёзюр этерге

О

Оба болургъа
Оба къазыгъы болургъа
Обалагъа (къош обагъа) къошулургъа
Обамдан (-сындан) къуртламы чёплерикди?
Обурдан жаратылгъан [адам]
Оймакъ (юлле) бла бир
Ойт дегенде, хайт дерик [адам]
Окъдан (топдан) кёз жуммагъан (жума билмеген, къакъмагъан)
Олтурса — бийче, турса (къопса) — эр киши
Он бармагъы бла жер къазгъан [адам, халкъ]
Ора-сора турмазгъа
От жагъасын (-ларын) сууутургъа (къурутургъа)
От къошунча (къошун кирик)
От, окъ айырмагъан ушкокча (ушкок кирик)
От салыргъа
Оту кёмюлюрге (ёчюлюрге)
Отуна кюерге
Оу-шау этерге
Оюнла кёргюзтюрге

П

Палахха къалыргъа
Пара-чара (муру-чуру) болургъа
Пара-чара (муру-чуру) этерге
Пыrx-чыrx болургъа

С

Сабандан къайтхан ёгюзню мюйюзюндеги чибинча (-лей, кирик)
Сабийлерин кюлге къуяргъа
Сабырлыгъы ташха байланган [адам]
Сабырлыгъын ташха байларгъа

Сакъалы (гепперлери, эринлери, санлары) салыныргъа (тюшерге)
 Салам миделча (мидел кирик)
 Салам-келям болургъа (берирге)
 Салам кюлтеча (-лей, кюлте кирик)
 Салам къагъышыргъа
 Санап саны болмагъан [зат]
 Санлары тутмазгъа
 Санлары къыйылыргъа
 Санларын тюшюрюрге
 Сант этерге
 Сапда да, балтада да барды
 Сапда тохтамагъан балтача (балта кирик)
 Сары жауча (жау кирик) жагъылгъан [адам]
 Сары суу болургъа
 Сары суу этерге
 Сарыуу къайнаргъа
 Сарыуун кесерге
 Сатмай сёзюн бермезге
 Сатып кетерикди
 Сау керейим!
 Сау сюекли [адам]
 Саулай жерге сугъаргъа
 Саулай къабыргъа (жерге) кирирге
 Саут (темир, сууукъ) бет (къан) алыргъа
 Селеке этерге
 Сени аурууунгу алсын
 Сёз болургъа
 Сёз жетмезге
 Сёз жокъду
 Сёз излеп хуржуннга узалмагъан [адам]
 Сёз къапчыкъ
 Сёз тауусургъа
 Сёзю жер (таш) жарыргъа
 Сёзюн артха салмагъан [адам]
 Сёзюн ауузуна ашамазгъа
 Сёзюн жутаргъа
 Сёзюн ичинде ёлтюрюрге (чиритирге)
 Сокъур капек
 Сокъур сатыу
 Сокъур чибин къапхан чакълы бир да
 Сокъур ырысхы
 Сокъуру, ахсагъы болмагъан [адам]
 Солуу табаргъа (алыргъа)
 Сохандан, сарымсахдан таза [адам]
 Соханча (сохан кирик) сояргъа
 Союн къаплагъанча (къаплагъан кирик)
 Суу агъартхан
 Суу азыгъы болгъан [адам]
 Суу бойнуна элтип, суу ичирмей къайтарыргъа

Суу ёрге барады деп тургъан
 Суу къуйгъанча болургъа
 Суу къуюп айырмазча болургъа
 Суу орнуна ичерча ариулукъ
 Суу сурат кибикди
 Суу тилегенге (соргъаннга) бал берген [адам]
 Суу тилегенге туз берген [адам]
 Суугъа балта бла чабаргъа
 Суугъа кирип къургъакъ чыкыгъан [адам]
 Сууда таш батханлай...
 Суудан алынмайды [ырысхы]
 Суудан чыкыгъан тауукъча (чабакъча)
 Суулары сюзюлмезге
 Сууукъ къонакъ
 Сууукъ сёз (хапар)
 Сууутмай жетдирирге
 Сыйы сынаргъа
 Сыйынып да болмайды
 Сын (сир) къатаргъа
 Сын къатдырыргъа
 Сырты бла къайтыргъа (кетерге, къораргъа)
 Сырты тийген къоба, башы тийген оба болгъан [адам]
 Сыртына тюк чыгъаргъа (урургъа)
 Сыртындан салыргъа
 Сырын санатыргъа
 Сюеги къатхан [адам]
 Сюек-сюек болургъа
 Сюлдери кетерге (тюшерге)
 Сюлесин тырнакъча къарышыргъа
 Сюртмеген хунадан ётген [адам]
 Сют тини къач
 Сютлери уюмазгъа
 Сютю ауузундан тёгюледи
 Сютю эринлеринден кетмегенди

Т

Табан (аякъ) тирерге
 Табу этерге
 Табу этип окъуна да
 Такъыр кёллю болургъа
 Талагъы турургъа
 Талагъын тургъузургъа
 Талакъ солуу этерге
 Талкъ болургъа
 Тамагъында ичген сууу танылгъан [тиширюу]
 Тамырдан тойгъан эшекча (-лей, эшек кибик)
 Тангны бурну (кёзю) бла

Тапханын кѣтюралмагъан [адам]
 Таргъа (тикге, ырбынга) тыяргъа
 Тартып темир юзген [адам]
 Тары бюртюкча (бюртюк кирик)
 Тары хатлама!
 Тары элек этерге
 Татартюп да Таллезий
 Тау бла тенг болгъан [намысы]
 Тау бла тенг этерге
 Тауат къулакъча сюелирге
 Таугъа да чыгъарыкъды
 Тауну аудурургъа
 Тауну барып, тюзню келген [адам]
 Тауукъ аягъыча саргъалып
 Тауукъ баланы юсюне жамычы жапханча (жапхан кирик)
 Тауукъ бурну бла элтгинчи
 Тауукъ кеси бойнун кесдирирге багушдан бичакъ чыгъаргъанча
 (-лай, чыгъаргъан кирик)
 Тауукъла кюллюк [зат]
 Тауукъгъа «юш» демеген [адам]
 Тауукъну (жумуртханы, гаккыны) танкысы чакълы (тенгли) бир
 Тахтагъа минерге
 Тахтадан тюшерге
 Таш атып кетерге
 Таш жандыргъан кюн
 Таш (дуня) жаратылгъанлы бери
 Таш къабаргъа
 Таш макъача (-лай, макъа кирик)
 Таш салдырыргъа
 Таш юсюнде таш къоймазгъа
 Ташдан, агъачдан да терс болургъа
 Ташдан кѣчюрюрге
 Ташдан сют чыгъаргъан [адам]
 Ташны, агъачны жиятыргъа
 Ташны, агъачны да чакъдырыргъа
 Ташны къысса (сыкъса), суу чыгъаргъан (тамдыргъан)
 Ташны сыгъып къан (суу) чыгъаргъан (тамдыргъан)
 Ташны ташха ургъанча (ургъан кирик) сѣлеширге
 Ташха басдырмазгъа
 Ташын-ташда, агъачын-агъачда къоймазгъа
 Таш-агъач ашаргъа (къабаргъа, чайнаргъа)
 Ташкѣмюрлери сууургъа
 Таягъын жерге къагъаргъа
 Таякъ болуп тиерге
 Таякъ (къамичи) бурну бла сайларгъа
 Таякъ къарындаш
 Таякъ сынаргъа
 Таякъ тюбюнден ишлетирге
 Таякъ тюбюнден (тюбю бла) тизилирге

Таякъдан атлагысыз болургъа
 Таякъдан атлагысыз этерге
 Тейри кюнюн кёрюрге
 Тейрини тиши бла тутаргъа
 Теке къалкъыу этерге
 Тели Жанибек Чегемге (суу башына) баргъанча (баргъан кирик)
 Телче тамырча (тамыры кирик)
 Темир багъана (чигинжи) болургъа
 Темир тереги болмазгъа
 Тепси тюбю бла (чоюн тюбюн жалап) жашаргъа
 Терсини сояргъа
 Терс тамагына кетерге
 Терс (бирси) тюегинден басаргъа
 Терсине айланыргъа
 Тёбедегин, тёппедегин келтириучю [адам]
 Тёгеречи чалманды
 Тёгеречине айланыргъа
 Тёппеси бла къараргъа
 Тёппесинден (башыдан) къуяргъа
 Тёрге (от башына) ётдюрюрге
 Тёрюнден эсе кёрю жууукъ болгъан [адам]
 Тёшек болургъа
 Тёшекге кирмезге
 Тёшекге тюшерге
 Тил айландыргъан [жер]
 Тил битерге
 Тил жауу къурургъа
 Тил къагъаргъа
 Тил тутаргъа
 Тил этерге
 Тили айланмазгъа (байланыргъа)
 Тили артына кетерге (тартылыргъа)
 Тили ачылыргъа
 Тили бла жалагъанча этерге
 Тили бюлдюрю этерге
 Тили, къагъыты болгъан [адам]
 Тили тутулургъа
 Тилин татыран тузлукъгъа урургъа
 Тилин тутаргъа
 Тин-тери болургъа
 Тинт-минт болургъа
 Тирмени (чархы) аллына (онгуна) айланган [заман]
 Тирмени (чархы) солуна (артына) айланган [заман]
 Тирменине суу къуяргъа
 Тирменлери бир жанына айланыргъа
 Тиш билерге
 Тиши ышармагъан [адам]
 Тишлери тюшгюнчю махтаргъа
 Тишлерин санатыргъа

Тобагъа къайтыргъа
 Тобукъдан сермерге
 Толу сѣз алыргъа
 Токълу тобугъуча (тобугъу кибик)
 Токълу тоймаз тогъуз кюн
 Толу сѣз алыргъа
 Тонлукъ тюшюрюрге
 Тонун чюйресине кьерге
 Топ кибик кийинирге
 Топуракъ сюекли сабий
 Туз арбагъа жегерге
 Туз арбагъа жегилирге
 Тузгъа булгъарыкъ тюшюрюрге
 Тузламай къатаргъа
 Тузламай къатдырыгъа
 Туманнга (тюзге) иерге
 Туманнга юрген итча (ит кибик)
 Туманын бардырыгъа
 Тутхучу, тутуругъу болургъа
 Туумангъан айгъа салам бергенлей (берген кибик; къуран
 окъугъанлай, окъугъан кибик)
 Тыкъ-тыкълама (тыгъылып) болургъа
 Тынгылауну иерге (басаргъа)
 Тыпыры сууугъан [юй]
 Тыпыры (юйю) тартылыргъа
 Тюбюнден кирип, башындан чыгъаргъа
 Тюбюне (табан тюбюне) жылы суу иерге (жиберирге)
 Тюбюне тюшерге
 Тюю кынгыр болмазгъа
 Тююн бардырыгъа
 Тююне кѣрмезге
 Тюз боюнлу [адам]
 Тюз жолгъа чыгъарыргъа (салыргъа)
 Тюзге (уллугъа) кетерге
 Тюк чакълы бир
 Тюкге барырча этерге
 Тюкге (тююне) да кѣрмезге (санамазгъа)
 Тюкюрюгюн атаргъа кюсемезге
 Тюлкю тили бла жаларгъа
 Тюлкюню къуйругъу
 Тюнкеси (жилиги) бошалыргъа (тауусулургъа, юзюлюрге)
 Тюп берирге (тапдырыгъа)
 Тюп билирге (табаргъа)
 Тюп болургъа
 Тюп жыяргъа
 Тюрк абежиге барыргъа
 Тюрслеп къараргъа
 Тюрт-мюрт этерге
 Тютюн этерге

Тюу дегинчи
Тюшю-тюню (кечеси-кюню) да

У

Угусу сынаргъа
Узун тилли [адам]
Уллу башын гитче этерге
Уллу кёллю болургъа
Умут юзерге
Унутурукъ, къурутурукъ туююлдю
Уппа этерге кёрмезге (тапмазгъа)
Уру къазаргъа
Уруда туруп чыкъгъанча (чыкъгъан кибик)
Урчукъча (урчукъ кибик) бурулуп айланыргъа
Уу жилин тилин чыгъаргъанлай (сууургъанлай)
Ууаныкны (ёгюзню) бичакъгъа созгъанлай (тартханлай)
Ууахтысы жетерге
Учхан къушдан тюк алгъан [адам]
Учхун болургъа
«Уш» деп тауукъ учурмагъан [адам]

Х

Хазыргъа бисмилля [адам]
Хайран болургъа
Хайран этерге
Хайт де!
Хайт дерге
Халал этерге
Халкъ аллында айланнган [адам]
Халкъ (эл) ауузуна къарагъан [адам]
Халкъдан айырылыргъа
Халкъны (элни) юсюне къаратыргъа
Халына тартыргъа
«Хам» деп къабаргъа
Ханнга жууап (жомакъ) туююлдю
Ханс сибиртгича айланыргъа
«Хап» демеген [ит]
Хапары болургъа
Хар аллахны кюнюнден
Хар атламдан бир
Харам-халал деп сюелирге
Харамгъа-халалгъа жетерге (жетиширге)
Харсха келирге (жыйылыргъа)
Харсына тепсезге
Харф (хат) танымазгъа

Харх болургъа
 Хатерин этерге
 «Хей» десенг, «хой» деп чыгъаргъа
 Хо дерге
 Хоп-соп этип
 Хоча туююлдю [хал, иш]
 Хош болургъа
 Хош этерге
 Худес Къобанны бокълагъанча (бокълагъан кибик)
 Хуна тешикден чыкмагъанды [адам]
 Хунагъа жарашмагъан ташча (таш кибик)
 Хуржуну жукъа болургъа (жукъарыргъа)
 Хуржуну къалын болургъа
 Хуружунунда жел ойнаргъа
 Хууанны къазанда биширгенлей (биширген кибик)
 «Хы» деген [иш]
 Хыккилерин агъызыргъа (сыгъаргъа)
 Хыпый-сыпый (хылы-мылы) этерге
 Хырт тинине тыяныргъа
 Хыртха уругъа

Ч

Чабакъны суудан чыгъарып (алып, суууруп) атханча (атхан кибик)
 Чабыр бау къысхан
 Чабыр къулакъ ашаучу кючюкча (кючюк кибик)
 Чабыр олтаннга (тоннга жамаугъа) жарамагъан [адам]
 Чайны чайнап ичгенча (-лей, ичген кибик)
 Чайнамай жутаргъа
 Чайнап къапдырыргъа
 Чакъырылмагъан къонакъ
 Чардакъгъа атханлыкъгъа, къурт боллукъ туююлдю
 Чаука олтургъанча (олтургъан кибик)
 Чач тюклери ёрге туругъа (сюелирге)
 Чачыны (тюгю) сайын бир сёз айтыргъа
 Чач-тюк болургъа
 Чач-тюк этдирирге
 Чач-тюк этерге
 Чачын-башын жыртыргъа
 Чегем саламлашыу
 Чегетге отун элтгенча (ташыгъанча; элтген кибик)
 Чегилери (къарны) туююлюрге
 Чёп атаргъа
 Чёп болуп кёжюне тюшсе да уумагъа
 Чёп тюбюнден ынчхаргъа
 Чёп юзюп айырылыргъа (айырылышыргъа)
 Чёпден терек этерге

Чибижи жагъаргъа (сюртюрге)
Чибин учхан эшитилирге
Чибин чегиси этерге
Чибинине къатылыргъа
Чий табаргъа
Чий тели
Чий чюгюндюр этерге
Чорт салыргъа (кесерге)
Чотдан чыгъаргъа (кетерге)
Чотха алыргъа (урургъа)
Чуу чыгъармазгъа
Чыгыр башдан къурт агъызгъан кюн
Чыкъмагъан жаны ичинде
Чыр-чырангы болургъа
Чыры болгъан [адам]
Чырым этерге
Чырмауукъ ханс кибик

Ш

Шабаты (аманы, жагъыны, усу) тутаргъа
Шагъырей жаулукъ этерге
Шайтан арбагъа миндирирге
Шайтан арбагъа минерге
Шайтан къаргъагъан (ургъан)
Шайтан къаргъагъанча болургъа
Шайтанла бисмиллядан къачханча (къачхан кибик)
Шайтанларын тутдуругъа
Шайтанлы болургъа
Шемшер къашыкъ (къашыкъ кибик) [адам, зат]
Шинтигин таныргъа
Шиш туругъа
Шорпа башы аулатырыкъ туююлдю [мал]
Шуу деп тургъан [юй]
Шырт деп

Ы

Ызындан болургъа (тюшерге)
Ызындан кетерге
Ыйматын сыгъаргъа
Ырысхыдан туумазгъа
Ырысхысы тутаргъа
Ыстауатын жокъларгъа
«Ых» дегенин
«Ых» дегенлей
«Ых» деп этдирмезге

Эби келин жашаргъа
 Эбизени къууутуна къатылгъанлай (тийгенлей)
 Эбизени таугъа къалауур этгенлей (этген кибик)
 Эбине тюшген [адам]
 Эки арабдан бир араб алыргъа
 Эки аягъын бир уюкъгъа сугъаргъа
 Эки аягъын жайып махтаргъа (сегерге, урушургъа)
 Эки аягъын кюлге сугъуп
 Эки аягъын къаты тирерге
 Эки бетли [адам]
 Эки бутун ат этерге
 Эки дуниясын къарангы этерге
 Эки жанына кесген бичакъ (къама, оракъ)
 Эки ёпкеси бирге сыйырмазгъа
 Эки затын бир жерде тапмазгъа
 Эки кёзден бирин къоймазгъа
 Эки кёзю бла тенг жияргъа
 Эки кёзю бла тенг жиятыргъа
 Эки кёзю къан кёрюрге
 Эки кёзюн букъдурургъа
 Эки кёзюн жандырып барыргъа, келирге
 Эки кирпичи бирге жетмезге
 Эки къабыргъасы бирге тие
 Эки къолун къойнуна сугъуп турургъа (айланыргъа)
 Эки къолуна жукка ичирирге
 Эки къолуна къараргъа
 Эки къулагъы эшикдедиле
 Эки тилли [адам]
 Эки тиши бир бирге тиймезге
 Эки тюгюн бир жерде къоймазгъа
 Эки тютюнюн бир этип атаргъа
 Эки элин тыялмазгъа
 Эки эрни бир бирине (бирге) жетмезге (тиймезге)
 Эки этегин башына (аркъасына, сыртына) къапларгъа
 Эки этегин бюйрек башына къайырыргъа
 Эки этегин жанына сугъаргъа
 Эки эшиги жабылгъан (къуругъан) [адам]
 Экинди бла ашхам арасында
 Эл (халкъ) ауузуна къарагъан [адам]
 Эл багъасы адам
 Эл бедишлик (кюлкюлюк) болургъа
 Элге къоян киргенча (кирген кибик)
 Элден кёчюрюрге
 Элиб дегенни билмезге
 Элия чарчыкъ къобармаз
 Элни бетинден
 Элни сёзюн элек бла сюзген [адам]

Эмчек улан
 Эрнин кѣабаргѣа
 Эрнин-бурнун чюйюрюрге (чюелтирге)
 Эртте-кеч болса да
 Эртте кечден
 Эс берирге
 Эс билгенли
 Эс тапдырмазгѣа
 Эт бла бичакъ болургѣа
 Эт бла терича (тери кирик) жашаргѣа
 Эт да, шиш да кюймезча
 Эт этдирсе да, жау этдирлик туююлдо
 Этеги, жени кенди
 Этегине (этек тюбуне) кѣсаргѣа
 Этеклери жел этип
 Этеклерин кѣтюрюрге
 Эти сюегине (арты аллына, аллы артына) кѣатаргѣа
 Эти терисине (женине) сыйырмазгѣа
 Эти терисинден айырылганча этерге
 Эти-жени дызылдаргѣа
 Этин ашап, терисин киерге
 Этин ашаргѣа
 Эчки жапхакъча (жапхакъ кирик) [адам]
 Эчкилери тигелерге
 Эчкилерин кѣозгаргѣа
 Эшек бузгѣа тирелгенлей (тирелген кирик)
 Эшекни кѣулагына кѣобуз сокъганлай (сокъган кирик)
 Эшиги артындан этилирге
 Эшиги кѣайсы жанындан (кѣайдан) ачылганын билмезге
 Эшиги кѣуругѣа (жабылыргѣа, тартылыргѣа)
 Эшигин жабаргѣа
 Эшигинден кирмезге
 Эшик жарыгын кѣоймазгѣа
 Эшикте чыкмазлыкъ болургѣа
 Эшикте чыкмазлыкъ этерге
 Эшитмегенин эшитдирирге

Ю

Юй да бек, мен да бек
 Юйге кийирирге
 Юйде кѣалган [кѣыз]
 Юйню башына кѣтюрюрге
 Юйренген арууун кѣоймазгѣа
 Юйюм деген [адам]
 Юйюн суу бла жуудуругѣа
 Юйюр-бауур болуп жашаргѣа (кѣалыргѣа)
 Юсю бла атларгѣа

Юсюн-башын сыларгъа (жылтыратыргъа)
 Юсюне алыныргъа (болургъа)
 Юсюне-башына къараргъа
 Юсюне ёлюрге
 Юсюне миндирирге
 Юсюне минерге
 Юч гюттюге жюкленирге
 Юч къурман а кёргенсе!

2. ФРАЗЕОЛОГИЗМ ВАРИАНТЛА

- Агъач атха миндирирге. Къара атха миндирирге.
- Агъачдан тюйме тюйген. Агъачдан тухтуй тюйген.
- Айрандан эсирген. Гыржындан эсирген.
- Айтхан жерден кери болсун. Айтылгъан жерден кери болсун.
- Айтханы чапыракъдан ётмезге. Сёзю чапыракъдан ётмезге.
- Айтханын жерге жетдирмезге. Айтханын жерге салмазгъа.
- Айтханын жерге тюшюрмезге.
- Айтханын эки этмезге. Сёзюн эки этмезге.
- Айыу куркасына киргенча. Айыу куркасына кирген кирик.
- Айыу куркасына киргенлей.
- Айыугъа намаз юйретген кирик. Къарт итни ыстауатха юйретген кирик.
- Айыу къулагъына от салгъанча. Айыу къулагъына от салгъанлай. Айыу къулагъына от салгъан кирик.
- Акъ атха миндирирге. Агъырыкъ атха миндирирге.
- Акъылдан шашаргъа. Акъылдан чыгъаргъа.
- Акъылын ашаргъа. Акъылын аузуна ашаргъа.
- Ал этегин арт этерге. Арт этегин ал этерге. Ал этеклерин арт этерге.
- Ал этеклерин артларына этерге.
- Аллахны арагъа салып. Аллахны ортагъа салып.
- Аллахны сюйген къулу. Аллахны сыйлы къулу. Аллахны тюз къулу.
- Аллахха, адамгъа ушамагъан. Не аллахха, не адамгъа ушамагъан.
- Алты къынгыр болуп. Тёрт гуппур болуп.
- Аман бет бла къараргъа. Аман кёз бла къараргъа. Аман кёзден къараргъа.
- Аман бетли болургъа. Эл бедишлик болургъа.
- Аман бетли этерге. Эл бедишлик этерге.
- Аман сагъатлы болургъа. Аман кюнлю болургъа.
- Аманына тыяныргъа. Аманына къалыргъа.
- Антына ёлмеген. Антына табылгъан.
- Аралары бла къара киштик озаргъа. Аралары бла къара киштик ётерге.

- Араларына къара жин кирирге. Араларына сууукъ сѣз кирирге. Араларына шайтан кирирге.
- Аралары атлы бла жаяу кибикди. Аралары кѣк бла жер кибикди. Аралары жер бла кѣк кибикди.
- Аралары бла къара киштик озаргъа. Аралары бла къара киштик ётерге.
- Аралары бла жилин озаргъа. Аралары бла жилин ётерге.
- Араларына къара жин кирирге. Араларына сууукъ сѣз кирирге. Араларына шайтан кирирге.
- Аркъа жиклери къалтыраргъа. Аркъа жиклери титирерге. Аркъа шешилери къалтыраргъа. Аркъа шешилери титирерге.
- Аркъам бла таш ташысам да... Аркъам бла суу ташысам да...
- Аркъасындан къайишлик алыргъа. Сыртындан къайишлик алыргъа. Аркъасындан къайишлик къобарыргъа. Сыртындан къайишлик къобарыргъа.
- Арт айырыргъа. Артын айырыргъа.
- Арт бурургъа. Сырт бурургъа.
- Арты, аллы да. Аллы, арты да.
- Артына барлыкъ туююлдо. Угъай дерик туююлдо.
- Ары дери бир жашайым. Ары дери бир жашайыкъ.
- Ары дери кѣп суу кетер. Ары дери кѣп суу саркъыр.
- Ары дери къуру гыржын ашамай турайыкъ. Ары дери къуру гыржын ашамай да бир турайыкъ. Ары дери къуру гыржын ашамай жашайыкъ.
- Ары — оракъ, бери — чалгъы. Ары — оракъ, бери — къайракъ. Ары — къайракъ, бери — билеу.
- Арыгъан ёлгеннге миннгенлей. Арыгъан ёлгеннге къонакъ болгъанлай.
- Арысы-бериси болмагъан [адам]. Арысы-бериси жокъ [адам]. Тарты-созу болмагъан [адам]. Тарты-созу жокъ [адам].
- Атайпысны басаргъа. Атайпысны берирге. Атайпысны къуяр-гъа.
- Атанг, ананг демезге. Тейри сени урсун демезге.
- Атангы башымы къалгъанды? Атангы баш жартысымы къалгъанды?
- Атангы башы бла ойна! Атангы баш сюеги бла ойна!
- Ат башындан къараргъа. Ат башындан сѣлеширге. Къол сыртындан къараргъа.
- Ат белинде айланыргъа. Ат белинден тюшмей айланыргъа.
- Ат ойнатып келген [адам]. Ат ойнатып жашагъан [адам].
- Атлы аты бла, итлѣ ити бла. Атлы аты бла, жаяу — таягъы бла.
- Атар огъу, ёлтюрю кийиги болургъа. Атар огъу, урур кийиги болургъа.
- Атхан огъу жазмагъан [адам]. Атхан огъу жерге тюшмеген [адам].
- Аты беш тау элге айтылгъан [адам]. Аты игиге айтылгъан [адам]. Аты тѣрт дунягъа айтылгъан [адам]. Аты беш дунягъа айтылгъан [адам].

- Аты-чууу билинмезге. Аты-чууу кѳуругъа.
- Атын беш тау элге айтыргъа. Атын дунягъа айтыргъа.
- Ауузу балта бла жарылгъанды. Ауузу балта бла уруп жарылгъанды.
- Ауузу кѳуш тутаргъа. Ауузу кѳоян тутаргъа.
- Ауузуна келгенни айтыргъа. Ауузуна келгенни кѳуяргъа.
- Ауузуна кирит салгъанча. Ауузуна кирит салгъан кибики.
- Ауузуна кѳууут алгъанлай. Ауузуна кѳудут алгъанча. Ауузуна кѳууут алгъан кибики. Ауузуна кѳууут кѳапхан кибики. Ауузуна кѳууут кѳапханча. Ауузуна кѳууут кѳапханлай.
- Ауузунда сууу болгъанча. Ауузунда сууу болгъан кибики. Ауузунда кѳуууту болгъанча. Ауузунда кѳуууту болгъан кибики.
- Ауузундан чыккыгъан жел. Ауузундан чыккыгъан сѳз.
- Ашар ашы, ичер сууу тауусулургъа. Ашар гыржыны, ичер сууу тауусулургъа.
- Аягъы басханны кѳзю кѳрмезге. Аягъы басханны кѳзю танымазгъа.
- Ажкѳ тюбюне жетмеген. Ажкѳ олтанына жетмеген.
- Багъыры ачылыргъа. Жези ачылыргъа.
- Базук жилиги бла асыралгъан [адам, сабий]. Базук жилиги бла ѳсген [адам, сабий].
- Байрым адакыача. Байрым адакыалай. Байрым адакыа кибики.
- Балтасы ташха тиерге. Чалгъысы ташха тиерге.
- Бармагындан бал тамгъан, чындысындан жау тамгъан. Бармагындан жау тамгъан.
- Бармакыны бармакыгъа урмазгъа. Чѳпню чѳпге урмазгъа.
- Басар ташын танымазгъа. Басар ташын билмезге.
- Бахчасына таш атаргъа. Сабанына таш атаргъа.
- Баш амалын кѳрюрге. Баш мадарын кѳрюрге.
- Баш бла кирип, тюп бла чыгъаргъа. Тюп бла кирип, баш бла чыгъаргъа.
- Башдан кирип, тюп бла чыгъаргъа.
- Баш оноуун ѳтерге. Башыны оноуун ѳтерге.
- Баш кечиндирирге. Баш тутаргъа.
- Башдан ажкѳгъа дери. Башындан ажкѳына дери.
- Башсыз, ажкѳсыз кѳуругъа. Башсыз, ажкѳсыз тас болургъа.
- Баштѳбен болургъа. Тикги болургъа.
- Башы бла атларгъа. Башы бла ауаргъа. Башы бла озаргъа.
- Башы бла ойнаргъа. Намысы бла ойнаргъа. Баш намасы бла ойнаргъа.
- Башы болгъан [адам]. Ёси болгъан [адам]. Чыры болгъан.
- Башы жетмеген адам. Башы жетишмеген [адам].
- Башы кызан болургъа. Башы тулукъ болургъа. Башы чоюн болургъа.
- Башы хайран болургъа.
- Башын-ажкѳын билмезге. Ажкѳын-башын билмезге.
- Башын тюбюне айландырыргъа. Тюбюн башына айландырыргъа.

- Башына ауруу алыргъа. Башына баш ауруу алыргъа. Башына ауруу сатып алыргъа. Башына баш ауруу сатып алыргъа.
- Белин кысаргъа. Белин кыаты кысаргъа. Белин кыаты тар-тыргъа.
- Бетинде тамычы кыаны болмазгъа. Бетинде кыаны кыалмазгъа. Бетинде тамычы кыаны кыалмазгъа.
- Бетине батмакъ жагъаргъа. Бетине кыазан кыара жагъаргъа.
- Бёрк ал десенг, баш алгъан [адам]. Чач ал десенг, баш алгъан [адам].
- Бёрю азыгъы болургъа. Суу азыгъы болургъа.
- Бёрюге кыойну аманат этгенлей. Бёрюге кыойну ышанганлай. Бёрюге кыойну аманат этген кибик.
- Бир аягъы тёрде, бир аягъы кёрде. Бир аягъы жерде, бир аягъы кёрде.
- Бир бири аузууна тюкюрюп жашаргъа. Сен (-се), мен (-ме) деп жашаргъа.
- Бир итни кыуйругъудула. Бир итни киридиле.
- Бир жанын жерге сугъаргъа. Жанын жерге сугъаргъа.
- Бир кюню — жаз, бир кюню — кыыш. Бир кюню — жай, бир кюню — кыыш.
- Бир кыолу бир кыолуна жетмезге. Кыолу кыолгъа жетмезге. Аягъы аякыгъа жетмезге.
- Бир кыолу бир кыолун тыяргъа. Бир кыолу бир кыолуна орча этерге.
- Бир сёзю эки болмазгъа. Бир сёзюн эки этмезге. Бир сёзю эки болгъан.
- Бир тилли болургъа. Бир сёзлю болургъа.
- Бирден эки болмазгъа. Акъдан кыара болмазгъа.
- Богъурдакъдан алыргъа. Богъурдакъдан кысаргъа. Богъурда-гъындан кысаргъа.
- Бокъдан ийис ангыламагъан [адам]. Багушдан ийис ангылама-гъан [адам]. Кирден ийис ангыламагъан [адам].
- Бугъоудан ычхынган итча. Бугъоудан ычхынган итлей. Бугъоудан ычхынган ит кибик.
- Букъу кыондурмазгъа. Кир кыондурмазгъа. Тот кыондурмазгъа.
- Буу кыулагъына аяз (жел) кыакъгъанча. Буу кыулагъына аяз (жел) кыакъгъанлай. Буу кыулагъына аяз (жел) кыакъгъан кибик. Жугъутур кыулагъына аяз (жел) кыакъгъанча. Жугъутур кыулагъына аяз (жел) кыакъгъанлай. Жугъутур кыулагъы-на аяз (жел) кыакъгъан кибик.
- Бурнундан тюшгенча. Бурнундан чючгюрюп тюшгенча.
- Гаккыны кыаягъа ургъанча. Жумуртханы кыаягъа ургъанча. Гаккыны кыаягъа ургъан кибик. Жумуртханы кыаягъа ургъан кибик.
- Гепперлери салыныргъа. Гепперлери тюшерге. Кампирлери тюшерге. Кампирлери салыныргъа. Санлары салыныргъа. Сан-лары тюшерге. Лепперлери салыныргъа. Лепперлери тюшерге.
- Грауну апасысыча. Грауну апасысынлай. Грауну апасысы кибик.

- Грауну атказын басаргъа. Къара атказын басаргъа.
- Гунч болургъа. Думп болургъа.
- Гунч этерге. Думп этерге.
- Гургун солуу этерге. Талакъ солуу этерге. Епке солуу этерге.
- Гурошха тиймезге. Капекге тиймезге. Къара капекге тиймезге.
- Къара сомгъа тиймезге. Къара шайгъа тиймезге.
- Гырмык ийгенча. Гырмык ийген кирик.
- Гырнау киштикча. Гырнау киштик кирик.
- Дарманнга излегенде табылмагъан [зат]. Дарманнга излесен да табылмагъан [зат].
- Дёрденин тургузургъа. Кёкюрегин тургузургъа.
- Дигил-мигил этерге. Оу-шау этерге.
- Донай тирмен къакъгычыча. Донайны тирмен къакъгычы кирик.
- Доттулары кеслери къошларына чапханлай. Эбизеле кеслерини къошларына чапханлай.
- Дуния бла бир. Эл бла бир.
- Дуниягъа жангыдан туугъан кирик болургъа. Дуниягъа жангыдан жаратылгъан кирик болургъа.
- Дуркъу ёгюзча. Дуркъу ёгюз кирик.
- Дуу болургъа. Къоян болургъа.
- Ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанча. Ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай.
- Ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъан кирик.
- Ёгюзню соя кетип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай.
- Ёгюзню соя кетип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанча. Ёгюзню соя кетип, къуйругъунда бичакъ сындыргъан кирик.
- Ёлген ёлю болургъа. Саудан ёлю болургъа.
- Ёлмез кеси кесине орайда айта эди дегенлей. Ёлмез кеси кесине орайда тарта эди дегенлей.
- Ёлетдеп бери. Ёлетледен бери.
- Ёлюр отлары жанмазгъа. Ёре отлары жанмазгъа.
- Ёлюр тюгю чыгъаргъа. Ёлю тюгю чыгъаргъа.
- Епке бла бауур ортасына къол сугъаргъа. Епке бла бауур арасына къол сугъаргъа.
- Епкесине жетдирирге. Епкесине чапдыргъа. Епкесине ётдюрюрге.
- Етю табанында болгъан. Етю табанына кетген.
- Жагъасына жабышыргъа. Жагъасына илинирге.
- Жагъасына жарашхан [иш, зат]. Жагъасына ушагъан [иш, зат].
- Жагъасындан алыргъа. Бойнундан алыргъа.
- Жазгъы кюн кирик. Жазгъы кюннге ушаш. Жазгъы кюнча.
- Жазгъы къар кирик. Жазгъы къарча.
- Жазыууна тюберге. Жазыууна жолугъургъа.
- Жаларыгъы болгъан [адам]. Кири болгъан [адам].
- Жалындан чыгып, отха кирирге. Жалындан чыгып, ёртеннге кирирге.

- Жан бла төммек болургъа. Жан-төммек болургъа. Жан татах болургъа.
- Жан кийириге. Жан салыргъа [бир затха].
- Жан тарта тургъан. Жан ала тургъан (адам).
- Жаны кирик кёрюрге. Жаны бла тенг кёрюрге. Ин минчакъча кёрюрге.
- Жаны табанына кетерге. Жаны табанына энерге. Жаны табанына тигелерге. Жаны табанына тыгъылыргъа.
- Жан-жанын ашаргъа. Тёгерегин ашаргъа. Жан-жанын чайнаргъа. Тёгерегин чайнаргъа.
- Жаны-къаны бла да, кёлю бла да.
- Жанын жер бла тенг этерге. Жюрегин жер бла тенг этерге. Кёлюн жер бла тенг этерге.
- Жаннган отдан артха турмагъан [адам]. Елюмден артха турмагъан (адам).
- Жаннган отха жау кёуяргъа. Жаннган отха патеген кёуяргъа.
- Жаннган отха суу кёуяргъа. Жаннган отха суу себерге.
- Жангы ай чыкыганлай. Кёумукълу харбыздан чыкыганлай.
- Жанындан болургъа. Жанындан тояргъа.
- Жарлы юйню киштигинча. Жарлы юйню киштигинлей. Жарлы юйню киштиги кирик.
- Жанындан этерге. Жанындан тойдуургъа.
- Жарасына кёуяргъа. Жарасына салыргъа. Жарасына туз себерге.
- Жарлыны жаргъа тыйганлай. Текени тикге тыйганлай.
- Жауда буюрекча. Жау ичинде буюрекча. Жауда буюрек кирик. Жау ичинде буюрек кирик.
- Жауда жик излеген. Жумуртхада тюк излеген. Гаккыда тюк излеген.
- Жаухар бюртюкча. Жаухар бюртюк кирик.
- Жашаудан тояргъа. Жанындан тояргъа.
- Жашыртын къапхан итча. Жашыртын къапхан ит кирик. Жашыртын къапхан маске кирик.
- Жезин ачаргъа. Багырын ачаргъа.
- Жекден жууукъ кёймизгъа. Жекден жууукъ иймезге.
- Жел кыкыдыра айланыргъа. Орамны сыйпай айланыргъа. Орамла санай айланыргъа.
- Женгилни тюбю бла, ауурну башы бла. Женгилни тюбю бла, ауурну юсю бла.
- Жерге кырик болургъа. Жер тешик болса, кырирге. Жер тешик болса, кырирча болургъа.
- Жерге тюшерге. Жерге кырирге.
- Жерни жукъасын, кыалынын билген [адам].
- Жёрге жеталмагъан кыштикча. Жёрге жеталмагъан кыштиклей. Жёрге жеталмагъан кыштик кирик.
- Жиян бла макъалай айырылыргъа. Жиян бла макъача айырылыргъа.
- Жинлери кёозгъалыргъа. Шайтанлары кёозгъалыргъа. Жинлери тутаргъа. Шайтанлары тутаргъа.

- Жингиригин кѣабаргѣа. Эрнин кѣабаргѣа.
- Жол кесерге. Жол кѣысхартыргѣа.
- Жулдузу батаргѣа. Жулдузу ёнюлорге.
- Жумарукъ тауукъча. Жумарукъ тауукъ кибики.
- Жумуртха жюкдю. Жумуртха жюк кибики.
- Жумуртханы танкысы тенгли бир. Жумуртханы танкысы чакълы бир. Гаккыны танкысы тенгли бир. Гаккыны танкысы чакълы бир.
- Жылкѣымдан тай тут! Жылкѣымдан ажир тут!
- Жылкѣычы кѣурукъча. Жылкѣычы кѣурукъ кибики.
- Жылы кѣолдан этерге. Жылы кѣолдан тындырыргѣа.
- Жюгенни киши кѣолуна бермезге. Жюгенни кишиге бермезге.
- Жюгенсиз ат кибики. Жюгенсиз атча.
- Жюкге алыннган кѣазан кибики. Жюкге алыннган кѣазанла кибики.
- Жюнге тюшген тауукъча. Жюнге тюшген тауукъ кибики.
- Жюреги атылыргѣа. Жюреги жарылыргѣа. Жюреги тарс деп атылыргѣа. Жюреги тарс деп жарылыргѣа. Жюреги эки атылыргѣа. Жюреги эки жарылыргѣа.
- Жюреги ачыкъ болургѣа. Кѣлю ачыкъ болургѣа.
- Жюреги басылыргѣа. Жюреги суургѣа. Жюреги шошайыргѣа.
- Жюреги жанаргѣа. Жюреги кѣайнаргѣа.
- Жюреги жер бла тенг болургѣа. Жюреги такыр болургѣа. Жюреги кѣара кесеу болургѣа.
- Жюреги жерине келирге. Жюреги орнуна келирге.
- Жюреги жылыныргѣа. Жюреги жарыргѣа.
- Жюреги кюерге. Жюреги кѣаралыргѣа.
- Жюреги тамагъына тыгъылыргѣа. Жюреги тамагъына тирелирге.
- Жюрегин жазаргѣа. Жюрегин жапсарыргѣа. Жюрегин чѣкдюрюрге. Кѣлюн жазаргѣа. Кѣлюн жапсарыргѣа. Кѣлюн чѣкдюрюрге.
- Жюрегине тюрелирге. Жюрегине чанчылыргѣа.
- Жюрегин сындырыргѣа. Кѣлюн сындырыргѣа.
- Жюрек дарман. Жан дарман.
- Жюрек обурду. Жюрек билгичди.
- Зада ирикча. Зада ирик кибики.
- Залыкѣылды ашагъан тауукъча. Залыкѣылды ашагъан тауукъ кибики.
- Заманы келирге. Заманы жетерге.
- Зылды бодуркѣуча. Зылды бодуркѣулай. Зылды бодуркѣу кибики.
- Зырнаины тартыргѣа. Ичин тартыргѣа.
- Иги жора этерге. Иги кѣууум этерге. Иги ышан этерге.
- Иги кѣзден кѣараргѣа. Онг кѣзден кѣараргѣа.
- Иеси танымазлыкъ этерге. Анасы танымазлыкъ этерге.
- Иегилерин санаргѣа. Тишлерин санаргѣа.
- Ийлеуюн берирге. Керегин берирге.

- Ийне бла кёр къазгъан кибики. Ийне бурну бла кёр къазгъан кибики.
- Ийне ашагъан ит кибики. Ийне жутхан ит кибики. Ийне къапхан ит кибики.
- Ийне тенгли бир. Ийне чакълы бир.
- Ийнеге халы суура билмеген. Эски жамай билмеген [тиширу].
- Ит бла бёрю кибики. Ит бла киштик кибики.
- Ит дууаны терсине окъугъанча. Ит дууаны терсине окъугъанлай. Ит дууаны терсине окъугъан кибики.
- Ит къусханын жалагъанча. Ит къусханын жалагъанлай. Ит къусханын жалагъан кибики.
- Ит туманнга юргенча. Ит туманнга юргенлей. Ит туманнга юрген кибики.
- Ит тутханын ычхындырмагъанча. Ит тутханын ычхындырмагъанлай. Ит тутханын ычхындырмагъан кибики.
- Итге атылгъан сюекча. Итге атылгъан сюеклей. Итге атылгъан сюек кибики.
- Итге бичен салгъанча. Итге бичен салгъанлай. Итге бичен салгъан кибики.
- Ичи артына къатаргъа. Ичи артына тартыргъа.
- Ичи кир [адам]. Ичи тар [адам].
- Ичи кыызса. Ичи тутса.
- Кагы болмагъан жерге къалагъын сугъаргъа. Бастасы болмагъан жерге къалагъын сугъаргъа. Бозасы болмагъан жерге къалагъын сугъаргъа.
- Какасын кётюрюрге. Табанын кётюрюрге.
- Калак итча. Калак итлей. Калак ит кибики.
- Капекни капекге жалгъаргъа. Тюкню тюкге жалгъаргъа.
- Кепге жыяргъа. Къапха жыяргъа. Къолгъа жыяргъа.
- Кесин сугъаргъа. Кесин уругъа.
- Кёз-къаш бермезге. Кёз-къаш тешмезге.
- Кёз байларгъа. Кёз бакъдырыргъа. Кёз сакъларгъа.
- Кёз болургъа. Кёз тиерге.
- Кёз жаулары эрирге. Кёз жашлары эрирге.
- Кёз къарангы этерге. Кёз ауана этерге.
- Кёзге тюшерге. Кёзге урунургъа.
- Кёзден къармалыргъа. Кёзлеринден къармалыргъа. Кёзден тохтаргъа.
- Кёзден бошаргъа. Кёзлеринден бошаргъа.
- Кёзню жумуп ачхынчы. Кёзню къагъып ачхынчы. Кёзню кысып ачхынчы.
- Кёзю-башы жарыргъа. Кёзю-къашы жарыргъа. Мангылайы жарыргъа.
- Кёзэнден кёрюрге. Кёзюнден тутаргъа. Кёзюнден жюрютюрге.
- Кёкден жулдуз сермеген [адам]. Кёкден кесеу сермеген [адам].
- Кёкден тюшгенча. Кёкден тюшгенлей. Кёкден тюшген кибики.
- Кёл этдирирге. Кёл тапдырыргъа.
- Кёлю такъыр болургъа. Кёлю толургъа. Жюреги такъыр болургъа.

- Кёнчекликге айланыргъа. Кёнчекликге барыргъа.
- Кёрге кирирге. Кёрге батаргъа.
- Кимсан сууча. Кимсан суу кирик.
- Киндиксиз болургъа. Чегисиз болургъа. Муртчуу болургъа.
- Киштик куйругъу бла от салгъанча. Тюлюк куйругъу бла от салгъанча.
- Киштикни отха тартханча. Киштикни отха тартханлай. Киштикни отха тартхан кирик. Эшекни бузгъа тартханча. Эшекни бузгъа тартханлай. Эшекни бузгъа тартхан кирик.
- Кюйген юйден чыкыгъанча. Кюйген юйден чыкыгъанлай. Кюйген юйден чыкыгъан кирик.
- Къабар къабыны тауусулгъан [адам]. Къабар гыржыны тауусулгъан [адам]. Ичер суу тауусулгъан [адам]. Санау тауусулгъан [адам].
- Къазан сюте чичхан тюшгенча. Къазан сюте чичхан тюшген кирик.
- Къазий къаны болургъа. Адам къаны болургъа.
- Къала бузуп келгенча. Къала бузуп келген кирик.
- Къалыубаладан къалгъан [зат]. Къалипеладан къалгъан [зат].
- Къан дыгаласха къалыргъа. Дыгаласха къалыргъа.
- Къапчыкыгъа сом атханча. Къапчыкыгъа сом атханлай. Къапчыкыгъа сом атхан кирик.
- Къара киши. Къара халкъ.
- Къара тынгылауну басаргъа. Къара тынгылауну иерге.
- Къара ташха тагъаргъа. Тешикли ташха тагъаргъа.
- Къаратон ханнга улан туугъанча. Къаратон ханнга улан туугъанлай.
- Къаратон ханнга улан туугъан кирик. Къаратон ханнга жаш туугъанча. Къаратон ханнга жаш туугъанлай. Къаратон ханнга жаш туугъан кирик.
- Къара тууар кири басмагъан [адам]. Къара тууар богъу басмагъан [адам].
- Къарны артына къатхан [адам]. Къарны ичине къатхан [адам, мал]. Къарны ичине батхан [адам].
- Къарт ёгюзню баразагъа тартханлай. Къарт ёгюзню баразагъа тартхан кирик. Къарт ёгюзню сибиртгиге жекгенлей. Къарт ёгюзню сибиртгиге жекген кирик.
- Къарт да, жаш да. Жаш да, къарт да.
- Къартла бла баш, жашла бла аякъ ашагъан [адам]. Къартла бла баш ашагъан, жашла бла аякъ ашагъан [адам]. Къартла бла баш ашагъан, жашла бла кака ашагъан [адам].
- Къартха — къарт, жашха — жаш болгъан [адам]. Жашха — жаш, къартха — къарт болгъан [адам].
- Къатели къурт киргенча. Къатели къурт киргенлей. Къатели къурт кирген кирик. Къатели къуртча.
- Къатын хапар. Ханау хапар.
- Къатынладан гюттю урлагъанча. Къатынладан гюттю урлагъанлай. Къатынладан гюттю урлагъан кирик.

- Къатыныны этек тюбюне бугъаргъа. Къатыныны этек тюбюне кирирге.
- Къашларын тюерге. Къашларын туюмчек этерге.
- Къашына салыргъа. Къашына жетдирирге.
- Къашыкъ бла къапдырып, сабы бла къусдурургъа. Къашыкъ бла къапдырып, челек бла къусдурургъа. Къашыкъ бла ашатып, сабы бла къусдурургъа. Къашыкъ бла ашатып, челек бла къусдурургъа. Ашагъанын къусдурургъа.
- Къобуз бла къарс жарашханча. Къобуз бла къарс жарашханлай. Къобуз бла къарс жарашхан кирик.
- Къоз бёрк. Къоз байракъ.
- Къой одалгъа синггенча. Къой одалгъа сингген кирик.
- Къойла бытдым этгенча. Къойла бытдым этгенлей. Къойла бытдым этген кирик.
- Къойла туз бурунга басынганча. Къойла туз бурунга басынганлай. Къойла туз бурунга басынган кирик.
- Къойнуна от тюшгенча болургъа.
- Къойнуна от тюшген кирик болургъа.
- Къол аяз тенгли бир. Къол аяз чакълы бир.
- Къол аязда ёсдююрге. Къол аязда жүрютюрге. Къол аязда тутаргъа. Къол аязда айландырыргъа.
- Къол жетдирирге. Къол узатыргъа. Сууукъ къол жетдирирге. Сууукъ къол узатыргъа.
- Къол жетерге. Сууукъ къол жетерге.
- Къол жууаргъа. Къолун жууаргъа. Къолларын жууаргъа.
- Къолу бла алып атханча. Къолу бла сыдырып атханча. Къолу бла сыдырып атхан кирик.
- Къолу жукъа [адам]. Къолу къуру [адам]. Хуржуну жукъа [адам]. Хуржуну къуру адам.
- Къолуна бек [адам]. Къолдан бек [адам].
- Къолу чибі [адам]. Къолу гуду [адам].
- Къолдан жибермезге. Къолдан ычхындырмазгъа.
- Къолдан чемер [адам]. Чемер къоллу [адам].
- Къолундан бал тамгъан [адам]. Къолундан жау тамгъан [адам].
- Къуйругъу сынган итча. Къуйругъу сынган итлей. Къуйругъу сынган ит кирик.
- Къулакъ бурмазгъа. Къулакъ салмазгъа.
- Къулакъгъа кырау къакъгъанча. Къулакъгъа кырау къакъгъанлай. Къулакъгъа кырау къакъгъан кирик.
- Къулакъ иерге. Къулакъ жетдирирге.
- Къумукълу харбыздан чыкъгъанча. Къумукълу харбыздан чыкъгъанлай. Къумукълу харбыз бахчадан чыкъгъан кирик.
- Къуш ургъан тауукъча. Къуш ургъан тауукълай. Къуш ургъан тауукъ кирик.
- Къыпты тюбюнде кыйча. Къыпты тюбюнде кыйлай. Къыпты тюбюнде кый кирик.
- Май кекиртирге. Жау кекиртирге. Бал кекиртирге.

- Макъагъа мюйюз чыкыгъынчы. Эшекге мюйюз чыкыгъынчы.
- Мёлекге кетерге. Олжаннга кетерге.
- Мыйыгъы болгъан (адам). Етю болгъан (адам).
- Мыйыкъ тюбюнден кюлюрге. Мыйыкъ тюбюнден ышарыргъа.
- Налат берирге. Налат этерге.
- Не игиден, не амандан сёз айтмазгъа. Не ахшыдан, не амандан сёз айтмазгъа.
- Не кьонакъ, не тюшюн деп билмезге. Не тюшюн, не кьонакъ деп билмезге.
- Не акъ, не къара демезге. Не хо, не угъай демезге.
- Не аллахха, не адамгъа ушамагъан [адам, зат, иш]. Не адамгъа, не аллахха ушамагъан [иш].
- Не игиден, не амандан сёз айтмазгъа. Не ахшыдан, не амандан сёз айтмазгъа.
- Обалагъа кьошулургъа. Кьош обагъа кьошулургъа.
- Обамдан кьуртламы чёплерикди? Обасындан кьуртламы чёплерикди?
- Оймакъ бла бир. Юлле бла бир.
- Окъдан кёз жуммагъан. Топдан кёз жуммагъан. Окъдан кёз жума билмеген. Окъдан, топдан кёз кьакъмагъан [адам].
- От жагъасын суутургъа. От жагъасын кьурутургъа. От жагъаларын суутургъа. От жагъаларын кьурутургъа.
- От кьошунча. От кьошун кибики.
- Оту кёмюлюрге. Оту ёчюлюрге.
- Пара-чара болургъа. Муру-чуру болургъа.
- Сабандан кьайтхан ёгюзню мюйюзюндеги чибинча. Сабандан кьайтхан ёгюзню мюйюзюнде чибинлей. Сабандан кьайтхан ёгюзню мюйюзюнде чибин кибики.
- Салам кюлтеча. Салам кюлтелей. Салам кюлте кибики.
- Сапда тохтамагъан балтача. Сапда тохтамагъан балталай. Сапда тохтамагъан балта кибики.
- Сары жауча жагъылгъан [адам]. Сары жау кибики жагъылгъан [адам].
- Саулай кьабыргъа кирирге. Саулай жерге кирирге.
- Саут бет алыргъа. Саут кьан алыргъа. Сууукъ бет алыргъа. Темир бет алыргъа.
- Сёзю жер жарыргъа. Сёзю таш жарыргъа.
- Сёзюн ичинде ёлтюрюрге. Сёзюн ичинде чиритирге.
- Сояуу табаргъа. Сояуу алыргъа.
- Соханча сояргъа. Сохан кибики сояргъа.
- Союп кьаплагъанча. Союп кьаплагъанлай. Союп кьаплагъан кибики.
- Суу тилегеннге бал берген [адам]. Суу соргъаннга бал берген [адам].
- Суудан чыкыгъан тауукъча. Суудан чыкыгъан тауукълай. Суудан чыкыгъан тауукъ кибики.
- Суудан чыкыгъан чабакъча.
- Суудан чыкыгъан чабакъ кибики.
- Сууукъ сёз. Сууукъ хапар.

- Сюлдери кетерге. Сюлдери тюшерге.
- Сютлери уюмазгъа. Сютлери сюзюлмезге.
- Сын къатаргъа. Сир къатаргъа.
- Сырты бла къайтыргъа. Сырты бла кетерге. Сырты бла къораргъа.
- Сыртына тюк чыгъаргъа. Сыртына тюк уругъа.
- Тамырдан тойгъан эшекча. Тамырдан тойгъан эшеклей. Тамырдан тойгъан эшек кирик.
- Таргъа тыяргъа. Тикге тыяргъа. Ырбынга тыяргъа.
- Табан тирерге. Аякъ тирерге.
- Тары бюртюкча. Тары бюртюк кирик.
- Тангны бурну бла. Тангны кёзю бла.
- Тауукъ баланы юсюне жамычы жапханча. Тауукъ баланы юсюне жамычы жапхан кирик.
- Тауукъ кеси бойнун кесдирирге багушдан бичакъ чыгъаргъанча. Тауукъ бойнун кесдирирге багушдан къазып бичакъ чыгъаргъанлай. Тауукъ кеси бойнун кесдирирге бичакъ чыгъаргъан кирик.
- Таш макъа. Таш макъалай. Таш макъа кирик.
- Ташдан, агъачдан терс болургъа. Агъачдан, ташдан да терс болургъа.
- Ташны, агъачны чакъдырыргъа. Ташны, агъачны да чакъдырыргъа.
- Ташны къысса, суу чыгъаргъан [адам]. Ташны сыкъса, суу тамдыргъан [адам].
- Ташны сыгып, къан чыгъаргъан (заман). Ташны сыгып, суу чыгъаргъан (тамдыргъан) [адам].
- Ташны ташха ургъан кирик сёлеширге.
- Ташны ташха ургъанча. Ташны ташха ургъанлай.
- Ташын ташда, агъачын агъачда къоймазгъа. Ташын ташында, агъачын агъачында къоймазгъа.
- Таш-агъач ашаргъа. Таш-агъач къабаргъа. Таш-агъач чайнаргъа.
- Таякъ бурну бла сайларгъа. Къамичи бурну бла сайларгъа.
- Тейри къылышча. Тейри къылыч кирик.
- Таякъ тюбюнден тизилирге. Таякъ тюбю бла тизилирге.
- Тели Жанибек Чегемге баргъанча. Тели Жанибек Чегемге баргъанлай.
- Тели Жанибек суу башына баргъанча. Тели Жанибек суу башына баргъан кирик.
- Телче тамырча. Телче тамыры кирик.
- Темир багъана болургъа. Темир чигинжи болургъа.
- Тепси тюбю бла жашаргъа. Чоюн тюбюн жалап жашаргъа.
- Терс тюегинден басаргъа. Бирси тюегинден басаргъа.
- Тёпеси бла къараргъа. Башындан къараргъа.
- Тёпесинден къуяргъа. Башындан къуяргъа.
- Тёрге ётдюрюрге. От башына ётдюрюрге.
- Тили айланмазгъа. Тили байланьргъа.
- Тили артына кетерге. Тили артына тартылыргъа.

- Тилин тузлукъгъа уругъа. Тилин татыран тузлукъгъа уругъа.
- Тирмени аллына айланган [заман]. Чархы аллына айланган [заман]. Тирмени онгуна айланган [заман]. Чархы онгуна айланган [заман].
- Тирмени солуна айланган [заман]. Тирмени артына айланган [заман].
- Токълу тобугъуча. Токълу тобугъу киби.
- Туманга иерге. Тюзге иерге.
- Туманга юрген итча. Туманга юрген ит киби.
- Туумагъан айгъа салам бергенча. Туумагъан айгъа салам бергенлей. Туумагъан айгъа салам берген киби. Туумагъан айгъа къуран окъугъанча. Туумагъан айгъа къуран окъугъанлай. Туумагъан айгъа къуран окъугъан киби.
- Тынгылауну иерге. Тынгылауну басаргъа.
- Тыпыры тартылыргъа. Юйю тартылыргъа.
- Тюз жолгъа чыгъарыргъа. Тюз жолгъа салыргъа.
- Тюзге кетерге. Уллугъа кетерге.
- Тюкге да кърмезге. Тюкге да санамазгъа. Тюкюне да кърмезге. Тюкюне да санамазгъа.
- Тюнкеси бошалыргъа. Тюнкеси тауусулургъа. Тюнкеси юзюлюрге.
- Жилиги бошалыргъа. Жилиги тауусулургъа. Жилиги юзюлюрге.
- Тюп берирге. Тюп тапдырыргъа.
- Тил билирге. Тил табаргъа.
- Тюшю-тюню да, кечеси-кюню да.
- Уппа этерге кърмезге. Уппа этерге тапмазгъа.
- Уруда туруп чыкъгъанча. Урудан чыкъгъанлай. Урудан чыкъгъан киби.
- Уу жиян тилин чыгъаргъанча. Уу жиян тилин чыгъаргъанлай. Уу жиян тилин чыгъаргъан киби. Ууу жиян тилин сууургъанча. Уу жиян тилин сууургъанлай. Уу жиян тилин сууургъан киби.
- Ууаныкны бичакъгъа созгъанлай. Ууаныкны бичакъгъа созгъан киби.
- Ууаныкны бичакъгъа тартханлай. Ууаныкны бичакъгъа тартхан киби.
- Егюзню бичакъгъа созгъанлай. Егюзню бичакъгъа созгъан киби.
- Халкъ ауузуна къарагъан [адам]. Эл ауузуна къарагъан [адам].
- Халкъны юсюне къаратыргъа. Элни юсюне къаратыргъа.
- Ханнга жууап туююлдо. Ханнга жомакъ туююлдо.
- Ханс сибиртгича айланыргъа. Ханс сибиртгича жетмеген жери къалмазгъа.
- Харамгъа-халалгъа жетерге. Харамгъа-халалгъа жетиширге.
- Харсха келирге. Харсха жыйылыргъа.
- Харф танымазгъа. Хат танымазгъа.

- Худес Къобанны бокълагъанча. Худес Къобанны бокълагъанлай. Худес Къобанны бокълагъан кирик.
- Хунагъа жарашмагъан ташча. Хунагъа жарашмагъан таш кирик.
- Хуржуну жукъа болургъа. Хуржуну жукъарыргъа.
- Хууанны къазанда биширгенча. Хууанны къазанда биширген кирик.
- Хыккилерин агъызыргъа. Хыккилерин сыгъаргъа.
- Чабакъны суудан чыгъарып атханча. Чабакъны суудан чыгъарып атхан кирик. Чабакъны суудан алып атханча. Чабакъны суудан алып атхан кирик. Чабакъны суудан суууруп атханча. Чабакъны суудан суууруп атхан кирик.
- Чабыр къулакъ ашаучу кючюкча. Чабыр къулакъ ашаучу кючюк кирик.
- Чабыр олтанга жарамагъан [адам]. Тонга жамауагъа жарамагъан [адам].
- Чайны чайнап ичгенча. Чайны чайнап ичгенлей. Чайны чайнап ичген кирик.
- Чаука олтургъанча. Чаука олтургъан кирик.
- Чач тюклери ёрге турургъа. Чач тюклери ёрге сюелирге.
- Чачыны тюгю сайын бир сёз айтыргъа. Тюгю сайын бир сёз айтыргъа.
- Чегетге отун ташыгъанча. Чегетге отун ташыгъанлай. Чегетге отун ташыгъан кирик. Чегетге отун элтгенча. Чегетге отун элтгенлей. Чегетге отун элтген кирик.
- Чегилери туююлорге. Къарны туююлорге.
- Чёп туюнде ынчхаргъа. Чёп туюнден ынчхаргъа.
- Чёп юзюп айырылыргъа. Чёп юзюп айырылышыргъа.
- Чибижи жагъаргъа. Чибижи сюртюрге.
- Чий чюгюндюр этерге. Чюгюндюр этерге.
- Чорт салыргъа. Чорт кесерге.
- Чотдан чыгъаргъа. Чотдан кетерге.
- Чотха алыргъа. Чотха урургъа.
- Шабаты тутаргъа. Аманы тутаргъа. Жагъыны тутаргъа. Усу тутаргъа.
- Шайтан къаргъагъан [адам]. Шайтан ургъан [адам].
- Шемшер къашыкъча. Шемшер къашыкъ кирик.
- Ызындан болургъа. Ызындан тюшерге.
- Эбизени къууутуна къатылгъанлай. Эбизени къууутуна тийгенлей.
- Эбизени таугъа къалауур этгенлей. Эбизени таугъа къалауур этген кирик.
- Эки аягъын тирерге. Эки аякыны къаты тирерге.
- Эки бетли [адам]. Эки тилли [адам].
- Эки жанына кесген бичакъ. Эки жанына кесген къама. Эки жанына кесген оракъ.
- Эки кёзю бла жилиргъа. Эки кёзю бла тенг жилиргъа.
- Эки къолун къойнуна сугъуп турургъа. Эки къолун къойнуна сугъуп айланыргъа.

- Эки кьолуна кьараргъа. Кьолуна кьараргъа.
- Эки тиши бир бирге тиймезге. Эки тиши бирге тиймезге.
- Эки этегин башына кьапларгъа. Эки этегин аркьасына кьапларгъа.
- Эки этегин сыртына кьапларгъа.
- Эки эшиги жабылгъан. Эки эшиги кьуругъан.
- Эл бедишлик болургъа. Эл кюлкюлюгю болургъа.
- Эл бла бир. Дуния бла бир.
- Элге кьоян киргенча. Элге кьоян кирген кирик.
- Эрнин-бурнун чюйюрюрге. Эрнин-бурнун чюелтирге.
- Эт бла терича [жашаргъа]. Эт бла тери кирик [жашаргъа].
- Эти терисине сыйымазгъа. Эти женине сыйымазгъа.
- Этегине кьысаргъа. Этегине тартыргъа. Этек тюбюне кьысаргъа. Этек тюбюне тартыргъа.
- Эчки жапхакъча. Эчки жапхакъ кирик.
- Эшек бузгъа тирелгенча. Эшек бузгъа тирелгенлей. Эшек бузгъа тирелген кирик.
- Эшекге мюйюз чыкьгъынчы. Махъагъа мюйюз чыкьгъынчы.
- Эшиги кьайсы жанындан ачылгъанын билмезге. Эшиги кьайдан ачылгъанын билмезге.
- Эшиги кьуругъа. Эшиги жабылыргъа. Эшиги тартылыргъа.
- Юсюн-башын сыларгъа. Юсюн-башын жылтыратыргъа.
- Юсюне алыныргъа. Юсюне болургъа.

3. ФРАЗЕОЛОГИЗМ СИНОНИМЛЕ

Агъач (къара) атха миндирге. Аман бетли (эл бедишлик) этерге. Башын сёзге кьалдырыргъа. Итден алып, итге салыргъа. Къара (тешикли) ташха тагъаргъа.

Агъач атха минерге. Бардан жокъ болургъа. Баш тахтагъа атланыргъа. Дуния алышыргъа. Дуниядан кетерге. Жан алыргъа. Жашау жолун таусургъа. Жулдузу батаргъа (ёчюлорге). Кёр табаргъа. Кёрге кирирге. Мёлеклеге (олжаннга) кетерге. Нартлагъа кьошулургъа. Оба болургъа. Сырты бла кетерге (кьораргъа).

Агъачдан тьюме (тухтуй) тьюген. Алтын кьоллу. Бармагъындан бал тамгъан, чырдысындан жау тамгъан. Кьолдан чемер.

Адам ашаучу кирикди. Зылды бодуркьуча (-лай, бодуркьу кирик).

Адам темир ашайды десе ийнандырлыкъ. Айтханы бла этгени бир болгъан. Антына ёлмеген (табылгъан). Бир сёзю, бир башы болгъан.

Адам кьатында ёсмеген. Адам кьуранына кьошулмагъан. Жашаудан артха кьалгъан. Уруда туруп чыкьгъанча (чыкьгъан кирик).

Адамны эки кёзюнден сора болмагъаны жокъ. Байдан бели ийилмеген. Жаларыгъы (кири) болгъан. Жау кекирип жашагъан.

Жаугъа батып, сютде жууунган. Жилиги жау. Къолуна чибин къоннган. Къонкъасы жауду. Къолу (хуржуну) къалын.

Ай бла кюн кибик, ачыкъ болургъа. Багъыры (жези) ачылыргъа.

Ай бла кюн кибик, ачыкъ этерге. Багъырын (жезин) ачаргъа. Къуйругъун тутаргъа. Сырын санатыргъа. Тюбюне тюшерге.

Айрандан (гыржындан) эсирген. Ашагъаны ичине сыйынмагъан. Кесин кишиге тенг этмеген. Тамырдан тойгъан эшекча (эшек кибик). Тапханын кетюралмагъан. Къуйругъу бла къоз сындыргъан.

Айтхан сёзюне табылыргъа. Айтханы айтхан болургъа. Айтханын эки этмезге. Бир сёзю эки болмазгъа.

Айтып айтмазча. Къолдан къолгъа бермезча.

Акъылын аузуна ашаргъа. Айтырын-къайтырын билмезге. Женгиллик этерге.

Айылы тыймагъан. Ичер сууунда ит ёлтюрген. Къарамаы къар жаудургъан. Къадыр къылыкълы.

Айууну къулагъына от салгъанча (-лай, салгъан кибик). Эбизени къууутуна къатылгъанча (-лай, къатылгъан кибик, тийгенча (-лей, тийген кибик)).

Айыугъа намаз (къарт итни ыстауатха) юйретген кибикди. Итге чабыр этген кибикди.

Акъ (агъырыкъ) атха миндирирге. Атын беш тау элге (дуниягъа) айтдырыргъа. Тау бла тенг этерге.

Акъыл тебеди. Башы (чыры, эси) болгъан. Жерни жукъасын, къалынын билген.

Ал этегин арт (арт этегин ал) этерге. Атайпысны басаргъа (берирге, къуаргъа). Атасын-анасын тойдуургъа. Аузуна келгенни айтыргъа (къуаргъа). Аузуна келгенни артха салмазгъа. Керегин берирге. Кёкге сууурургъа. Таш юсюнде таш къоймазгъа. Ташдан кечюрюрге. Ташны ташда, агъачны агъачда къоймазгъа. Этин ашаргъа. Эшитмегенин эшитдирирге. Юсюне айланыргъа. Эки (арт) этегин башына (аркъасына, сыртына) къапларгъа.

Алты къынгыр (тёрт гуппур) болуп. Белни тюзетмей.

Аман акъыллы. Аякъ баса, кёз къыса [айланнган]. Жер жалагъан, эл алдагъан. Жер тюбю бла жүрюген. Обурдан жаратылгъан. Суугъа кирип, къургъакъ чыкыгъан. Тауну барып, тюзю келген. Тюлкюню къуйругъу. Жазгъы кукук алдамаз. Къарда ыз къоймагъан.

Аман аууз ачаргъа. Аман къууум этерге.

Аман бет (кёз) бла (кёзден) къараргъа. Жалкъасын къайырыргъа.

Аман бетли (эл бедишлик) болургъа. Аты аманига чыгъаргъа. Жер бла тенг болургъа. Багъыр шайгъа саналмазгъа. Гурошха (капекге, къара сомгъа) тиймезге. Сыйы сынаргъа. Жер бла тенг болургъа. Эшикге чыкъмазлыкъ болургъа.

Аман кюн башына келирге. Аман сагъатлы (кюнлю) болургъа. Ит кюнюн кёрюрге. Ит болургъа. Кёзлери къандан толургъа.

Аман къан. Итден туугъан. Ит адам.

Аман къарышы. Къарны бла къан салгъан.

Аманына тыяныргъа (къалыргъа). Дёнгюп къалыргъа. Жю-рек жауу къалмазгъа. Сары суу болургъа. Таякъдан атлагъысыз болургъа. Тузламай къатаргъа. Тюнкеси бошалыргъа (тауусулургъа, юзюлюрге). Угусу сынаргъа.

Аралары айры болургъа. Аралары бла къара киштик (жилян) озаргъа (ётерге). Араларына къара жин (сууукъ сёз, шайтан) кирирге. Арт айырыргъа. Гыр-мыр болургъа. Ит бла бёрю (киштик) кирик болургъа. Салам къагъышыргъа. Чёп юзюп айырылыргъа. Эт бла бичакъ болургъа. Харам-халал деп сюелирге. Харамгъа-халалгъа жетиширге (жетерге).

Аралары ит бла бёрю кибики. Атар огъу, ёлтюрюр кийиги болургъа.

Ариу тилли. Арысы-бериси (тарты-созу) болмагъан жокъ. Кёзюнг къара болсун демеген. Къабыргъасы жарашхан. Сары жауча (жау кирик) жагъылгъан.

Аркъа жиклери (шешилери) къалтыраргъа (титирерге). Жагъасын жыртыргъа. Жаны чыгъаргъа. Жаны табанына кетерге (энерге, тигелерге, тыгъылыргъа). Жюреги къабындан чыгъаргъа. Жюреги сампал таууш этерге. Зыкысы агъаргъа.

Аркъасындан (сыртындан) къайишлик алыргъа (къобарыргъа). Жагъасын жыртыргъа. Терисин сояргъа. Туз арбагъа жегерге. Этин ашап, терисин киерге.

Арты, аллы да. Атасы, анасы да. Башы, аягъы да.

Арты бла аллы бирге къатаргъа. Ауузун ачса, ёпкелери кёрюне. Ахырат сюек кибики. Бойнун тартсанг, къан чыкъмаз. Боюн сингирлери созула. Къаргъа къабар эти болмагъан. Къарны артына (ичине) къатхан (батхан). Эти сюегине къатып. Ийне жутхан (къапхан) ит кирик болургъа.

Арты къалынды. Тёгереси чалманды. Этеги, женги кенгди.

Ары абынса, бери сюрюне. Дигил-мигил (оу-шау) эте. Капекни капекге жалгъап. Къалияр къазып.

Ары дери бир жашайым (-ыкъ). Ары дери кёп суу кетер (саркъыр). Ары дери къуру гыржын ашамай да бир турайыкъ (жашайыкъ).

Ары — оракъ (къайракъ), бери — чалгъы (билеу). Эки жанына кесиучю бичакъ (къама, оракъ).

Атамы жылкысы сюр. Атамы жылкысындан тай тут.

Атамы этин ашагъан кибики. Ауузумдан къаным келген кибики. Ёлген кибики.

Ат башындан (къол сыртындан) къараргъа. Ат башындан сёлеширге.

Атлыла атдан тюшген, жаяула атха минген. Бетине кюн тиймеген. Суу сурат кибики. Тамагында ичген суу танылгъан. Кёзлери кёзюр ойнагъан. Жаухар бюртюкча (бюртюк кирик).

Атхан огъу жазмагъан. Жаздырмай атхан.

Атхан огъу жерге тюшмезге. Жаздырмай атаргъа.

Аты бар, кеси жокъ. Бардан жокъ болгъан.

Башына кюн чакъыра, юсюне жел къакъдыра айланган. Жамычысын кепдирмеген, юйюне асыу келтирмеген. Мача аягъы жылытмагъан, жиягъан жаш уютмагъан. Иши-кючю болмагъан. Калак итча (-лей, ит кибик). Мыстысындан тузу озгъан. Не аллах-ха, не адамгъа жарамагъан. Саудан шау. Жерге ауурлукъгъа, кюннге кёлеккеге жаратылгъан.

Аты-чууу билинмезге (къурургъа). Башсыз-аякъсыз къурургъа (тас болургъа).

Ауузу балта бла уруп жарылгъанды. Ауузу жокъду.

Ауузун ачып жапхынчы. Кёзню жумуп (къагъып, кысып) ачхынчы (ачып жапхынчы). Кирпик къакъгъынчы. Тюу дегинчи.

Ауузуна кирит салгъанча (салгъан кибик). Ауузуна къууут алгъанча (алгъан кибик). Ауузунда сууу болгъанча (болгъан кибик).

Ауузунда кылычы барды. Ауузунда ит ёледи. Бир сёзю он сёзню жыкыгъан.

Ашар ашы (гыржыны), ичер сууу тауусулургъа. Ёлор тююу чыгъаргъа. Ууахтысы жетерге.

Аякъ орунсуз этерге. Жашау бермезге. Ийне кёзюнден чыгъарыргъа. Кёчюп кетерик этерге.

Аякъ тюбюнде чёп сынмазгъа. Аягъы басханны кёзю кёрмезге. Басар ташын танымазгъа. Башы кёкге жетерге. Бир къарыш ёсерге. Дуниягъа жангыдан туугъан кибик болургъа. Жан кирирге, Жан киргенча болургъа. Жаны табанына кетерге (энерге, тигелерге, тыгъылыргъа). Жюреги жарылыргъа (жылыныргъа). Къанат битерге. Къашы-башы жарыргъа.

Аякъ тюбюн жаларгъа. Жал бауурун чыгъарыргъа. Табу этерге.

Багъыр шайгъа санамазгъа. Итни бюсюреюун этмезге. Итни сыйын бермезге.

Баз боллукъ. Менме деген. Май жюрекли.

Базар бети кетмеген. Ийнеден-жипден чыкъгъанлай.

Балтасы (чалгъысы) ташха тиерге. Жолу кесилирге.

Бармагъын къабаргъа. Хайран болургъа.

Бармагъын кёргюзтюп къояргъа. Грауну атказын (къара атказын) басаргъа. Къатына къоймазгъа.

Бармакъны бармакъгъа (чёпню чёпге) урмазгъа. Жел къакъдыра (орамны сыйпай, санай) айланыргъа. Итлени суугъа сюрюрге. Эки къолуна жукка ичирирге. Эки къолун къойнуна салып турургъа. Къаукъалакъ этерге. Къолун сууукъ суугъа тийдирмезге.

Баш амалын (мадарын) кёрюрге. Баш оноуун этерге.

Баш бла кирип, тюп бла чыгъаргъа. Туманнга (тюзге) иерге.

Баштёбен (тикги) болургъа. Аягъы басханны кёзю кёрмезге. Басар ташын танымазгъа. Гепперлери (кампирлери, санлары) салыныргъа (тюшерге). Ёлген (саудан) ёлю болургъа. Жюреги сынаргъа. Кёзлери къарангы кече болургъа. Кёкден журун кёрюнемезге. Сюлдери кетерге (тюшерге). Таш къабаргъа.

Баш иерге. Бой салыргъа.

Баш кечиндирирге (тутаргъа). Жашау этерге.

Баш кюн бла бош кюн сайын. Хар аллахны кюнюнден.
 Башдан аякъгъа дери. Ийнесинден тюймесине дери.
 Башы бла атларгъа (ауаргъа, озаргъа). Къашына салыргъа.
 Башы къазан (тулукъ, чоюн, хайран) болургъа. Башы туман-
 нга кирирге. Къулакъ от алыргъа.
 Башы чырды сыйпай. Жылкычы къурукъча (къурукъ кирик).
 Башын-аягъын (аягъын-башын) билмезге. Дуу (къоян) болур-
 гъа.
 Башын уллугъа кетюрюрге. Доппас умут этерге. Какасын (та-
 банын) кетюрюрге. Кесин кетюрюрге. Кетенин къайырыргъа.
 Къуйругъун къалач этерге.
 Башына таш бла ургъанча этерге. Кёзюн ауузуна къап-
 дырыргъа.
 Бериден ары жууукъ. Бир аягъы тёрде, бир аягъы кёрде. Ёлюр
 туюн чыкъгъан. Къабар къабыны, ичер суу тауусулгъан. Тёрю-
 ден эсе, кёрю жууукъ болгъан. Къабырны башындан къарап
 тургъан. Жан тарта (ала тургъан).
 Бет къаны кетерге. Бетинде тамычы къаны болмазгъа.
 Бёрю тон кнерге. Жан-жанын ашаргъа (чайнаргъа). Жер бу-
 заргъа. Кесин урлукъ болургъа. Кёзлерине къан чабаргъа. Къыл
 чайнаргъа. Темир бет (къан) алыргъа. Тонун чюйресине кнерге.
 Халкъны (элни) юсюне къаратыргъа. Шайтан арбагъа минерге.
 Шайтанлы болургъа.
 Бир бири ауузларына тюкюрюп (сенсе, менме деп) жашаргъа.
 Бир чапыракъгъа тюкюрюрге. Жан бла тёммек (жан-тёммек, жан
 татах) болургъа.
 Бир жанын жерге сугъаргъа. Жанын (жюрегин) жер бла теи-
 терге. Санларын тюшюрюрге.
 Бирден эки (акъдан къара) болмазгъа. Жекден жууукъ къой-
 мазгъа (иймезге). Къуйругъун чыкга салыргъа. Сюлесин тырнакъ-
 ча къарышыргъа. Угъай деп тохтаргъа.
 Бишедия бешге дери, жууукълугъу тюшге дери. Келсе
 къонакъ, кетсе къазакъ.
 Богъурдакъдан алыргъа (къысаргъа). Эки аягъын бир уюкъ-
 гъа сугъаргъа. Жагъасындан (бойнундан) алыргъа. Ёре отха
 олтуртмазгъа. Таргъа (тикге, ырбынига) тыяргъа. Къыл къууур-
 дакъгъа жыяргъа.
 Бокъдан (кирден) ийис ангыламагъан. Башы жетмеген (же-
 тишмеген).
 Борчха барлыкъды. Жазгъа чыгъарыкъды. Шорна башы аула-
 тырыкъды. Эти терисине (женине) сыйырмай.
 Бугъоудан ычхыниган итча (ит кирик). Ичер сууунда ит
 ёлтюрген. Къадыр къылыкълы. Къарамы къар жаудургъан.
 Букъу къондурмазгъа. Юсюн-башын сыларгъа (жылтыратыр-
 гъа).
 Бурну бла чыгъарыргъа. Къашыкъ бла берип (къандырып),
 къалагъы (сабы, челек) бла [ашагъанын] къусдурургъа.
 Бурнундан чючгюрюп тюшгенча (тюшген кирик). Союп къап-
 лагъанча (къаплагъан кирик).

Буу (жугъутур) къулагъына аяз къакъгъанча (къакъгъан кибик). Къулакъгъа кырау къакъгъанча (къакъгъан кибик).

Быкъы тини кибик. Къыпты кыны кибик.

Гумулжук аякъ тауушха тынгыларча болургъа. Жерге тюшерге. Гура кылыгъы тутаргъа. Къадырына минерге. Эчкилери тигелерге.

Гыржынын жилимугъу бла тенг ашаргъа. Макъа къакъларгъа. Гырнау киштикча (киштик кибик). Хунагъа жарашмагъан ташча (таш кибик).

Гюрбесинде каклыгъы, хуржунунда биядагъы жокъ. Къолу (хуржуну) жукъа. Чыккырында агъы жокъ, чардагъында кыагъы жокъ.

Дебери баргъан. Ийнени (-ден) ийнек этген. Къолундан бал тамгъан. Тартып темир юзген. Ташны кысса (сыкъса), суу чыгъаргъан. Ташдан сют чыгъаргъан. Тёбедегин, тёппедегин келтириую.

Доттулары (эбизеле) кеслерини къошларына чапханлай. Тауукъ кеси бойнун кесдирирге багушдан бичакъ чыгъаргъанлай.

Дуния (эл) бла бир. Жер жахан, таш-топуракъ. Мачадан бири артыкъ. Кёкден тюшсе, жерге тюшмез. Санап саны болмагъан. Телче тамырларыча (тамырлары кибик). Чаука олтургъанча (олтургъан кибик).

Дуния жаратылгъанлы. Елетден бери.

Дыгъылына къатылыргъа. Терс тюегинден басаргъа. Шайтан арбагъа миндирирге. Эчкилерин къозгъаргъа. Къууун кыбындырыргъа.

Дынг болургъа. Тили айланмазгъа (байланыргъа, тутулургъа). Тили артына кетерге (тартылыргъа).

Дып демезге. Къынкъ этмезге.

Елюм учу этерге. Иеси (анасы) танымазлыкъ этерге. Иегилерин (тишлерин) санаргъа. Къундуз ийлеуюн берирге. Кёзюн кёк этерге. Къол жетдирирге. Туманын бардырыргъа. Къайиш таууш этдирирге.

Ёпке бла бауур ортасына (арасына) къол сугъаргъа. Ит бла бёрю этерге.

Етю табанында болгъан (табанына кетген). Къоян жүрекли. Къатыныны этек тюбуне букъгъан.

Жагъасын жыртдырыргъа. Грауну атказын (къара атказын) басаргъа.

Жазгъы кюнча (кюн кибик). Сапда тохтамагъан балтача (-лай, балта кибик).

Жазыгъы келирге. Жан (жанын) аурутургъа. Жандауур болургъа. Жюреги эрирге.

Жакъ басаргъа. Ёкюллюк этерге.

Жан атаргъа, жаны кибик кёрюрге. Кёзюне-бурнуна сугъаргъа. Кёзюне чёп болуп тюшсе да уумазгъа.

Жан кийирирге (салыргъа). Базар бетин ачаргъа.

Жан-жанын кърмаргъа. Жер тырнаргъа. Жер тапмазгъа. Жерни къртишин къобарыргъа. Жюреги къан тырнаргъа. Ичин-

де ат чабаргъа. Къан дыгаласха къалыргъа. Къойнуна от жилтин
тюшгенча болургъа. Тюрк абежиге барыргъа.

Жаннган отдан (ёлюмден) артха турмагъан. Жаннган отдан
юлош алгъан. Кёкден жулдүз (кесеу) сермеген. Окъдан (топдан)
кёз (-юн) жуммагъан (жума билмеген, къакъмагъан). Учхан
къушдан тюк алгъан.

Жаннган отну ышырыргъа. Жаннган отха жау (патеген)
къуяргъа (себерге).

Жашарыгъын жашагъан, ашарыгъын ашагъан. Жашауну иги
кесек сюрген.

Жетмеген жиби, кесмеген балтасы деген. Насыбы къуругъан.
Сырты тийген къоба, башы тийген оба болгъан. Шайтан къаргъа-
гъан.

Жумуртханы (гаккыны) танкысы тенгли (чакълы) бир. Кёз
дарман тенгли (чакълы) бир. Хымсн халы чакълы бир. Оймакъ
бла бир.

Жылкъымдан тай (ажир) тут! Жылкъымы сюр!

Жыгъы жабылмазгъа. Доп-доп этерге. Зынтхы тирмен айлан-
дырыргъа.

Жюгенде туругъа. Къуйрукъну тюз тутаргъа.

Жюгенни бошламазгъа. Жюгенни киши къолуна бермезге.
Къолдан жибермезге (ычхындырмазгъа).

Жюреги тарс деп атылыргъа (жарылыргъа). Жюреги жер бла
тенг (къара кесеу, такъыр) болургъа. Жюреги кюерге (къаралыр-
гъа). Кёзюне кёкден журун кёрюнмезге. Кёкде, жерде болгъанын
билмезге. Таш-агъач ашаргъа (къабаргъа, чайнаргъа).

Жюреги басылыргъа (сууургъа, шошайыргъа). Жюреги жерине
(орнуна) келирге. Тынчлыкъ табаргъа. Хош болургъа.

Жюреги ёрге уругъа. Жюреги тамагъына тыгъылыргъа (ти-
релирге).

Жюреги жанаргъа (къайнаргъа). Сарыуу къайнаргъа. Тиш би-
лерге.

Жюреги жарымагъан. Тиши ышармагъан. Кёлю кётюрюлмеген.

Жюреги кётюрмезге. Кёлю аман этерге.

Жюрегин къара кесеу этерге. Жюрек жауун ашаргъа.

Зукку чибин. Тары хатлама!

Зырнаины (ичин) тартыргъа. Кёз жашларын тегерге (сыгъар-
гъа). Кёз жашлары къурумазгъа. Оу-шау этерге. Ташны-агъачны
жилятыргъа. Хыккилерин агъызыргъа (сыгъаргъа).

Зытчы-мытчы болургъа. Сант этерге.

Иги аууз ачаргъа. Иги жора (къууум, ышан) этерге.

Иссн къапдырыргъа. Итлик этерге. Къан жаудуругъа. От са-
дыргъа.

Ит дууаны терсине окъугъанча (-лай, окъугъан киби). Итге
бичен салгъанча (-лай, салгъан киби). Къуйругъундан тут десе,
къулагъындан тутханча (-лай, тутхан киби).

Карка шабат кюн. Мақъаргъа (эшекге) мюйюз чыкъгъынчы.

Кеси гыржынына кюл тартхан. Кесим деген.
Кесин кьолгъа алыргъа. Белин къаты кысаргъа (тартыргъа).
Кесин кьолда тутаргъа.
Кесин сугъаргъа (урургъа). Кагы (бозасы, бастасы) болма-
гъан жерге къалагъын сугъаргъа.
Кёзден къармалыргъа (бошаргъа, тохтаргъа). Кёзлери тот
болургъа.
Кёзю ырысхыдан тоймазгъа. Жан атаргъа.
Кёкге чыгъаргъа, жерге тюшерге. Тейрини тиши бла тутаргъа.
Кёкден тюшгенча (тюшген кирик). Жангы ай (харбыздан
кьумукълу) чыкыгъанлай (чыкыгъан кирик).
Къакъды-сокъду этерге. Кёзюне-башына жетдирирге.
Киштиги кьоян тутаргъа. Ётюрюкден тюбю болмазгъа.
Къаннга боялыргъа. Мурдарлыкыгъа кирирге.
Къарны тойса да, кёзю тоймагъан. Жагъа алмай, этек берме-
ген. Къолуна (-дан) бек. Къолун артха тутхан.
Къарт да, жаш да. Жетиден жетмишге дери.
Къартла бла баш, жашла бла аякъ (кака) ашагъан. Къартха-
къарт, жашха — жаш болгъан.
Къатын (ханау) хапар. Кюмюшчюню тауруху.
Къой ауузундан чёп юзмеген. «Юш» деп, тауукъ учурмагъан.
Къыпты тюбюнде къойча (-лай, къой кирик).
Къой териге кирип. Къойдан жууаш болуп (кёрюнюп).
Къой одалгъа синггенча (сингген кирик) [жашаргъа]. Жан-
нетге ычхыныргъа.
Къойла быттым этгенлей (этген кирик). Къойла туз бурунга
басынганлай (басынган кирик).
Къол жетдирирге (узатыргъа). Кёнчекликге барыргъа.
Къол жууаргъа. Умут юзерге.
Къыпты бла кырккыылгъан. Суу ёрге барады деп тургъан.
Муртчугу (киндиксиз, чегисиз) болургъа. Чегилери (къарны)
тюйюлюрге.
Мыйыгъы (ётю) болгъан. Ойт дегенде, хайт дерик.
Мыйыкъ тюбюнден кюлюрге (ышарыргъа). Эрнин-бурнун
чюйюрюрге (чюелтирге).
Не акъ (хо), не къара (угъай), демезге. Не игиден, не амандан
сёз айтмазгъа. Тынгылауну иерге (басаргъа).
Соханча (сохан кирик) сояргъа. Чий чюгюндюр этерге.
Сууутмай жетдирирге. Тил этерге.
Сютлери уюмазгъа (сюзюлмезге). Ёлюр отлары жанмазгъа.
Сютю ауузундан тегюледи. Сютю эринлеринден кетмегенди.
Тары бюртюкча (бюртюк кирик). Токълу тобугъуча (тобугъу
кирик).
Таш жандыргъан. Чыгыр башдан къурт агъызгъан.
Хуржуну жукъа болургъа. Хуржунунда жел ойнаргъа.
Хууанны къазанда биширгенча (биширген кирик). Четге-
отун элтгенча (элтген кирик).

4. АДАМНЫ ХАЛЫ, АДАМЛЫГҢЫ.

а) Игиликни, онгрукъну шартлары

Агъачдан туюме (тухтуй) туюген; адам темир ашайды десе ийнандырлыкъ; айтхан сёзюне табылгъан; айтханын эки этмеген; аллахны суюген (сыйлы, тюз) кёулу; аллы бла чыпчыкъ ётмеген; алтын кёоллу; ариу тилли; арысы-бериси (тарты-созу) болмагъан (жокъ); атхан огъу жазмагъан (жерге тюшмеген); аллындан чыпчыкъ ётмеген; ауузу къатыды; баз боллукъ; базук жилиги бла асыралгъан; байдан бели ийилмеген; бармагъындан бал тамгъан, чындысындан жау тамгъан; борчха барлыкъды; башы болгъан; бир сёзю, бир башы болгъан; бир сёзю он сёзю жыкыгъан; жазгъа чыгъарыкъды; жаларыгъы (кири, чыры) болгъан; жаны темирденди; жаннган отдан (ёлюмден) артха турмагъан; жаннган отдан юлюш алгъан; жау кекирип жашагъан; жашауну иги кесек сюрген; ётю болгъан; ийнени (-ден) ийнек этген; ит бол десенг боллукъ; кёкден жулдуз (кессу) сермеген; къабыргъасы жарашхан; къарны — токъ, къайгысы — жокъ; къартла бла баш, жашла бла аякъ (кака) ашагъан; къой ауузундан чёп юзмеген; кёлуна чибин кёоннган; кёолундан келген; кыпты тюбюнде къой кибик; май жюрекли; мыйыгъы болгъан; ойт десенг, хайт дерик; окъдан (топдан) кёз (-юн) жуммагъан (жума билмеген, къакъмагъан); олтурса — бийче, турса — эр киши; сабыры ташха байланнган; сары жауча жагъылгъан; сохандан, сарымсахдан таза; суу тилегенге (соргъаннга) бал берген; сюртюлмеген хунадан ётген; тартып темир юзген; тёбедегин, тёппедегин келтириучю; учхан кёушдан тюк алгъан; «юш» деп, тауукъ учурмагъан; халкъ аллында айланнган; халкъ (эл) ауузуна къарагъан; эл багъасы.

б) Осаллыкъны, кёолайсызлыкъны шартлары

Айрандан (гыржындан) эсирген; айтырын-къайтырын билмеген; айылы тыймагъан; акъылын ауузуна ашагъан; акъылын ичген; аллах ургъан; аман акъыллы; аман къан; аман къарынлы; антын ханты бла тенг ашагъан; артына барлыкъ туююлдю; ары — оракъ (къайракъ), бери — чалгъы (билеу); ат ойната келген (жашагъан); аты — бар, кеси — жокъ; ауузунда ит ёледи; ауузу от чакъдырады; ауузу бла кёуш тутхан; ашагъаны ичине сыйынмагъан; аякъ тюбюне (олтанына) жетмеген; басыучуну кысыучу; баш бла кирип, тюп бла чыкыгъан; бермез юйден кетмез кёонакъ; бёрк (чач) ал десенг, баш алгъан; бир кюню жаз, бир кюню кыш; бир итни кёуйругъудула (киридиле); бокъдан (кирден) ийис ангыламагъан; бугъоудан ычхыннган итча; дуркёу ёгюзча; ётю ауузуна тюшген; ётю табанында болгъан; жагъа алмай, этек бермеген; жазгъы кукук алдамаз; жерни жукъасын-къалынын билген; жерни тюбю бла жюриген; жамычысын кепдирмеген, юйюне асыу келтирмеген; жумуртхада тюк излеген; жашаудан артха къалгъан; женгилли-тюбю

бла, ауурну башы (юсю) бла деген; жер жалагъан, эл алдагъан; жерге ауурлукъгъа, кюннге кёлеккеге жаратылгъан; жумуртха (гаккы) ичинде тюк излеген; жүгенсиз ат кирик; жүкге алынган къазан кирик; ийнеге халы суура билмеген; ит адам; итге атылгъан сюекча; ичи кир (тар); иши-кючу болмагъан; калак ит кирик; кеси гыржынына кюл тартхан; кесин кишиге тенг этмеген; кесин кёкден тюшген сунган; кёзю жанмагъан; ичер сууунда ит ёлтюрген; кёнчекликке айланган; кир сууну кьюуп айланган; киши кюлу бла ханс жыртхан; кьадыр кылыккылы; къарамы къар жаудургъан; къарны бла къан салгъан; къарны тойса, кёзю, тоймагъан; къатыныны этек тюбюне букъгъан; сырты бла къаргъан; кюлуна бек; кюлу чибн; кызыл алмагъа таш атаргъа сюйген; кыпты бла кырккылгъан; мача аягъы жылытмагъан, жиягъан жаш уютмагъан; мыстысындан тузу озгъан; не да болсун деген; не аллахха, не адамгъа жарамагъан; от, окъ айырмагъан ушкок кирик; отдан артха тура билмеген; сапда тохтамагъан балта кирик; саудан шау; сёзюн артха салмагъан; суу ёрге барады деп тургъан; суугъа кирип, кьургъакъ чыккыгъан; сууукъ кьонакъ; тамырдан тойгъан эшекча; туманнга юрген итча; тюлкюню куйругъу; уллу башын гитче этген; уруда туруп чыккыгъанча; хазыргъа бисмилля; хунагъа жарашмагъан таш кирик; чабыр олтаннга (тоннга жамаугъа) жарамагъан; чакъырылмагъан кьонакъ; эки тилли; эки жанына кеснучю бичакъ (къама, оракъ); эли сёзюн элек бла сюзген.

в) Адамны иши, кесин жүрютюю

Игиликни, онглыкъну белгилери

Ай бла кюн кирик ачыкъ этерге; айтхан сёзюне табылыргъа; айтханын эки этмезге; айыпдан-гюняхдан чыгъаргъа; атанг-ананг демезге; атасы, анасы этмезликни этерге; аты беш тау элде (тёрт дуниягъа) айтылыргъа; багъасын чыгъарыргъа; базар бетин ачаргъа; балтаны сабын кюлгъа этерге; баш кечиндирирге; башы аягъына жетмезге; башын жүрютюрге; башына чибн кьондурмазгъа; беш бармакны билгенча билирге; бир кюлу бир кюлуна жетмезге; бир кюлу бир кюлун тыяргъа; ёзденлик этерге; ётю болургъа; жаздырмай атаргъа; жан кийирирге; жол берирге; жүреги ачыкъ болургъа; иги кёзден къараргъа; иги кёрюрге, кёзюне-бурнуна сугъаргъа; кюл аязда ёсдюрюрге (жүрютюрге, тутаргъа); кюлундан келирге; сабырлыгъын ташха байларгъа; сатмай сёзюн бермезге; тахтагъа минерге; тейри сени урсун демезге; хуржуну къалын болургъа.

Осаллыкъны, къолайсызлыкъны белгилери

Агъач (къара) атха миндирирге; айтырын-къайтырын билмезге; акъылын аузуна ашаргъа; акъылын ичерге; аман бет бла къараргъа; аман бетли болургъа; аман бетли этерге; аркъасындан

(сыртындан) къайишлик алыргъа (къобарыргъа); атайпысны (берирге, къуяргъа); ат башындан сѣлеширге; атар огъу, ѳлтюрюр (урур) кийиги болургъа; аты аманнга жайылыргъа; ауузуна келгенни айтыргъа; балын эмип, балауузун атаргъа; бармакъгъа чѳргерге; бахчасына таш атаргъа; баш бла кирип, тюп бла чыгъаргъа; башы аягъына жетмезге; башы (намысы, баш намысы) бла ойнаргъа; башын сѳзге къалдырыргъа; башын тюбюне айландырыргъа; башын уллугъа кѳтюрюрге; башына таш бла ургъанча этерге; белине кюн кирирге; бетине батмакъ (къара) жагъаргъа; беш бармагъын ауузуна тыгъаргъа; богъурдакъдан алыргъа (къысаргъа); бозасы (кагы) болмагъан жерге къалагъын сугъаргъа; бурну бла чыгъарыргъа; Грауну атказын (къара атказын) басаргъа; гунч (думп, тюп) этерге; ѳтю ауузуна тюшерге; жагъасын жыргыргъа; жагъасына жабышыргъа; жагъасындан алыргъа; жалкъасын къайырыргъа; жан-жанын ашаргъа (чайнаргъа); жаннган отну ышырыргъа; жарасына туз къуяргъа; жашау бермезге; женгиллик этерге; жер бузаргъа; жерге сукъгъанлай этерге; жолун кесерге; жүрегин къара кессу этерге; жүрегин халыгъа тагъып турургъа; жүрек жауун ашаргъа; зар кѳз бла къараргъа; иеси (анасы) танымазлыкъ этерге; иегилерин (тишлерин) санаргъа; ийлеуюн берирге; ийманын жыйдырыргъа; ийне кѳзюнден чыгъарыргъа; ийнеден сууурургъа; исси къапдырыргъа; итни бюсюреуюн да этмезге; итни сыйы къалмазгъа; итлиги женгерге; итлик этерге; ишсиз-кючсюз этерге; башын (табанын) кѳтюрюрге; керегин берирге; кесин сатаргъа; кесин урлукъ болургъа; кѳз-къаш бермезге; кѳзюн ауузуна къапдырыргъа; кѳзюн кѳк этерге; кѳзюн къарангы этерге; кѳзюнде огъу болса, урлукъ болургъа; кѳзюне-башына жетдирирге; кѳкге сууурургъа; кѳнчекликге айланыргъа (барыргъа); кѳтен къайырыргъа; кѳтеннге кетерге; кѳчюп кетерик этерге; кюлюн кѳкге сууурургъа; кюн (жашау) бермезге; къабыргъасын бермезге; къакъды-сокъду этерге; къайиш таууш этдирирге; къалияр къаздыртыргъа; къан жаудурургъа; къанны къан бла жууаргъа; къаннга бояргъа; къапхын къазан этерге; къатыныны этек тюбюне бугъаргъа; къаукъалакъ этерге; къаш салама деп, кѳз чыгъарыргъа; къашына салыргъа; къашыкъ бла къапдырып (ашатып), сабы (челек) бла къусдурургъа; къол жетдирирге; къуйругъун къалач этерге; къуйрукъ булгъаргъа; къулу-къазагъы болургъа; къулагъын кызыдырыргъа; къум (буз) бла ургъанча этерге; къыл къууурдакъгъа жыяргъа; мыйыкъ тюбюнден кюлюрге (ышарыргъа); не къонакъ, не тюшюн деп билмезге; орамны санай (сыйпай) айланыргъа; от жагъасын сууутургъа; от салыргъа; оюнла кѳргюзтюрге; санларын тюшюрюрге; сары суу этерге; саулай жерге сугъаргъа; сауут (сууукъ) бет (къан) алыргъа; селекке этерге; сѳзю жер (таш) жарыргъа; сохан кибики сояргъа; суу бойнуна элтип, суу ичирмей къайтарыргъа; сыйы сынаргъа; табан жетдирирге (тийдирирге); таргъа (тикге, ырбыннга) тыяргъа; тарт-соз этерге; таш юсюнде таш кѳймазгъа; ташдан кѳчюрюрге; ташны, агъачны да чакъдырыргъа; ташны ташха

ургъанча сѣлеширге; ташын — ташда, агъачын — агъачда къоймазгъа; терс (бирси) тюсгинден басаргъа; терсине айланыргъа; къара (тешикли) ташха тагъаргъа; тѣппеси бла къараргъа; тѣппесинден къуаргъа; тил этерге; тилин тузлукъгъа урургъа; тиш билерге; тонун чюйресине киерге; тонлукъ тюшюрюрге; туз арбагъа жегерге; тузламай къатдырыргъа; туманнга (тюзге) иерге; туманнга бардырыргъа; таякъ тюбюнден ишлетирге; таякъдан атлагъысыз этерге; тюбюнден кирип, башындан чыгъаргъа; тюгюн бардырыргъа; тюзге кетерге; тюкюрюгюн атаргъа кюсемезге; тюп берирге; уллу башын гитче этерге; уру къазаргъа; хайран этерге; халкъны (элни) юсюне къаратыргъа; хам деп къабаргъа; чач тюклерин ёрге тургъузургъа; чачыны [тюгю] сайын бир сѣз айтыргъа; чѣпню чѣпге урмазгъа; чибижи жагъаргъа (сюртюрге); чибинине къатылыргъа; чий чюгюндюр этерге; шагъырей жаулукъ этерге; шайтанлы болургъа; ызындан болургъа (тюшерге); ыйматын сыгъаргъа; ых деп (дып) этдирмезге; эки аягъын бир уюкъгъа сугъаргъа; эки дуниясын къарангы этерге; эки затын бир жерде тапмазгъа; эки кѣзден бирин къоймазгъа; эки кѣзю бла тенг жилитыргъа; эки кѣзю къан кѣрюрге; эки къолун къойнуна салып турургъа; эки къолуна жукка ичирирге; эки элин тыялмазгъа; эки этегин башына (сыртына) къаппларгъа; элден кѣчюрюрге; этин ашаргъа; этин ашап, терисин киерге; этек кѣчюрюрге; эчкилерин къозгъаргъа; эшигин жабаргъа; эшикке чыкъмазлыкъ этерге; эшитмегенин эшитдирирге; юйреннген ауруун къоймазгъа; юсю бла атларгъа; юсюне айланыргъа (болургъа); юсюне минерге.

г) Адамны сезим халын белгилеген фразеологизмле

Аман сагъатлы болургъа; аманына тыяныргъа; аргъы дуниягъа барып къайтхан; аркъа жиклери (шешилери) къалтыраргъа (титирерге); арты бла аллы бирге къатаргъа; базук жилиги бла асыралгъан; бармагъын къабаргъа; басар ташын танымазгъа; баштѣбен болургъа; башы кѣкге жетерге; башы къазан (тулукъ, чоюн) болургъа; бет къаны кетерге; бир къарыш ёсерге; боюн сингирлери созулургъа; бурнуна туз тыгъылыргъа; гепперлери (кампирилери) салыныргъа (тюшерге); гура къылыгъы тутаргъа; гургун (ѳпке, талакъ) солуу этерге; дѣнгюп къалыргъа; дуниягъа жангыдан туугъан кирик болургъа; дуниялыкъ кесини сунаргъа; дуу (къоян) болургъа; дыммай кирик семирирге; ёлген ёлю болургъа; ёлетден, ёртенден къалгъан; ёлюм учу болургъа; ёлюр тюгю чыгъаргъа; ёпкеси турургъа; жазгъа чыгъарыкъды; жалданы сингерге; жан алыргъа; жан тарта (ала) тургъан; жаны табанына кетерге (энерге, тигелерге, тыгъылыргъа); жаны (жюреги) жер бла тенг болургъа; жан-жанын ашаргъа (чайнаргъа, къармаргъа); жарлы юйню киштиги (-ча) кирик; жашау жолун тауусургъа; жашаудан тояргъа; жашауну иги кесек сюрген; жер бузаргъа; жер тырнаргъа; жерге кирлик болургъа; жеринде

олтуралмазгъа; жер тапмазгъа; жетмеген жиби, кесмеген бал-
тасы; жинлери (шайтанлары) къозгъалыргъа (тутаргъа); жул-
дузу батаргъа (ёчюлюрге); жүреги тарс деп атылыргъа (жа-
рылыргъа); жүреги басылыргъа (сууургъа, шошайыргъа); жү-
реги жерине (орнуна) келирге; жүреги бузулургъа; жүреги ёрге
туургъа; жүреги жанаргъа (къайнаргъа); жүреги жарымагъан;
жүреги жылыныргъа; жүреги кётюрмезге; жүреги кюерге; жү-
реги жер бла тенг болургъа; жүреги къара мукъут болургъа;
жүреги къабындан чыгъаргъа; жүреги сампал таууш этерге;
жүреги къан тынаргъа; жүреги къара кесеу болургъа; жүреги
сынаргъа; жүреги такъыр болургъа; жүреги тамагъына тыгъы-
лыргъа (тирелирге); жүреги эрирге; жүрегин сары суугъа
алдырыргъа; жүрек жауу къалмазгъа; жүрек жауун ашаргъа;
заманы келирге; замансыз къарт болургъа; зыкысы агъаргъа;
зырнайны (ичин) тартыргъа; иеси (анасы) танымалыкъ болур-
гъа; ийне жутхан (ашагъан, къапхан) ит кирик; исси къабаргъа;
ит болургъа; ит кюнюн кёрюрге; ичи артына къатаргъа (тарты-
ргъа); ичинде ат чабаргъа; кесин къолгъа алыргъа; кесин къолда
тутаргъа; кесин урлукъ болургъа; кёз жашларын тегерге (келти-
рирге); кёз жашлары къуруммазгъа; кёзден къармалыргъа; кёзле-
ри къандан толургъа; кёзлери къарангы кече болургъа; кёзлери
тот болургъа; кёзлерин тулукъ этерге; кёзлерине къан чабаргъа;
кёзю артына къараргъа; кёзю-башы (мангылайы) жарыргъа;
кёзю-къашы тешилирге; кёзюне кёкден журун кёрюмезге;
къайда (кёкде, жерде) болгъанын билмезге; кёл ашаргъа; кёл
кенгдирирге; кёлкъалды этерге; кёлю чыгъаргъа; кёр табаргъа;
кёрге кирирге; кийик сау болургъа; кюл-кёмюр ашаргъа; къабар
къабыны (гыржыны, санауу) тауусулгъан; къабырдан къопхан
кирик; къабырны башындан къарап тургъан; къанат битерге;
къалияр къазаргъа; къан жауаргъа; къаргъа къабар эти болма-
гъан; къарны артына (ичине) къатхан (батхан); къойнуна от
жилтин тюшгенча болургъа; къол жетген: къулакъ от алыргъа;
къулакъдан тохтагъан; къыл чайнаргъа; мёлекге (олжаннга) ке-
терге; муртчугу (киндиксиз, чегисиз) болургъа; нартлагъа къо-
шулургъа; олтурур-турур жер тапмазгъа; оту кёмюлюрге; оу-шау
этерге; санлары тюшерге; сары суу болургъа; сарыуу къайнар-
гъа; саудан ёлю болургъа; саулай къабыргъа кирирге; сокъуру-
ахсагъы болмагъан; суу азыгъы болгъан; суудан чыкъгъан
тауукъ (-ча,-лай) кирик болургъа; сырты бла къайтыргъа (кетер-
ге, къораргъа); сырты тийген къоба, башы тийген оба болгъан;
сюлдери кетерге; сютю ауузундан тегюлюрге; сютю эринлеринден
кетмезге; тартып темир юзген; таш къабаргъа; ташны, агъачны
жилятыргъа; таш-агъач ашаргъа (къабаргъа, чайнаргъа); темир
(сауут, сууукъ) бет (къан) алыргъа; тёппеси бла къараргъа;
тёшек болургъа, тёшекке кирмезге; тикги болургъа; тиш билерге;
тонун чюйресине киерге; топуракъ сюекли; тот болургъа; туз
арбагъа жегилирге; таякъ сынаргъа; таякъдан атлагъысыз бо-
лургъа; тюнкеси бошалыргъа (тауусулургъа, юзюлюрге); тютюн
этдирирге; угусу сынаргъа; ууахтысы жетерге; хайран болургъа;

халкыны (элни) юсюне къаратыргъа; хам деп къабаргъа; хош (ырахатлы) болургъа; хыккилерин агъызыргъа (сыгъаргъа); хырт тинине таяныргъа; чардакъгъа атханлыкъгъа, къурт боллукъ туююлдо; чач тюклери ёрге турургъа (сюелирге); чачын-башын жытыргъа; чёп туююнде ынчхаргъа; чыр-чырангы болургъа; шабаты (аманы, жагъыны, усу) тутаргъа; шайтан къаргъагъан; шайтанлы болургъа; шорпа башы аулатырыкъ туююлдо; эки дунясы къарангы болургъа; эки ёпкеси бирге сыйырмазгъа; эки кёзю бла тенг жияргъа; эки кёзюм букъдурургъа; эки къабыргъасы бирге тие; эки тиши бир бирге тиймезге; эки эрни бир бирине жетмезге; эки эшиги жабылгъан; эти сюегине къатаргъа; эти терисине сыйырмазгъа; эти-жени дызылдаргъа; эчки жапхакъ кирик; эчкилери тигелерге; эшиги артындан этилирге; эшиги къурургъа (жабылыргъа, тартылыргъа).

д) Адамны тыш кёрюмдюзюню халы

Ай кёрген эбизе кирик; атлыла атдан тюшген, жаяула атха минген; адам ашаучу кирик; байрым адакъа кирик; бетине кюн тиймеген; жаухар бюртюкча; зылды бодуркъуча (бодуркъу кирик); кесин кёпдюрюрге; кёзлери кёзюм ойнагъан; кимсан суу (-ча,-лай) кирик; къуйругъу сынган итча; салам кюлте кирик; тамагъында ичген сууу танылгъан; топ кирик кийинирге; жер къалтасы (-ча,-лай) кирик.

е) Адамланы бир бири бла келишиулер

Айры кёрюрге; аралары бла къара киштик (жилян) озаргъа (ётерге); аралары бла къыл ётмезге; бир бири ауузларына тюкюрюп (сенсе, менсе деп) жашаргъа; арт бурургъа; бир тилли (сёзлю) болургъа; бир чапыракъгъа тюкюрюрге; ёзенгилери бир бирине тие барыргъа; ёлюр (ёре) отлары жанмазгъа; ёпке бла бауур ортасына (арасына) къол сугъаргъа; жан татах (жан-тёммек) болургъа, жилян бла макъалай айырылыргъа; жүрегине жол салыргъа; ит бла бёрю болургъа; къанны къан бла жууаргъа; къобуз бла къарс жарашханча; салам къагъышыргъа; харсха келирге (жыйылыргъа); харсына тепсемезге; хатерин этерге; чёп юзюм айырылыргъа; шагъырей жаулуку этерге; эби келип жашаргъа; эт бла бичакъ болургъа; эшигинден кирмезге; эшик жарыгъын къоймазгъа.

5. ЗАТНЫ, БОЛУМНУ ХАЛЫ

Айтып айтмазча; не аллахха, не адамгъа ушамагъан; базар бети кетмеген; бал татытхан; Грауну апасысыча; дарманнга излегенде табылмагъан; Донайны тирмен къакъгычы (-ча) кирик; жазмай атылгъан; жарау этиучю; жокъдан бар болгъан;

жумуртха жүкдю (жюк кибики); жүрек дарман; ийне бурну бла кёр кьазгъан (-ча,-лай) кибики; кьолдан кьолгъа бермезча; не аллахха, не адамгъа жарамгъа; тауукъла кюллюк; ташны сыгып кьан (суу) чыгъаргъан (тамдыргъан); чыгыр башдан кьурт агъызгъан [кюн]; таш жандыргъан [кюн]; шуу деп тургъан [юй].

а) Ишни болуму

Арт бла, ал бла да; баш кюн бла бош кюн сайын; башдан аякъгъа дери; гаккыны (жумуртханы) кьаягъа ургъанча; ёгюзню соя келип (кстип), кьуйругъунда бичакъ сындыргъан (-ча,-лай) кибики; ёзен ишни сыртха чыгъармай; жарагъан кюйде; жарлыны жаргъа (текени тикге) тыйгъанлай; ийнсинден тюймесине дери; ит дууаны терсине окъугъан (-ча,-лай) кибики; ит кьусханан жалагъан (-ча,-лай) кибики; ит туманнга юрген (-ча,-лей) кибики; итге бичен салгъан (-ча,-лай) кибики; итге чабыр этген (-ча,-лей) кибики; айыугъа намаз юйретген (-ча,-лей) кибики; кёкден тюшген (-ча,-лей) кибики; кьазан сютге чичхан тюшген (-ча,-лей) кибики; кьапчыкъгъа сом атхан (-ча,-лай) кибики; кьаратон ханнга жаш (улан) туугъан (-ча,-лай) кибики; кьарт итни ыстауатха юйретген (-ча,-лей) кибики; кьатынладан гютю урлагъан (-ча,-лай) кибики; не кече, не кюн демей; таш макъа (-ча,-лай) кибики; тели Жанибек Чегемге (суу башына) баргъан (-ча,-лай) кибики; ууаныкны (ёгюзню) бичакъгъа созгъанлай (тартханлай); хар атламдан; эт да, шиш да кюймезча.

б) Иш этилген заман

Артдан алгъа; тауукъ бурну бла элтгинчи; кече, кюн демей; экинди бла ашхам арасында; эртте-кеч болса да; эртте кечден; эс билгенли; баш тахтагъа атланган [заман]; ёлетден бери; дуния жаратылгъанлы.

в) Затны санын кёргюзтген фразеологизмле

Арты, аллы да; атасы, анасы да; башы-аягъы да; дуния (эл) бла бир; аты-саны да; кёз дарман кибики; юлле (оймакъ) бла бир; жер жахан, таш-топуракъ; мачадан бири артыкъ; телче тамырлары кибики; жумуртханы (гаккыны) танкысы тенгли (чакълы) бир; кьулакъ минтеу; химен халы чакълы бир; жетиден жетмишге дери; уллусу-гитчеси да; сокъур ырысхы; кёкден таш тюшсе, жерге тюшмез; зукку чибин; тырнакъны кьарасы чакълы бир; ит аякълы, сыйыр башлы; итли ити бла, атлы аты бла, жаяу таягъы бла; кёк ийне; кьарт да, жаш да; кьол аяз кибики (чакълы) бир; кьолу бла алып (сыдырып) атханча; сокъур чибин кьапхан чакълы бир; тары хатлама; чаука олтургъан (-ча,-лай) кибики.

Фразеология айланчланы къралыулары эм тилде жүрютюлюулер тилни жүрютген халкыны, миллетни жашауу бла терен байламлыдыла: аны жашау болумун, къруанчын, жарсыуун, не затны игиге, ахшыгъа тергегенин, нени жаратмагъанын, нени кюсегенин, неге итиннгенин, жашауну къалай къраргъа, ишни къалай этерге керекли болгъаныны юсюнден кесини терен оюмларын тилде сакълайдыла. Аны себепли, фразеологизмлени къралыу, чыгъыу жоллары кенгди, жамауат жашауну ачыкълайдыла, аны юсю бла къралгъандыла. Сёз ючюн, малкър халкъ эртте заманладан бери малчылыкъ, уучулукъ, жерчилик бла кюрешип келгени себепли, ол заманладан башлап, ахшы, аман затларыны юсюнден да оюмлу сёзле къраргъанды. Малкър халкъ тегерегинде жашагъан халкъла бла байламлыкъ жүрютгенди, жашауда бола тургъан түрлениулеге эс бургъанды. Ала барысы да тилде, артыгъыракъ да фразеологияда, ыз къойгъандыла.

Фразеология айланчланы асламысы тилге юй эм жамауат жашауну юсю бла киргендиле. Аладан бир къруумуну къралыуларына кърарайыкъ.

1. «Таякъ тюбюнден тизилрге» деген фразеологизм таулу халкыны окъууу, жазуу болмагъан заманлада къралгъанды. Эр кишиле бир ишге кертчи болгъанларын, ниет бирликлерин билдирир ючюн таякъ тюбю бла тизилип ётгендиле. Ол аланы бирликке жораланган антлары болгъанды. Аны юсюнден «Къара кюбюрде» былай окъуйбуз: *«Кенгден тюрмени тегерегине къарар, Бийнёгер, нёгерлерин къатына жыйып, айтды: — ...мени кёлуме келгени: бу ишни башлагъынчы (тюрмеден адамланы бошларгъа) бирибиз ёлген жерде бирибиз да ёлюрча, бирибиз бу къан ичген губуланы кёлларына тюшген заманда, ауузу къандан толса да, жукъ айтмазча, таякъ тюбюнден тизилрге керекбиз»*. (Аппаланы Х. Къара кюбюр, 74). Алай бла, бусагъатда тилде «таякъ тюбюнден тизилрге» деген затны юсю бла къралып, «ант этерге» деген магъанада жүрүйдю. Аны юсюнден фольклорда да былай айтылады: *«Ана, таякъны кёндеден салып: «Тизилигиз! — деди. Эмгенле таякъны ары жанына ётюп тизилдиле. — Энди элеу таякъ бла юч кере ант этсегиз, эгечимден туугъанны кёрюз-тюрге», — дегенди. Эмгенле аналарыны кёлунда таякъ бла юч кере ант этдиле, аналарына эгечинден туугъанны жанларыча кёрюрге сёз бердиле»* (Улакъланы З. Бурунгулу таурухла бла хапарла, 80).

2. «Таякъ кърарындаш» деген фразеологизм да алай къралгъанды. Жамауатха башха жерден жашаргъа кышулгъан адам болса, аны, жамауат адетлеге бой салыргъа кереклисин билдирир ючюн, таякъ тюбюнден ётдюрюп, ант этдиргендиле.

3. «Къапхын къазан этерге» деп урлагъан затларын ашап жашаргъа дегеннге айтхандыла. Эртте заманда, уручулукъ, зорлукъ, бла табылгъан затла адамланы баш кечиндириу мадарлары болгъанда, мюлклери, байлыкълары болгъан кыызгъанч адамла

башха кьошладан малла урлатып тургъандыла. Урлагъанларыны тюбюн тапдырмаз ючюн а, артха асырай турмай, урлагъанларын биширип ашагъандыла. Ма ол ишни юсю бла кьуралгъан фразеология айланч, бюгюн жашауда аз тюбей эсе да, эрттегили жашауну эсге тюшюреди. Юлгю: *«Эрттерек Къыямытда жалда тургъан жалчылары бир аууздан алай айтадыла: кесини маллары ыстауатха сыйынмай тургъанлай, кече башха сюрюуледен мал урлатып, къапхын къазан этип тургъанды»*. (Аппаланы Х. Къара кюбюр, 16).

4. **«Атараллай таралгъын»** деген фразеологизмни къалай кьуралгъаныны юсюнден «Ауал бла Астал» деген китапда былай окъуйбуз: *«Атарал — аты кибик ариу, деменгили, кючу, къарыуу да бирсиледен артыкъ, халкъны жашауу бла жашагъан киши болгъанды. Элине ёлет кирип, халкъы къырыла тургъанда, сыртдан къарап, сытыла тургъанды. «Атараллай таралгъын» деп аны ючюн айтхандыла»*. (Таумурзаланы Д. Ауал бла Астал, 72).

Бусагъатда биз аны уллу, жапсарылмаз бушуу сынагъын деген магъанада ангылайбыз.

5. Малкъар халкъ не заманда да тиширыуну намысын бийикде жюрютгенди. Чынтты таулу эр киши тиширыуну къатына жетгенде, атдан тюшгенди, орамда баргъанда не гитче сабий къызны окъуна онг жанына салып элтгенди. Урушхан, туююшген эр киши лени араларына атылгъан тиширыу жаулукъ аланы туююшюрге кьоймагъанды, ол ананы намысыча кёрюнгенди. Бу адет бюгюн да жюрюйдю. Аны бла байламлы тилде **«Тиширыудан къан чериу къайытыр»** деген фразеологизм жюрюйдю: тиширыу аллына сюелсе, жасакъ жыйгъан, огъурсуз аскер окъуна артха туруп деген магъанада айтылады.

6. **«Къан чериу»** деп а неге айтадыла? Бу сёз татарлыла Шимал Кавказгъа чапхан кезиуледен къалгъанды. Ала алгъан жерлерине уллу жасакъ (налог) салгъандыла. Жасакъны жыяргъа кючлю эм кюйсюз, жюзге жетмеген сауутланнган аскер кьурагъандыла. Ол аскерни аты **къан чериу** болгъанды. Аны юсюнден эрттегили таурухда былай окъуйбуз: *«Жыгъылмай, агъазча, къалай тап тюшеди. Эр жюрекли, батыр адам кёреме (Ай-Солтан). Чериу жыйыннга кесин тутдурмады»*. (Таумурзаланы Д. Таурухла, 78).

Башда берилген фразеологизмле бизни халкъыбызны историясы бла байламлыдыла, ала бусагъатда жашауда тюбемей эселе да, эртте болуп озгъан затланы эсге тюшюре, аланы юсю бла тилде жангы магъанада жюрюйдюле.

7. **«Къаны къартыкыгъа сыйынмайды»** деп, бек ачыуланады дегенин орнуна айтадыла. Бу фразеологизм тилге халкъ медицинаны юсю бла киргенди. Къалай бла? Адамны къаны башына чабып, къан тамырлары кёбюп, башын къаты аурутса, (анга бусагъатда давлениясы кётюрюлгенди дейдиле), эрттегили адамла аны ол халдан чыгъарыр ючюн, ауругъанны кьулакъ артында, бойнунда жютю бичакъ бла керттикчикле этип, андан чыкыгъан къанны анга деп ишленнген сыйдам мюйюзге алгъандыла. Ол

иште къартыкъ алыу дегендиле. Алай бла, адамны башындан артыкъ къаны кетгенде, аны баш аурууу селейгенди. Адам бек ауругъандан къартыкъгъа кѣп къан кетсе, анга «къаны къартыкъгъа сыйынмайды» дегендиле. Ол ишни юсю бла къуралгъан фразеологизм бюгюн бек ачыуланды деген магъанада жюриюдю. Аны юсюнден таурухлада былай айтылады: *«Рачыкътаулары Гидабаши кѣзлѣгъа кетип барадыла. Къаным къартыкъгъа сыйынмайды, кѣаллай жерлерибизни сыйыртдыкъ!»*— деп, Хымич кетип баргъан чалгъычылары ызларындан жаныды». (Таумурзаланы Д. Таурухла, 159). *«Алимни... Вильнюсдагъы концлагерь акъылындан чыкъмайды. Аллай чуруда аны бет къаны бузулуп, къаны къартыкъгъа сыйынмай тебирейди»*. (Токумаланы Ж. Жукъусуз таула, 236).

8. Ат, эшек хайыуанланы къаты эм кѣп чапдырсала, ала солууларын алалмай, жыгъылгъандыла, ёлюп къалыргъа окъуна боладыла. Аны алай нек болгъанын оюмлу адамла эртте окъуна билгендиле. Талакъ адамны, малны быдырына жабышхан органыды, ол къаннны бузулгъан кесеклерин жангыртып, къаннга кѣошады. Андан сора да адам ачыуланнганда, мал чапханда, аланы артыкъ къанлары талакъгъа кѣуюлады. Къан талакъгъа асыры кѣп кѣуюлса уа, талакъ атылып, мал ёлюп окъуна къалады. Малны, хайыуанны ёлюмден сакълар ючюн, аны бурун кемирчеклерини кыйырларын кесип, къанын чыкъмагъа кѣойсала, хайыуан ёлмей къалады. Малны бу халына халкъ медицинада «талагъы тургъан» деп атагъандыла.

9. «Талагъы турургъа» деген фразеологизм бла байламлы тилде аны синоними «бурун сюеклери турургъа» деген фраза да жюриюдю. «— Алайда, бир кычырым жолда, атны бурун сюеги туруп, жыгъылып, иесин да басып кѣалгъанды. Бир билген адам барып, аланы кѣутхарса эди»,— деди чабып келген атлы. Созукку, атха минип, жыгъылгъанны кѣутхарыргъа чабып жетди. Атны бурун сюегин да алып, иесини сыннган бутун да байлап, Созукку атына миндирип, бир кесекден аны алып келди. (Таумурзаланы Д. Таурухла, 60).

10. Къаты чабаргъа бир-бирде адамгъа да тюшеди, алай аны талагъы къандан толуп, аш оруну кѣтюрюлюп, жүрегини тюбюнден кысса, солургъа кыйын болады. Алай бла, адамны чапхандан солуялмай онгсуз болгъанына тилде «талакъ солуу этип» [жетди] дейдиле. *«Бекболат... адыргыгъа кѣалып, талакъ солуу эте,— Жангъы аскер жыярма,— деди.»* Гуртуланы Э. Шамсудин кѣаласы, 13). «— Тазрет, жүрек кюйюню ичинде чиритиу таулу кишини талакъ солуун келтиреди»,— деди ата. Таумурзаланы Д. Таурухла, 182).

Тилге уучулукъну юсю бла кирген бир ненча фразеологизм барды.

11. «Отун-огъун къакъгъан мараучу» деген фраза айтылыуну нек айтылгъанын билген алай кыйын болмаз — ушкок оту эм окълары тауусулуп, бир зат да ёлтюралмай тау тѣппесинде арып олтургъан мараучуну халы, эшта да, кѣууанчлы болмаз эди. Аны бла уа тилде адамны къарыусуз, амалсыз. болушлукъсуз

кѳалгѳанын кѳргюзтюр ючюн бу фраза жюрютюледи. Аны эрттеги эм бусагѳатдагѳы магѳанасын келишдирген алай кѳыйын болмаз, алай юлгюле бла анылатмасанг, магѳанасы не болгѳанын билирге кѳыйын фразеологизмле да тубейдиле.

12. «Кѳундуз ийлеуюн берирге» деген фразаны магѳанасын а кѳуралыу жаны бла аныларгѳа боллукѳду. Аны юсюнден ал сѳзде айтылгѳанды. Анга юлгюле келтирейик. «(Кѳанамат) тѳгерегине кѳарап киши кѳрмегенде, Кѳыямытны уланындан туугѳанны хайда алгѳанды да, ахишы кѳундуз ийлеуюн бергенди». (Аппаланы Х. Кѳара кюбюр, 8). «Жашины уа кѳундуз ийлеуюн бердиртирге, кебине жыйдыртыргѳа сѳз береме,— деп, ынна кетерге тебиреди». («Коммунизмге жол» № 18, 1984).

13. «Учхан кѳушдан тюк алгѳан», «Аллы бла чыпчыкѳ ѳтмеген», «Атхан огѳу жерге тюшмеген» деген фразеологизмле жигитлики, уста мараучулукѳну кѳргюзтедиле. «— Атлыла, учхан кѳушдан тюк алгѳан жигитле! Тейри сизге жол нѳгерлик этсин!— деп кѳалды тамата». (Таумурзаланы Д.) «Ма анда, Мукѳуш ныгѳышында, кѳая таишланы кѳтюрюп, хунагѳа салгѳан кишиле, учхан кѳушдан тюк алгѳан жашила Зантуудуну хапарына кѳз кѳакѳмагѳанлай тынгылагѳандыла». (Таумурзаланы Д.)

14. «Сюртмеген хунадан ѳтерикди» деген фразеологизм жигитлиги, ѳтгюрлюгю болгѳан адамны юсюнден айтылады. Хунаны ичи бла киши да ѳталмазлыгѳы белгилиди, алай не кѳыйын ишден, болумдан да хорлау бла чыкѳгѳан адамгѳа, не чырмаудан ѳтерге да амал таба билген адамгѳа «сюртмеген хунадан ѳтерикди» деп, ѳтгюр айтылгѳанды. Кѳуралгѳан заманында уа, бизни акѳылыбызгѳа кѳре, адамны ишин жел бла тенглешидиргенде кѳуралгѳан болур дерчады.

15. «Кѳулагѳын бурнуна байлап» [ишлерге] деген фразеология тутуш алгѳыннгы кѳыйын жашауну юсю бла кѳуралгѳанды. Баш кечиндирир ючюн адам кѳргенин да кѳрмегенча, эшитгенин да эшитмегенча этип, кѳадалып ишлерге тюшгенди. Аны юсю бла кѳадалып ишлеген деген магѳанада кѳулагѳын бурнуна байлап ишлерге деген фраза тутуш кѳуралгѳанды.

Айхай, бу айтылыу жер бла байламлы туююлду, алай аны бла кѳуралып, тилде жангы магѳанада жюрюйдю.

16. Жашау тюрлене баргѳаны бла байламлы тилге жангы сѳзле, айтылыула киредиле. Совет власть келгенден сора, анга кѳажау сюелген адамланы энчи эсепге алгѳандыла, башхача айтханда, «кѳара чѳпге салгѳандыла». Ол заманда алайлыкѳ бла кѳуралгѳан фраза тутуш, кесин кѳурагѳан болум жашаудан кетгенден сора да, ышаныргѳа жарамагѳан, биреуге, властха кѳажау сюелген адам деген магѳанада жюрюйдю. Бир юлгю. «Зекени жашы Зейтун, жау заводну таматасы болуп тургѳанлай, Молайланы кѳанжюрек Мачар, кѳуллукѳгѳа талашып, кѳара чѳпге салдыргѳан эди». (Тѳппеланы А. Ташыуул, 12).

17. Жамауат неда кырал сюдле болмагъан заманда **«Къан алыргъа»** деген адет жюригенди. Ол адетге кёре, биреуню кълундан неда аны хатасындан ёлген адам ючюн терс адамны ёлтюргендиле. Анга **къанын алды** дегендиле, бусагъатда уа ол **дертин жетдирди** деген магъанада жюриюдю.

«Сау тукъумну артын юзгенигиз ётюрюк болду. Ол ёсюп, адам болса, сизден къан алыргъа болур,— деп, бир къарт бий тукъумну ишине ыразы болмагъанын билдирди». (Таумурзаланы Д. Таурухла, 171).

18. **«Къан алыргъа»** деген фразеологизм бла байламлы **«Къазий къаны болургъа»** деген фразеологизм къралгъанды, аны историясы былайды. *«Бахсан бойнунда Къазий бла Къабахан деп эки ёксюз жашагъандыла. Къабаханны батырлыгъына кърым ханны жашы сейир этгенди эм аны кесине къатынга алыргъа, келечиле ийип тилегенди. Къазий Къабахандан айырылып жашаалмазлыгъын айтханда, ханны аскери аны ёлтюргенди, Къабаханны уа жесир этип сюргендиле.*

Кърымгъа ачлыкъ киргенде, хан Къабаханга: «Сени туугъан жеринг мирзеулю жерди, бар да, халкъынгдан мирзеу жыйып кел!» дегенди. Къабахан бек ыразы болгъанды. Хан жюз ёгюз арба, аланы сакъларгъа да жюз аскерчи ийгенди. Къабахан аланы кълнакълбайлагъа юлешгенди эм ол кече аланы ёлтюрюрге буюргъанды. «Эки жюз ёгюз, жюз ат, жюз арба Къазийни къаны ючюн тёлеу болсунла»,— дегенди Къабахан. Ишни ол айтханча этгендиле, Къабахан а ханны тоханаларындан эсе, туугъан жерини дорбунларын сайлагъанды. Ма аны ючюн бек багъа затха «Къазий къаны» дегендиле.» (Улакъланы З. Бурунгулу таурухла бла хапарла, 67).

Фразеологизмлени тилге къалай келгенлерини бек сейирлик историялары барды. Ким биледи, окъуучула бу халда фразеологизмлени къралыуларыны юсюнден жангыдан таматаладан соруп билген затлары болса, бек керекли иш этерикдиле.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
Сёзлюкде берилген кысхартылыула	10
Хайырланылгъан фразеология сёзлюкле	11
Алфавит	11
А	12
Б	39
Г	59
Д	62
Е	66
Ж	70
З	103
И	105
К	114
Къ	136
М	137
Н	164
О	167
П	168
С	171
Т	172
У	185
Х	211
Ч	214
Ш	222
Ы	228
Э	231
Ю	232
Я	247
Къошакъла:	
1. Фразеологизмлени тизмеси	251
2. Фразеологизм вариантла	282
3. Фразеологизм синонимле	296
4. Адамны халы, адамлыгъы	304
5. Затны болуму, халы	309
6. Фразеологизмлени этимологияларындан	311

Учебное издание

Башиева Светлана Конакбиевна
Жарашуева Зайнаф Коналиевна

ШКОЛЬНЫЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

На балкарском языке

Редактор С. А. Мусукаева
Художник В. Л. Захохов
Художественный редактор Ю. М. Алиев
Технический редактор Л. Д. Жарашуева
Корректор Р. А. Боттаева

ЛКБ № 1 от 30.09.91

Сдано в набор 22.03.94. Подписано к печати 07.09.94. Формат
60×90¹/₁₆. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 20. Уч.-изд. л. 19,51. Тираж 2000 экз.
Заказ № 797

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33